

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Barnestemmer

PERSONALHISTORISK TIDSSKRIFT

2018

"Barnestemmer"

Barnestemmer

PERSONALHISTORISK TIDSSKRIFT

2018

SAMFUNDET FOR DANSK GENEALOGI OG PERSONALHISTORIE

Børnestemmer

Personalthistorisk Tidsskrift

2018

Samfundet for Dansk Genealogi og Personalthistorie

Personalthistorisk Tidsskrift

Udgivet af Samfundet for Dansk Genealogi og Personalthistorie siden 1880.

Redigeret af Ronja Hougner Vejdegren (ansv. redaktør)

og Tommy P. Christensen (anmelderredaktør).

*-markerede artikler er fagfællebedømte.

© 2018 by forfatterne og Samfundet for Dansk Genealogi og Personalthistorie.

Sats og tryk: Gullanders Bogtrykkeri

ISSN 0300-3655

Forsidebillede

Hans Smidth (1839-1917), En skolestue med en læsende dreng, 1854-1917
(Statens Museum for Kunst). Billedet findes i Christian Larsens artikel på side 46.

Bagsidebillede

Ludvig Nielsen i gangklæder fra fattiggården i Lille Løitofte. Fotograf: A. Lønborg. København: 1884.
Elise Bays visitkortfotoalbum. Privateje. Billedet findes i Joi Bays artikel på side 14.

Redaktionen har forsøgt at finde frem til alle rettighedsindehaverne i forbindelse med fotos og andre illustrationer. Skulle enkelte mangle, vil der ved henvendelse til redaktionen straks blive betalt for benyttelsen af billederne.

Indhold

<i>Forord</i>	7
<i>Indledning</i>	8

Temaartikler

<i>Joi Bay</i> : Drengen Ludvig fra Løitofte – Afståelse og videregivelse af forældremyndighed i 1880'erne	13
* <i>Christian Larsen</i> : Børneskæbne i protokollerne – Arkivalier om børns skolegang og undervisning i 1800-tallet	45
<i>Erik Nørr</i> : Seminarieelever “på græs”. Den katastrofale lærermangel 1945-1970 .	71
<i>Jørgen Mikkelsen</i> : Værgerådsdrenge fra Flakkebjerg	99

Øvrige artikler

<i>John V. Jensen</i> : At skabe orden i kaos – et portræt af Oksbøllejrens første chef Harry Bjørnholm	127
<i>Knud Børge Pedersen</i> : Portrætter af maleren J.L. Lund	157
<i>Adam Lindgreen & Palle Abramson</i> : Familien Webers dagbog fra Ærøskøbing	183

Anmeldelser

<i>Jørgen Green</i> : Slægtsforskning for begyndere – kom godt i gang med din slægtsforskning. (Tommy P. Christensen)	205
<i>Johan Heinesen</i> : Det første fængsel. (Jørgen Mikkelsen)	206
<i>Cecilie Felicia Stokholm Banke, Signe Bergman Larsen, Janne Laursen, Martin Schwarz Lausten og Hanne Trautner-Kromann</i> : En indvandringshistorie. Jøder i Danmark i 400 år. (Henrik Zipsane)	207
<i>Niels Bjørn Hansen</i> : Sørøvere på kongens bud. Fortællinger om danske og norske kapere i kamp mod englænderne 1807-14. (Tommy P. Christensen)	209
<i>Hans Wolf</i> : Sønderjyder på Østfronten i 1. Verdenskrig. (Peter Hertel Rasmussen)	211
<i>Jesper Brandt Andersen</i> : Thomas Bartholin. Lægen & anatomen. Fra enhjørninger til lymfekar. (Charlotte & Christian Lindhardt)	213

<i>Ole Mortensøn: Fredrik og Matilde – Kvindebevægelsens og fredsbevægelsens pionerer.</i> (Jørgen Mikkelsen)	215
<i>Peter Borberg: Storm P. – en biografi.</i> (Jørgen Mikkelsen).	216
<i>Claus Lildholdt: På valsen med Carl F. Rosenvold – breve fra en vandrende svend 1900-1908.</i> (Lisa Elsbøll)	217
<i>Chris Holmsted Larsen: Den folkekære stalinist – en biografi om Carl Madsen.</i> (Tommy P. Christensen)	218
<i>John V. Jensen: Danmark en god mand? Hitler-officer, menneskesmugler, kold-kriger. Historien om Günter Toepke.</i> (Peter Hertel Rasmussen)	220
<i>Sven Refslund Poulsen: En ronkedors bekendelser.</i> (Charlotte Lindhardt)	223

Orientering fra bestyrelsen

Generalforsamling 2018.	228
Årsregnskab 2017	233
Indkaldelse til generalforsamling 2019	235

Register

Register til Personalhistorisk Tidsskrift 2018, v/ Ronny Andersen.	241
--	-----

Forord

I denne årgang af *Personalhistorisk Tidsskrift* er “barnestemmer” valgt som tema. Hovedartiklerne i årbogen behandler derfor forskellige emner med relation til børn; men tidsskriftet indeholder som vanligt også artikler uden for tema og en lang række anmeldelser. Igen i år har redaktionen med redaktør Ronja Vejdegren og anmelder-redaktør Tommy P. Christensen i spidsen gjort et godt stykke arbejde med at redigere de mange sider. En stor tak skal lyde til dette team for dets store indsats.

Digitaliseringen af de ældre årgange af *Personalhistorisk Tidsskrift* fra 1880 til 2000 er ved at være tilendebragt og forventes afsluttet inden udgangen af 2018. Årgangene fra 1965 til 2000 findes på Samfundets hjemmeside, mens de øvrige fra 1880 til 1964 kan ses på tidsskrift.dk. Den nyeste, samlede indholdsfortegnelse til *Personalhistorisk Tidsskrift* dækkende perioden fra 1880 til 2012 er ligeledes tilgængelig på Samfundets hjemmeside.

Samfundets bestyrelse fortsætter ufortrødent rækken af genealogiske og arkivalske foredrag. Interessen er fortsat enorm, og foredragene annonceres bl.a. på mail til Samfundets medlemmer og øvrige tilmeldte, samt på hjemmesiden www.genealogi.dk for dem, der måtte have lyst og mulighed for at deltage. Tilmelding er nødvendig af hensyn til foredragssalens kapacitet.

Bestyrelsen er også i gang med at offentliggøre flere vejledningsvideoer om arkivalier, hjemmesider og hjælpemidler. Desuden vil dele af foredragene blive offentliggjort som video på foreningens hjemmeside.

Som det vil fremgå under indkaldelsen til generalforsamlingen 2019, finder denne sted tirsdag den 16. april 2019, kl. 16.30, i Harsdorffsalen. Bestyrelsen håber at se så mange af foreningens medlemmer som muligt, og eftermiddagen vil bl.a. byde på foredrag.

På bestyrelsens vegne

Michael Dupont
Samfundets formand

I denne udgave af Personalhistorisk Tidsskrift
er temaet:

Barnestemmer

I temasektionen belyses forskellige perspektiver på børns rammer og vilkår i et historisk perspektiv.

Joi Bay skriver i artiklen “Drengen Ludvig fra Løitofte” om afståelse og videregivelse af forældremyndighed i 1880’erne. Forældremyndigheden over drengen og fattiglemmet Ludvig blev i 1884 overdraget til en anonym “Velgjører”, der tilbød at overtage hans forsørgelse og opfostring. “Velgjøreren” var en i datiden kendt kvindefamilie med to skolebestyrerinder, for hvem Ludvig var en milepæl i deres pædagogiske og filantropiske arbejde. I sin nye plejefamilie blev Ludvig centrum for en strid om forældremyndigheden mellem skolebestyrerinderne Natalie Zahle, Elise Bay og Thusnelda Moltke. Med udgangspunkt i historien om Ludvig og hans tre søskende, som alle blev “afstået” til andre, belyser og diskuterer artiklen lovgivning og praksis omkring private plejekontrakter og afståelse af forældremyndighed i tiden lige inden reformerne af fattig- og børneforsorgen i slutningen af 1880’erne og i 1890’erne. Fokus er på, hvordan forældremyndighed kunne forhandles og handles, når uægte børn af fattige kvinder skulle i pleje eller bortadopteres.

Jørgen Mikkelsen skriver i artiklen “Værgerådsdreng fra Flakkebjerg” om, hvordan *Børneloven* fra 1905 gav myndighederne ret til at fjerne “sædeligt fordærvede”, forsømte og mishandlede børn og unge under 18 år fra deres hjem og anbringe dem i privat pleje eller på forskellige typer af institutioner. I hver kommune blev der oprettet et eller flere værgeråd, som fik til opgave at holde øje med problematiske familier og træffe beslutning om fjernelse af børn og unge, når man anså dette for nødvendigt. Indtil 1922 skulle alle afgørelser om fjernelse dog godkendes af Overværgerådet. Artiklen beskriver børnelovens baggrund og værgerådsforvaltningen i de første ca. 15 år, og dette belyses med en række overværgerådssager om drenge, der blev anbragt på opdragelsesanstalten Flakkebjerg Institut ved Slagelse.

Christian Larsen har fokus på arkivlister om børns undervisning og skolegang i 1800-tallet i artiklen “Børneskæbner i protokollen”. Fra 1814 skulle ethvert barn gå i skole fra det fyldte 7. år og indtil det kunne konfirmeres. Det skulle lære at blive en god kristen og have basale kundskaber i læsning, skrivning og regning. Børns skolegang formede sig dog meget forskelligt. Skolegang betød for en pige fra et velhaverhjem undervisning i en privatskole, mens en dreng af husmandsforældre kom i landsbyskolen. For børn med fysiske og psykiske handicaps fik skole og undervisning et helt andet forløb. Og for børn med adfærdsvanskeligheder foregik undervisningen

på en opdragelsesanstalt. I denne artikel ser vi nærmere på de protokoller, hvor vi kan følge de forskellige grupper børn og den undervisning, der blev dem til del.

Erik Nørr har i artiklen “Seminarieelever “på græs”, fokus på den katastrofale lærermangel i 1945-1970. Efter 1945 var der en udpræget mangel på uddannede lærere. Selv om man gennemførte en række foranstaltninger, der skulle øge antallet af dimitterende fra seminarierne – bl.a. blev der oprettet elleve nye seminarier, og de eksisterende blev udbygget med dobbeltklasser og studenterlinje – så fortsatte manglen på lærere gennem 1950’erne og 1960’erne. Der måtte foretages mange foranstaltninger for at skaffe lærere, så undervisningen kunne gennemføres. En af måderne at skaffe undervisere på var at udsende seminarieeleverne “på græs” midt i deres studietid.

Af øvrige artikler kan du læse et portræt af Oksbøllejrens første chef Harry Bjørnholm når John V. Jensen inviterer på en historisk rundrejse, idet Bjørnholm var født i det zaristiske Rusland, og senere deltog for Danmark ved de Olympiske Lege i Antwerpen 1920. Han gjorde officerskarriere og gik under den tyske besættelse ind i modstandsbevægelsen, inden han blev udnævnt lejrchef i Oksbøl. Senere vendte han tilbage til hæren og levede sine sidste år på Østerbro.

Knud Børge Petersen har skrevet en spændende artikel om maler og professor ved Kunstakademiet i København, Johan Ludvig Lund, der var en af de ledende skikkelser i dansk malerkunst i første halvdel af 1800-tallet – en periode der i eftertiden har fået betegnelsen guldalderen. Ikke desto mindre har han lidt den skæbne at blive skrevet ud af kunsthistorien – “gemt eller glemt”, som det er blevet formuleret om hans kunst. Årsagen til den ufortjente glemsel er kompleks, men kan måske forklares ved hans nære tilknytning til det tyske malermiljø i Rom og hans sympatier for tysk romantisk malerkunst på et tidspunkt, hvor det i Danmark drejede sig om at være national.

Adam Lindgreen og Palle Abramsson gennemgår familien Webers dagbog fra Ærøskøbing. Denne dagbog indeholder mangfoldige oplysninger og meddelelser af genealogisk og personalhistorisk karakter. Der er også efterretninger, både nationale og internationale, som er af mere almen historisk karakter. Med gennemgangen bekræfter artiklen, at en dagbog kan være en både betydningsfuld og righoldig historisk kilde.

Anmeldersekationen byder på en lang række spændende anmeldelser for alle der trænger til at blive videre inspireret.

Rigtig god læselyst!

Ronja Hougner Vejdegren
(ansv. redaktør)

Temaartikler

Drengen Ludvig fra Løitofte

Afståelse og videregivelse af forældremyndighed i 1880'erne

Af Joi Bay

Forældremyndigheden over drengen og fattiglemmet Ludvig blev i 1884 overdraget til en anonym "Velgjører", der tilbød at overtage hans forsørgelse og opfostring. "Velgjøreren" var en i datiden kendt kvindefamilie med to skolebestyrerinder, for hvem Ludvig var en milepæl i deres pædagogiske og filantropiske arbejde. I sin nye plejefamilie blev Ludvig centrum for en strid om forældremyndigheden mellem skolebestyrerinderne Natalie Zahle, Elise Bay og Thusnelda Moltke. Med udgangspunkt i historien om Ludvig og hans tre søskende, som alle blev "afstået" til andre, belyser og diskuterer artiklen lovgivning og praksis omkring private plejekontrakter og afståelse af forældremyndighed i tiden lige inden reformerne af fattig- og børneforsorgen i slutningen af 1880'erne og i 1890'erne. Fokus er på, hvordan forældremyndighed kunne forhandles og handles, når uægte børn af fattige kvinder skulle i pleje eller bortadopteres.

Fra Løitofte til Linnésgade

Efter middagsmaden fredag den 19. december 1884 kørte fattigbestyrer Peter Christiansen med drengen Ludvig – der var 9 år gammel – fra fattiggården i Lille Løitofte til stationen i Nakskov. Det var en tur på kun 3/4 mil, så den kunne tilbagelægges på under en time. Ludvig skulle nå toget med afgang fra Nakskov Station klokken 1. Det var den eneste togafgang med forbindelse til København, som kunne gennemføres uden at skulle overnatte undervejs. Ludvig skulle foretage rejsen alene, og der var mange skift. Jernbanen fra Nakskov havde endestation ved Sundby station syd for broen over Guldborgsund, og herfra gik der en hesteomnibus hen over broen til stationen i Nykøbing, hvorfra der gik tog nordpå til færgehavnen i Orehoved, hvor færgen fragtede passagerne over til Masnedø. Her skulle Ludvig skifte til toget mod Ringsted, videre over Køge og til Roskilde, hvor han igen skulle skifte til toget til København. Næsten 8 timer varede rejsen, og Ludvig var fremme på Kjøbenhavns Banegaard lidt i 9 om aftenen.

Til rejsen var drengen af fattiggården blevet klædt i "passende gangklæder (...) som man kan forsvare at sende ham til Kjøbenhavn med"¹. Det var "en blaa Hvergarms Habit, Trøie, Vest og Benklæder, hvorover han (...) vil bære en Kappe, som man har tænkt at kjøbe til ham for denne Reises Skyld."² Desuden medbragte han et sæt

'Ludvig fra Løitofte' fotograferet december 1884 i de gangklæder, han havde på, da han blev sendt fra fattiggården til sin nye plejefamilie i København: 'en blaa Hvergarms Habit, Trøie, Vest og Benklæder samt en Kappe'.

Kilde: Ludvig Nielsen i gangklæder fra fattiggården i Lille Løitofte. Fotograf: A. Lønborg. København: 1884. Elise Bays visitkortfotoalbum. Privateje.

sengelinned, men ud over dette, ejede han intet. Han var blevet udstyret med en forsegleet konvolut, der indeholdt en – i tilfælde af at han fór vild – kontaktadresse i København, hans vaccinationsattest, et brev fra sognerådsformand Christian Madsen og en udtalelse fra lærer Jørgensen i Løitofte Skole; dokumenter, han medbragte til sin nye familie og sin nye skole i København.³

Rejsen forløb godt. Ludvig blev på Kjøbenhavns Banegaard modtaget af en frk. Mary Eckermann, som tog ham med til hans nye plejefamilie i Linnésgade på Nørrevold i København. Her mødte Ludvig for første gang sine plejemødre – fru Bay og komtesse Moltke – som han aldrig havde set eller hørt om, og to drenge, der blev præsenteret som hans yngre brødre. Han kunne ikke genkende dem – de var 8 og 4 år gamle, og han havde ikke set dem, siden de var spædbørn, og de havde begge fået både nye fornavne og et nyt efternavn: Carl Axel og Carl Helge Bay. I starten blev Ludvig af sine plejemødre kaldt for "Ludvig fra Løitofte", men senere fik også han

formel navneforandring. Han fik fornavnet Johannes og efternavnet Bay – lige som hans brødre.⁴

Når vi i dag i detaljer kan vide, hvordan denne rejse i december 1884 forløb, skyldes det, at der er bevaret en langvarig og kompliceret, skriftlig forhandling mellem de implicerede parter.⁵

En anonym velgører

Tidligere i 1884 havde fattigbestyrer på Lille Løitofte Fattiggård, Peter Christianen, modtaget et brev fra en for ham ukendt overretsprokurator⁶ i København: Jodechus Henrik Mundt. Afsenderen, det fornemme brevpapir og indholdet i brevet var så usædvanligt, at fattigbestyreren åbenlyst ikke vidste, hvordan han skulle håndtere brevet. Og brevskrivning var måske ikke fattigbestyrerens stærkeste side. Brevet forblev i al fald ubesvaret. I brevet konstaterede Jodechus Mundt ganske kort, at fattiglemmet og drengen Ludvig Nielsen “muligt vil blive antaget til Forsørgelse og Opdragelse af en Person af mit Bekjendtskab”, og brevet citerede en seddel, som Ludvigs biologiske mor havde skrevet: “Overbringeren har jeg overdraget Ret til at tage min Søn, Ludvig Nielsen, med til Kjøbenhavn”.⁷ Men den københavnske overretsprokurator havde tydeligvis fejlvurderet, hvor let det ville være at få udleveret Ludvig fra den lille sognekommunes fattigvæsen. Han havde troet, at en enkelt linjes tekst fra den biologiske mor var nok til, at drengen kunne sendes til København.

Efter tre ugers forgæves ventetid på et svar blev der sendt et nyt brev fra overretsprokuratøren. Denne gang til sognerådsformanden i Herredskirke-Lille Løitofte Sognekommune, gårdejer Christian Madsen. Heri forklarede Mundt, at han repræsenterede en unavgiven “Velgører” i København, som ønskede at overtage forældremyndigheden over Ludvig Nielsen, tage ham i opdragelse og overtage forsørgelsespligten. Og så rykkede han for et hurtigt svar.⁸

Sognerådsformanden tog sagen op på et sognerådsmøde, og her blev man enige om, at kommunen gerne ville afgive forældremyndigheden over Ludvig – så slap man for at forsørge ham på fattiggården og give ham undervisning i skolen. Men der var to betingelser, som skulle opfyldes. For det første ville sognerådet have en såkaldt “præstevtalelse” vedrørende den anonyme velgørers pålidelighed. For det andet ville sognerådet have en skrift-

Kort over landsbyen Lille Løitofte 1890. Den trelængede fattiggård, kirken, den firelængede præstegård og den enlængede landsbyskole lå samlet omkring et vejkryds. Landsbyen havde i 1880 13 familier i 4 gårde og 7 huse. I alt 65 indbyggere – inklusiv 16 fattiglemmer på fattiggården.

Målebordskort over Landsbyen Lille Løitofte -1:20.000. 1890. Kortforsyningen. Styrelsen for Dataforsyning og Effektivisering, DTK Højkantskort 1840-1899.

Linnésgade 10 (til venstre) og 8, hvor kvindefamilien Bay & Moltke, deres tre plejebørn og to tjenestepiger boede i otte værelser på 1. sal, mens pige- og drengeskolen havde til huse i stueetagen, på 2. sal og på 3. sal. På 3. sal boede også forstanderinde ved Zahles Skole, Henriette Skram, med sin plejedatter 'Toto'. Bygningen var opført og ejet af Zahles Skoler, der havde til huse i nabobygningerne. 1889.

Kilde: Linnégade 8-10, Nørrevold i København. Ukendt fotograf. København: 1889. Kildegård Privatskole.

lig garanti for, at Ludvig ikke igen blev en udgift for sognekommunen – at velgøreren ville forpligte sig til at holde kommunen skadesløs for drengens fortsatte forsørgelse indtil hans konfirmation.⁹ Men man spurgte ikke til den anonyme velgørers identitet. Man var villige til at afgive drengen, hvis bare de to nævnte betingelser blev opfyldt.

Præstedtalelsen blev hurtigt fremskaffet og fremsendt. Sognepræsten ved Holmens Kirke skrev – uden at nævne, hvem der ville overtage forældremyndigheden – bl.a.: “Jeg ved med Vished, at der i alle Henseender vil blive sørget for Drengen paa bedste Maade. Bedre Hænder skal han vanskelig kunne overgives i”.¹⁰ Men garantien for, at Ludvig ikke igen ville blive en udgift for Herredskirke-Lille Løitofte Sognekommune, kunne ikke gives. Overretsprøkuratoren skrev: “(jeg) antager, at De frafalder Fordringen om, at jeg skulle garantere for at Sognet ikke faar nogen fremtidig Udgift af ham, en Garanti, som jeg – hvor grund-sikker jeg end er paa at de, der tager ham, ikke ville slippe ham – dog ikke faldt det rimeligt for mig som blot Mellemand at indlade mig paa”.¹¹ Desuden medsendte Mundt nu en mere fyldig og juridisk formuleret afståelsesattest underskrevet både af Ludvigs biologiske

mor og hendes nye ægtemand, som nu formelt set var Ludvigs stedfar, selv om de to havde aldrig mødt hinanden. Hans mor og hans nye stedfar boede i København, mens han var på fattiggården i Lille Løitofte. Desuden forespurgte prokuratoren om drengens helbredstilstand og om hans opførsel.

Det var denne afståelseserklæring, der løste op for sognerådets krav om, at der skulle garanteres en fremtidig forsørgelse for Ludvig. Sognerådsformanden svarede, at når Ludvig nu havde en stedfar, så var det selvfølgelig stedfaren, der havde forsørgelsespligten og forældremyndigheden, og “der kan derfor nu ikke være Tale om at paatvinge Dem nogen Forpligtelser til at garantere herværende Kommune med Hensyn til Drengens Forsørgelse da han for Tiden er forsørgelsesberettiget, hvor Stedfaderen har Forsørgeshjem”.¹² Forhandlingen blev afsluttet, og tre dage senere blev drengen sendt med toget til København.

Hele denne skriftlige forhandling om overdragelse af forældremyndigheden over drengen Ludvig blev gennemført, uden at det på noget tidspunkt blev afsløret, hvem den anonyme “Velgjører” var og hos hvem, Ludvig skulle i pleje. Forhandlingen blev varetaget af en advokat, der fungerede som mellemmand, og for yderligere at sløre plejefamiliens identitet, blev der desuden anvendt en ’stråkvindé’ – Frk. Mary Eckermann. Det var hende, der på afståelsesattesten figurerede som den person, der skulle overtage forældremyndigheden. Men det blev samtidig i forhandlingerne gjort klart, at “Frk. Eckermann (...) ikke er den, der definitivt beholder Drengen”.¹³ Frk. Eckermann skulle altså videregive forældremyndigheden til den anonyme “Velgjører”. Og det var ikke Ludvigs kommende plejefamilie, der ville afhente ham på baggården, men derimod den nævnte Frk. Eckermann. Det lykkedes på den måde at gennemføre overdragelsen af forældremyndigheden, uden at plejefamiliens identitet blev afsløret.¹⁴

Kvindefamilien Bay og Moltke

Den anonyme velgjører viste sig altså at være en kvindefamilie bestående af enkefru Elise Bay og frøken komtesse Thusnelda Moltke samt deres adoptiv- og plejebørn. I deres husstand var desuden to tjenestepiger. De havde boet sammen siden 1877 og havde arbejdet sammen endnu længere tilbage i tiden. De var begge uddannet som lærerinder fra Natalie Zahles almuelærerindekursus, og de var – efter de var blevet bestyrerinder for både en pige- og en drengeskole – en central del af kredsen omkring Natalie Zahle. Det var Zahle, der i 1870 motiverede til oprettelsen af Thusnelda Moltkes Borgerskole for Pigebørn; en skole for piger fra den lavere middelstand, og hun havde givet husly og indirekte økonomisk støtte til den i 1883 oprettede Linnés-gades Undervisning for Dreng; en drengeskole med samme målgruppe.

Begge skolebestyrerinder var barnløse. Fru Bays oprindelige ægtefælle var død inden de havde fået børn, og komtesse Moltke forblev ugift og fik aldrig biologiske

børn. De tre drenge tog de til sig for at skabe en 'rigtig' kernefamilie. I stedet for 'far, mor og børn' blev det til 'Værge (komtesse Moltke), Moder (fru Bay) og Børn'.

De var begge stærkt religiøse og var begge i deres ungdom grundtvigianere. Fru Bay havde været gift med en grundtvigiansk præst, og komtesse Moltke havde oplevet Grundtvig personligt – både i Vartov, hvor Grundtvig var præst og hun tilhørte menigheden, og til de såkaldte 'Vennemøder'. Også deres skoler var præget af deres religiøsitet: mottoet for pigeskolen var "soli Deo gloria" (al ære tilkommer Gud) og mottoet for drengeskolen var "ora et labora" (bed og arbejd).¹⁵ Da de senere oprettede en fond, der skulle drive de to skoler videre, blev det præciseret i fundatsen, at skolerne skulle drives "i kristelig Aand og som frie Skoler."¹⁶ Men med tiden fælmede det grundtvigianske ideal om frie og eksamensfri skoler, og begge deres skoler blev efterhånden mere traditionelle eksamensskoler, der blev samlet under navnet Østersøgades Gymnasium.

Fru Bay og komtesse Moltke var socialt og moralsk engagerede og involverede sig tidligt i sædelighedskampen imod organiseret og statslegitimeret prostitution. Fru Bay var således medstifter af og bestyrelsesmedlem i Forening imod Lovbeskyttelse for Usædelighed, og de var begge medlemmer af foreningen, der arbejdede for at forbyde bordeller.

De var knyttet til børnesagen; den bevægelse, der i sidste halvdel af det 19. århundrede tog en række private initiativer til bedring af uægte og fattige børns vilkår, og som politisk og filantropisk kæmpede for en bedre børneforsorg. Ud over de tre plejebørn var deres vigtigste bidrag til børnesagen oprettelsen i 1878 af Børnehjemmet Nøjsomhed for løsgangne, store piger. Formålet var "at frelse dem fra Fordævelsen, (...) og opdrage dem til flittige og dygtige Tjenestepiger".¹⁷ I mindre målestok bidrog de til mange private indsamlinger af midler til foreninger for plejebørn, og de optrådte jævnligt som støtter ved petitioner om bidrag til velgørende formål. På deres ældre dage producerede de håndarbejder, der blev solgt på basarer til fordel for sådanne foreninger.

Omskifteligt liv inden fattiggården i Lille Løitofte

Forhistorien til disse tre brødres placering i den københavnske kvindefamilie var den helt klassiske: den ugifte tjenestepige Hansine Jørgensen fra det vestlige Lolland, som i løbet af seks år blev mor til fire uægte børn, som hun ét efter ét måtte afstå. Ludvig var hendes førstefødte og det barn, hun længst forsøgte at beholde.

Inden Ludvig endte på fattiggården i Lille Løitofte, havde han levet et omskifteligt – for ikke at sige kaotisk – liv. Allerede måneden efter han var født i 1875, påbegyndte hans mor et nyt fæstemål på Lillekjøbeløvgård i Købelev.¹⁸ Hvem, der tog sig af ham, mens hans mor tjente, er uvist – måske hans bedsteforældre, der var indsiddere på nabogården, Rolykkegård. Året efter finder vi Ludvig som plejebarn i

Nakskov hos en fattig familie – familien Jeppesen – der levede af at tage andres børn i pleje.

Plejelønnen for Ludvig var aftalt til 6 kr. månedlig, og når man samtidig ved, at tjenestepiger hovedsagelig blev betalt i naturalier, “fri Station”, og at pengelønnen for piger på det vestlige Lolland – afhængig af alder, erfaring og arbejdsopgaver – kun udgjorde op til 56 kr. om året,¹⁹ så er det tydeligt, at Hansine næppe har kunnet betale plejelønnen uden hjælp fra andre; måske faderen eller måske hendes eller faderens forældre. Fattighjælp fik hun ikke på dette tidspunkt.

I 1879 stoppede betalingerne til plejefamilien i Nakskov. Derfor blev Ludvig af sin plejefamilie afleveret til Arbejds- og Forsørgelsesanstalten i Nakskov.²⁰ Plejefamilien havde ikke længere kontakt til Ludvigs mor og vidste ikke, hvor hun kunne findes – bortset fra at det vistnok var i København. Udvalget for Nakskov Fattigvæsen syntes åbenbart ikke, at anstalten var velegnet som plejested for en 4-årig dreng, og Fattigudvalget valgte i stedet at betale familien Jeppesen for fortsat at have ham i pleje. Men samtidig blev der igangsat en efterlysning af hans mor, der som ugift havde forsørgelsespligten. Udvalget fik opsnuset, at hun – vistnok – boede på 5. sal i Baggesensgade på Nørrebro i København, og med disse oplysninger henvendte udvalget sig til stiftamtet i Maribo, og anmodede om, at stiftamtet måtte afklare, hvad der skulle ske med Ludvig. Ville og kunne moren overtage hans forsørgelse? Og hvordan skulle han i givet fald blive bragt til København og for hvis regning?²¹ Samtidig sørgede fattigudvalget i Nakskov for at få refusion af deres udgifter hos sognerådet i Herredskirke-Lille Løitofte Kommune, hvor Ludvigs mor var forsørgelsesberettiget.²² Den manglende betaling af plejelønnen og Herredskirke-Lille Løitofte Kommunes refusion af plejeudgifterne til Ludvig, betød at hans mor for første gang kom under fattigforsorg og formelt set blev underlagt de omfattende virkninger af fattighjælp på selvbestemmelse, rettigheder og økonomi.

Med stiftamtets og det københavnske politis mellemkomst²³ kom Ludvig herefter til København. Han kom dog ikke til at bo sammen med sin mor. Hun var nu tjenestepige hos en familie i Frederiksborggade i København og kunne ikke tage sig af ham, mens hun arbejdede. Desuden var hun højgravid. Ludvig kom derfor igen i privat pleje – denne gang i København. Da Hansine på dette tidspunkt blev forhørt om sin egen og Ludvigs forsørgelse, lagde hun stor vægt på, at hun selv forsørgede ham og betalte hans private pleje i København – han var ikke under fattigforsorgen.²⁴

Da Hansine sommeren 1879 havde født på Fødselsstiftelsen, måtte hun opgive at være tjenestepige, og hun kunne heller ikke længere betale til Ludvigs københavnske plejefamilie. Sammen flyttede de til en kvistlejlighed på Nørrebro, og hun ernærede sig som hjemme-syerske.²⁵ Men hun kunne ikke magte at holde sammen på familien; Ludvig blev snart efter sendt tilbage til Nakskov, og de næste tre år tilbragte han skiftevis som fattiglem på Arbejds- og Forsørgelsesanstalten i Nakskov²⁶ og som plejebarn hos en professionel plejefamilie. Da den tidligere historie om manglende betaling af plejeløn gentog sig for tredje gang, skrev fattigvæsenet i Nakskov endnu

engang til hans mors forsørgelseskommune og bad om, at drengen blev hentet eller plejelønnen betalt.²⁷ Denne gang blev resultatet, at Herredskirke-Lille Løitofte Sognekommune hjemtog Ludvig, og installerede ham på fattiggården i Lille Løitofte.²⁸ Disse dispositioner blev foretaget uden at drengens mor blev kontaktet. Der var ikke længere tvivl om, at hun de facto havde mistet forældremyndigheden, som i stedet blev administreret af sognerådet i Herredskirke-Lille Løitofte.

Ludvigs søskende – Carl Julius, Carl Julius og Carla Christine

Som nævnt blev Ludvig forenet med sine to yngre brødre i den nye, københavnske plejefamilie. Og det var dem, der var årsagen til, at han overhovedet blev hentet ud af fattiggården og bragt til København. Forhistorien var den, at de to bofæller, fru Bay og komtesse Moltke, efter de var flyttet sammen, ønskede at tage et barn i pleje.²⁹ Det var en udbredt praksis blandt støtter af børnesagen, at familien blev suppleret med et plejebarn. Ikke for at tjene penge som professionelle plejeforældre, men som privat velgørenhed og i nogle tilfælde – blandt barnløse, blandt enlige kvinder og i kvindefamilier – også for at kunne skabe en kernefamilie. Bay og Moltkes mentor og forbillede, Natalie Zahle, havde således på dette tidspunkt allerede haft tre piger som plejebørn.

De to skolebestyrerinder henvendte sig til et privat børnehjem – Københavns forenede Børne- og Tjenestepigehjem i Ryesgade. Her fandt Bay og Moltke deres første plejebarn, som kort tid senere blev adopteret af fru Bay: Carl Julius Nielsen, som var Ludvigs lillebror.

Han var født i juli 1876 i Nakskov, men allerede i november måned samme år var han placeret hos en professionel plejefamilie i Nakskov – i øvrigt sammen med storebroderen Ludvig.³⁰ Plejefamilien bestod af en arbejdsmand – Eiler Jeppesen – hans kone, deres datter og 2-4 plejebørn. Eiler Jeppesen var invalid og kunne ikke længere arbejde. Derfor levede familien af at taget børn i pleje mod betaling. Men plejelønningerne var ikke nok til at forsørge familien og dens plejebørn, så om vinteren fik Eiler Jeppesen også fattighjælp fra Nakskov Fattigvæsen – især brændselshjælp for at familien kunne holde varmen.³¹ At fattighjælp var nødvendig for familien Jeppesen er et tydeligt tegn på, at plejebørnene voksede op i stor fattigdom og at levevilkårene – og formodentlig også sundhedstilstanden – har været ringe for både plejefamilien og for de børn, der var i pleje.³²

I slutningen af 1877 indvandrede Hansine Jørgensen til København, og hun tog Carl Julius med sig. Muligvis fordi hun ville forsøge selv at tage sig af ham, men mere sandsynligt fordi hun ikke i længden havde råd til at betale pleje for to børn. Det er også sandsynligt, at hun allerede på dette tidspunkt har indset nødvendigheden af at bortadoptere det ene af sine to børn, fordi hun ikke kunne forsørge dem begge. Måske har hun stået i valget mellem at bortadoptere enten Ludvig – der på dette tidspunkt var tre år gammel – eller Carl Julius, som kun var 1½ år gammel? Småbørn var lettere at bortadoptere, og Carl Julius endte kort tid efter på Københavns forenede Børne- og Tjenestepigehjem.

Københavns forenede Børne- og Tjenestepigehjems bygning, Ryesgade 28, ca. 1886. Grunden i Ryesgade og den i 1873 nyopførte bygning var en donation fra muremester Nic. Petersen. Grunden og bygningen blev udvidet i 1877 efter større gaver fra bl.a. brygger Jacobsen. Herfra blev Carl Julius Nielsen bortadopteret i 1878 til fru Bay, som gav ham fornavnet Axel og efternavnet Bay.

Kilde: Københavns Forenede Børne og Tjenestepigehjem, Ryesgade 28. Ukendt fotograf. København: ca. 1886. Københavns Stadsarkiv.

På trods af navnet var Københavns forenede Børne- og Tjenestepigehjem ikke et egentligt børnehjem, men snarere adoptions- og plejeformidler. Betingelsen for, at et barn kunne optages på børnehjemmet, var således, at forældrene “afstod” barnet – altså underskrev en erklæring om, at de fraskrev sig forældremyndigheden, hvilket muliggjorde at Københavns forenede Børne- og Tjenestepigehjem kunne viderefremidle barnet til enten en adoptivfamilie eller en plejefamilie. Det var også det, der skete med Carl Julius. Hansine Jørgensen “afstod” ham til bestyrelsen for Københavns forenede Børne- og Tjenestepigehjem, som efter kort tid gav ham videre til Elise Bay og komtesse Moltke – uden at spørge den biologiske mor.³³

Samtidig med at Carl Julius blev bortadopteret og mens Hansine Jørgensen var tjenestepige hos en familie Hansen i Frederiksborggade i København, blev hun gravid for tredje gang. Hendes tredje barn var endnu en dreng. Han blev født på Fødselsstiftelsen, hvor fattige kvinder kunne føde anonymt og gratis.³⁴ På grund af anonymiteten blev faderens navn ikke noteret, men der er en stor sandsynlighed for, at alle tre drenge havde den samme fader: Christian Nielsen. Det understøttes bl.a. af, at

Christian Nielsen er nævnt som far i andre datidige dokumenter, men også af, at det nye barn blev døbt Carl Julius Nielsen – altså præcis det samme navn, som den netop bortadopterede bror. Han fik altså dels faderens efternavn, men også sin storebrors fornavn. En praksis, som ikke var usædvanlig på daværende tidspunkt, hvor forældre, der mistede et barn – som regel i forbindelse med tidlig død – genbrugte det samme navn til det næst-fødte barn af samme køn. Vi ved i al fald med sikkerhed, at Christian Nielsen påtog sig faderskabet. Det skete i den afståelseserklæring, som begge forældre underskrev, da de måtte afgive forældremyndigheden over den nye Carl Julius. Det skete i 1881.³⁵

Da Hansine på Fødselsstiftelsen fødte sit fjerde og sidste barn – Carla Christine Jørgensen – var moderen syg. Hun ude af stand til at tage sig af sin nyfødte datter, der derfor blev sat i pleje i Optagelsesanstalten ved Frue Arbejdshus, mens moderen

Ludvig Johannes Bay som 10 årig fotograferet sammen med Natalie Zahles bofælle, Ingeborg Vinderen. Hun blev af Ludvig kaldt for 'tante Geb'. 1885.

Kilde: 'Tante Geb' med Ludvig. Fotograf: A. Lønborg. København: 1885. Elise Bays visitkortfotoalbum. Privateje.

forblev i behandling på Fødselsstiftelsen. Hansine blev behandlet for en underlivsbetændelse – der senere viste sig at være en tumor – på Fødselsstiftelsen i tre måneder.³⁶ Hun blev først udskrevet dagen efter, at hendes datter var død. Datteren havde på Optagelsesanstalten ved Frue Arbejdshus fået diarré og var blevet indlagt til behandling på Almindelig Hospital, hvor hun døde i løbet af 10 dage.³⁷

Det var dengang ikke usædvanligt, at plejebørn døde som spæde. Dødeligheden blandt 0-1-årige plejebørn var i 1880'ernes København 40%,³⁸ og diarré var i denne periode den hyppigste dødsårsag blandt spædbørn i København.³⁹

Hansines sygdom brød ud igen og hun blev i foråret 1882 indlagt på Kommunehospitalet i København, hvor de konstaterede, at hun havde en tumor i underlivet.⁴⁰ Her var hun indlagt i mere end 5 måneder, men tumoren må have været godartet, for hun overlevede, og blev i 1884 gift med en ny mand, der ikke var far til hendes børn. Hun kunne ikke længere få børn, og efter at Ludvig som det sidste af hendes fire børn var blevet placeret i en plejefamilie, og hun var blevet gift, blev hendes familiære si-

tuation og hendes levevilkår bedret. Hun stoppede som tjenestepige, fik ikke længere fattighjælp, og hun behøvede ikke længere at flytte rundt mellem kvistlejligheder i baggårde. Hun forsørgede sig som syerske og som lotterikollektrice, og hun blev ikke afkrævet tilbagebetaling af fattigvæsenernes udgifter til hjælp og til hospitalsindlæggelser. Hun døde i 1922 70 år gammel.⁴¹

Strid om forældremyndigheden

Allerede et halvt år efter det var lykkedes bofællerne Bay og Moltke, at overtage forældremyndigheden over Ludvig, var de parate til at opgive ham og give forældremyndigheden videre. Det skete i et følelsesladet magtspil mellem hans plejemødre på den ene side og Natalie Zahle på den anden side.⁴²

På den modsatte side af den store gård mellem Linnésgade, hvor familien Bay og Moltke boede, og Nørre Voldgade, boede en anden kvindefamilie. Det var stifteren og lederen af Zahles Skoler, frk. Natalie Zahle og hendes bofælle, frk. Ingeborg Vinderen. Frk. Zahle var datidens dominerende skikkelse inden for pigers og kvinder uddannelse. Hun havde fra midten af det 19. århundrede opbygget et uddannelsesimperium – samlet kaldet Natalie Zahles Skole – som efterhånden bestod af grundskole, gymnasium, lærerindeuddannelser samt en række særlige skoler for musik, gymnastik, husholdning og sundhedslære; uddannelser forbeholdt piger og kvinder.

Familierne Bay & Moltke og Zahle & Vinderen i gården mellem Nørrevoldgade og Linnésgade, 1889. Nederst Ludvig Johannes Bay og Th. Moltke. På trappen fra venstre Elise Bay, Ingeborg Vinderen og Natalie Zahle sammen med Carl Helge Bay.

Kilde: Familierne Bay & Moltke og Zahle & Vinderen i gården på Nørrevold. Fotograf: J. David. Frankrig: 1889. Danske Kvinders Fotoarkiv, 1/82-285-147/8.

Thusnelda Moltke var adelig, men valgte at blive uddannet som almueskolelærerinde hos Natalie Zahle. Her mødte hun sin senere bofælle og tætte samarbejdspartner, Elise Bay. Sammen drev de først en pigeskole og senere en drengekole, som endte med at blive lagt sammen som Østersøgades Gymnasium.

Kilde: Thusnelda Moltke. Fotograf: Ukendt fotograf. Udateret. Elise Bays visitkortalbum. Privateje.

Bay og Moltkes to skoler havde tætte forbindelser til Natalie Zahle og hendes skoler: Moltke sad i bestyrelsen for Zahles skoler og Zahle sad i bestyrelsen for Bay og Moltkes børnehjem for vildfarne piger⁴³. Og Zahle understøttede direkte og indirekte Bay og Moltkes skoler, som boede til leje i bygninger, som var ejet af Zahle. Privat var de genboer, og der udviklede sig efterhånden også et venskab mellem dem. Selv om deres skoler havde forskellige målgrupper, og de derfor ikke konkurrerede direkte med hinanden, og selv om der – eller måske netop derfor – var et naturligt magtforhold mellem dem baseret på forskelle i alder, anciennitet og indflydelse, var der på et personligt plan rivaliseringer. I løbet af deres langvarige, fælles historie var der flere magtkampe og symbolske opgør mellem frk. Zahle og de to bofæller og skolebestyrerinder. Alligevel holdt deres venskab så længe de levede.⁴⁴

Natalie Zahle havde været stærkt impliceret i bestræbelserne på at få Ludvig flyttet fra fattiggården i Løitofte til Bay og Moltkes hjem i København. I en biografi om Elise Bay er det beskrevet, hvordan Bay og Moltke med Zahle drøftede, om og hvordan de skulle overtage forældremyndigheden over Ludvig.⁴⁵ Og det var Zahles 'svigersøn' – ægtefællen til Zahles første plejedatter – som i kraft af sin stilling som overrettsprokurator førte forhandlingerne med Ludvigs biologiske mor og med fattigudvalget i Herredskirke-Lille Løitofte Sogneskommune om at overtage forældremyndigheden.

Da forældremyndigheden var bragt i orden, og Ludvig var flyttet ind i Linnésgade 8 og var begyndt som elev i sine plejeførelses skole, *Linnésgades Undervisning for Drengene*, begyndte han at komme i Frk. Zahles og Ingeborg Vinderens fælles hjem, og de blev begejstrede for deres kollegers og veninders nye plejesøn. Natalie Zahle beskrev ham som sin "Lysalf og Fryd"⁴⁶ og skrev til en veninde, at Ludvig gjorde tilværelsen for hende og for hendes bofælle "bedre og skønnere" end nogensinde.⁴⁷

Vi kender kun det videre forløb fra Natalie Zahles brev, som er præget af store følelser og ærgrelser, selv om det er skrevet et helt år efter begivenhederne. Af brevet fremgår det, at fru Bay og komtesse Moltke havde tilbudt at "afstå" Ludvig til

Elise Lund inden hun blev gift med præsten Axel Bay. Elise gik som stor pige i Natalie Zahles Skole og mødte her de kvinder, der senere – efter hun blev enke – blev hendes veninder og samarbejdspartnere. Bl.a. Th. Moltke, som hun boede sammen med i en kvindefamilie 1877 - 1916, og med hvem hun oprettede og drev Linnésgades Undervisning for Dreng, som senere blev til Østersøgades Gymnasium. Foto fra 1869. Kilde: Elise Lund - senere gift Bay. Fotograf: J. Petersen. København: 1869. Elise Bays visitkortalbum. Privateje.

Natalie Zahle. Der blev derfor udarbejdet en skriftlig aftale om, at Natalie Zahle og Ingeborg Vinderen skulle overtage forældremyndigheden. Hvorfor vides ikke, men kvalificerede gæt kunne være følgende:

Måske var det en taknemmelig gestus over for deres mentor og store idol? Eller måske havde de allerede tidligt en fornemmelse af, at det ikke var så let at være plejeforældre for en 9-årig dreng, der havde lært at klare sig uden forældre blandt fattiglemmer på arbejdsanstalter og fattiggårde på Lolland? Senere skulle de opleve, at Ludvig ikke var så medgørlig som hans yngre brødre, og Elise Bay beskrev ham som "Ingen let Natur, livlig, ej ubegavet, men ustadig i Læsning. Trods Spilopper en gemytlig, ret afholdt Kammerat". Og han endte med – i 1890 – at blive smidt ud af sine plejemødres skole og af deres – og hans – hjem på grund af "Vildskaber".⁴⁸ Men den aftalte overdragelse af forældremyndigheden blev aldrig til noget. Sådan beskrev Natalie Zahle forløbet og sine følelser:

"De vidste, at jeg hellere end gerne vilde have beholdt Drengen, at han var bleven mig kjær, og at det have været mig en Lykke. (...) De vidste, at hans Tilstedeværelse i mit Hjem var begyndt at gjøre dette til noget bedre og skjønnere for mig end nogensinde før. Jeg fik også tilsidst en Skrivelse om, at de vilde "afstaa" ham, men da jeg, for at tage imod det, Uger og Dage i Forvejen havde bedt om af dem begge, ej alene af komt. M., at faa den Erklæring, at denne Overdragelse ikke blot skete for mine personlige Tilfredsstillelsers Skyld, men med Tak fra deres Side, idet de følte, at Opgaven kunde blive dem for svær, og med Tro, idet de havde fået Tillid til, at om jeg end ei i alle henseender stemmede med dem, jeg dog vilde kunne føre Drengen frem mod det gode, og Fru Bay kunde give mig denne Tak, eller denne Tro, men uden Tillid til min Opdrageevne (...) turde jeg ikke tage den imod. Men jeg

har lidt og stridt forfærdelig siden den Stund i den Anledning og lider og strider endnu. Lidt, fordi det blev mig en uhyre Skuffelse paa mine gamle Dage, da Haabet var blevet saa rigt og saa lyst, og fordi jeg følte, at hele mit Samliv med Th. M. derved fik et Skår, som jeg tror, det sent vil forvinde. Stridt, fordi der kom en Harmes imod Fru Bay, den lykkelige, op i mit Sind, en Harmes, som mangen Gang bliver til mere, til Vrede, Nag, jo i Øjeblikke, hvad værre var, og det er endnu kun til Tider, at jeg helt kan faa Sejr i min Stemning mod hende, Sejr under Guds Naade.”⁴⁹

Når “afståelsen” til frk. Zahle og frk. Vinderen aldrig blev realiseret, så skyldtes det altså, at Natalie Zahle var utilfreds med Bay og Moltkes begrundelse for at opgive deres forældremyndighed – der skulle i overdragelsespapirerne ikke blot stå, at de afstod ham for hendes “personlige Tilfredsstillelses Skyld”, men snarere at det skete med “Tak og Tro”, fordi de ikke selv kunne magte at have ham. Frasen “Tak og Tro” i denne sammenhæng betyder, at det skulle præciseres, at Bay og Moltke havde tiltro til Zahles evner som pædagog og familieoverhoved, og at de skulle udtrykke tak for, at Zahle ville påtage sig den store opgave, det var at skulle opfostre en 10-årig dreng fra fattiggården. Zahle ønskede altså, at det klart skulle fremgå, at der var tale om gestus, og at Bay og Moltke samtidig indrømmede, at Zahle ville være bedre til at opdrage ham og bedre kunne magte ham, end de selv kunne. Og hun præciserede i sit brev, på hvilke punkter hun ville have været en bedre plejemor: “Jeg havde og har en levende Følelse af, at jeg vilde have elsket ham højt, plejet ham frem det alt godt og med megen Alvor varetaget hans bedste. (..) Han selv finder sig naturligvis lettere med Livet derovre (dvs. hos Bay og Moltke, min kommentar) med Brødrene i den større Leg og paa en Maade større Frihed. Min Opgave vilde have været (...) at faa ham til at forstaa, hvad man havde reddet ham ud fra (dvs. fattiggården, mit indskud), hvad man vilde hjælpe ham til selv at arbejde sig frem til.”⁵⁰

Indrømmelsen af, at Natalie Zahle ville være en bedre plejemor, ønskede især Elise Bay ikke give. Og hun ville ikke indrømme, at hun og Moltke ikke kunne magte ham. Denne uenighed i forhandlingerne fik Natalie Zahle til at betænke sig i to måneder, og i mellemtiden blev tilbuddet om at overtage forældremagten trukket tilbage.

Vi ved fra den levnedbeskrivelse, der blev udgivet året efter Elise Bays død, at fru Bay og fr. Zahle havde et kompliceret og ambivalent forhold til hinanden: “Der (var) noget hos disse to stærke og saa udprægede Mennesker, som kunde fremkalde indbyrdes Brydninger. Frøken Zahle var vant til større Eftergiveness, end hun undertiden i Begyndelsen af deres Forhold mødte hos Fru Bay, og dennes Hurtighed i Replikken havde Frøken Zahle ifølge sit Naturel noget svært ved.”⁵¹

For Natalie Zahle var denne modstand ukendt. Hun var vant til alt få sin vilje – både privat og arbejdsmæssigt: “Som oftest lod hendes modstandere eller undergivne sig da besejre, – simpelt hen for at opnå hendes opmærksomhed eller måske ligefrem

hendes kærlighed. Ved at holde, hvad der er blevet kaldt “en majestætisk afstand” og påkalde sig den enkeltes ansvarsbevidsthed, havde hun tidligt erfaret, at hun kunne vinde en sej styrkeprøve.”⁵²

Bekendelserne og de kraftige negative følelser over for især fru Bay blev, som nævnt, skrevet til hendes veninde Claudine Schousboe. Men Natalie Zahle har uden tvivl samtidig været klar over, at den samme Claudine Schousboe også sås med og var besvognet med fru Bay, og at der derfor var en vis sandsynlighed for, at fru Bay og Th. Moltke ville blive bekendt med frøken Zahles negative følelser imod dem. Forstået i denne kontekst bliver brevet ikke kun en bekendelse af en smertefuld proces, men også et led i den magtkamp, som udspillede sig mellem Natalie Zahle og fru Bay.

Sin sejr fik Natalie Zahle fem år senere, da det blev tydeligt, at Bay og Moltke ikke kunne magte ham mere. Ludvig blev smidt ud af sine plejemødres skole og af deres hjem på grund af “Vildskaber”. Hans plejemødre ville sende ham på den nyoprettede kostskole i Birkerød, men det nægtede han, og med Zahles mellemkomst gik han i stedet til søs.⁵³

Ludvig som eksotisk pædagogisk opgave

I forhandlingerne mellem Natalie Zahle på den ene side og bofællerne Bay og Moltke på den anden, blev det tydeligt, at afgivelsen af forældremyndigheden over Ludvig var en handel, og det var uenighed omkring handelsbetingelserne, der gjorde, at overdragelsen af forældremyndigheden måtte opgives. Denne form for ‘handel’ med et barn – ovenikøbet et barn, som man lige har gjort store anstrengelser for at overtage forældremyndigheden for – må forstås i kraft af den status og betydning, som Ludvig repræsenterede i kredsen omkring Natalie Zahle. I denne kreds var det almindeligt, at tage plejebørn ind i familien. Disse kvindefamilier og enlige kvinder havde ikke socialt acceptable måder

Natalie Zahle var læremester og forbillede for skolebestyrerinderne Elise Bay og Thusnelda Moltke. De var tætte samarbejdspartnere og blev med tiden veninder, men relationerne var også præget af uenigheder og konflikter - bl.a. omkring opfostringen af ‘Ludvig fra Løitofte’.

Kilde: Natalie Zahle. Fotograf: Hansen & Weller. København: Udateret. Elise Bays visitkortalbum. Privateje.

at få biologiske børn på, og derfor var der mange, som i stedet fik plejebørn – oftest pigebørn. De kunne være helt eller delvist forældreløse, men fattiglemmer var de ikke. Ludvigs forhistorie var noget helt særligt i kredsen omkring Natalie Zahle, og opgaven med at påtage sig hans opfostring var større og mere vanskelig pædagogisk opgave, end man var vant til.

Der var i børnesagen – ligesom i andre godgørende bevægelser – en proportionalitet mellem omfanget af sociale problemer, som man forsøgte at løse, og graden af godhed. Denne sammenhæng var tydeligt kommet til udtryk i en tale, som Elise Bay holdt, og hvor hun citerede et digt: “Jo større Sag, Des tyngre Tag, Men desto større Sejer!”⁵⁴ – et citat, som illustrerer, hvorfor opdragelse af et fattiggårds-barn som Ludvig kunne være en attraktiv opgave for de kvinder, der var engagerede i godgørelse og i pædagogik. Ludvig var sådan en “større Sag”.

På dette tidspunkt var fattiggårde blevet et skræmmebillede på social elendighed. “Ulykkelige Forhold”, blev det kaldt med en tidstypisk eufemisme.⁵⁵ Det var især to forhold, som bidrog til dette: institutionaliseringen af familielivet og det moralske fordærv. Selv om fattiggårdenes indretning og organisering egentlig var modelleret efter den patriarkalske familieform med en fattigforstander som familieoverhoved og lemmerne som tyender eller børn, så var fattiggårdene samtidig antitesen af denne familieform, blottet for familieliv og med tvangsmæssig adskillelse af ægtefæller og forældre fra deres børn.⁵⁶ Og en fattiggård var ikke et sted for uskyldige børn, der risikerede at blive fordærvede og forrædede, når de blev placeret sammen med tiggere, drankere, arbejdssky og andre moralsk mindreværdige fattiglemmer.⁵⁷ Fattiggården var således for børnesagen essensen af umoral og fordærv af børns opvækst: på en gang fremmedartet og skræmmende, men også fascinerende eksotisk.

At kvinderne i kredsen omkring Natalie Zahle fandt Ludvig og hans baggrund som fattiglem på en fattiggård på Lolland eksotisk, viste sig bl.a. i det fotografi, som er gengivet i denne artikel. Da Ludvig var vel ankommet til deres hjem, tog plejemødrene ham straks til fotografen, hvor han blev forevigt i det tøj, han havde fået med sig fra fattiggården i Løitofte. Tøj, som var helt almindeligt hos landarbejdere og for fattige på landet, men som stilmæssigt var fremmedartet i København, hvor velstillede skoledrenge – i al fald når de blev fotograferet – normalt havde matrostøj på. Fotografiet blev – som det var almindeligt på daværende tidspunkt – fremstillet som et visitkortfoto, der blev rundsendt til plejemødrenes familier og veninder.

Zahle fortrød senere bittert, at hun havde haft for langvarige betænkeligheder ved at overtage forældremyndigheden over Ludvig.⁵⁸ Men Ludvig vedblev at komme i Zahle og Vinderens fælles hjem, og Ludvig og Natalie Zahle havde livet igennem et tæt forhold til hinanden. Han kaldte hende for “Faster”⁵⁹, og som voksen sagde han senere, at han havde haft tre plejemødre: Bay, Moltke og Zahle eller “Moder”, “Værge” og “Faster”. De var alle tre faddere, da hans første datter blev døbt, og datteren blev opkaldt efter Natalie Zahle – ikke efter fru Bay eller komtesse Moltke.⁶⁰

Handel med forældremyndighed

Historien om Ludvig og hans tre søskende – Carl Julius, Carl Julius og Carla Christine – illustrerer aspekter af fattigforsorg, plejeaftaler og fattige mødres afståelse af deres børn, når mødre ikke længere havde mulighed for selv at sørge for børnenes opfostring. Ludvig – den ældste af disse søskende – kom straks i privat, betalt pleje hos en professionel plejefamilie. Da hans mor i de efterfølgende år fik yderligere tre uægte børn og fik voksende vanskeligheder med at betale plejelønnen, kom både hun og han under fattigforsorg, og han endte – efter mange skift og flere ophold på en arbejdsanstalt – på en fattiggård på Lolland. Herfra blev han senere sendt til en kvindefamilie i København, der overtog forældremyndigheden. Hans nye plejemødre var imidlertid allerede efter et halvt år parat til at overgive forældremyndigheden til en anden kvindefamilie.

Forældremyndigheden over Ludvig blev handlet eller forsøgt handlet tre gange. Første gang da sognerådsbestyrelsen i Herredskirke-Lille Løitofte Sognekommune forsøgte at sælge forældremyndigheden mod en garanti for, at de ikke senere skulle varetage hans forsørgelse. Anden gang da hans moder afstod forældremyndigheden, mod at han kunne komme i pleje 'som eget barn' i den københavnske kvindefamilie, og tredje gang da samme kvindefamilie tilbød af videregive forældremyndigheden som en gave til deres veninde og mentor, Natalie Zahle.

Samtidig viser dette forløb, at der har været en juridisk usikkerhed omkring, hvem der egentlig havde forældremyndigheden. Den overrettsprokurator, der handlede på kvindefamiliens vegne, var ikke vant til at beskæftige sig med fattiglovgivning eller med familieret – hans speciale var militærret og administration af fonde og ejendomme. Han gik tydeligvis ud fra, at når han havde opnået en erklæring fra Ludvigs biologiske mor om, at drengen skulle sendes til København, så ville denne erklæring være tilstrækkelig til, at Ludvig kunne komme i pleje i København. Denne opfattelse var baseret på, at det var moren til det uægte barn, der havde forældremagten. Men sådan så sognerådsformandskabet ikke på sagen. De havde tydeligvis opfattelsen af, at kommunen havde forældremagten, og den ville kommunen ikke afstå, med mindre de fik garanti for, at de ikke igen ville få udgifter til Ludvigs forsørgelse. Sådanne nye udgifter ville blive udløst, hvis den nye plejefamilie ophævede plejeforholdet og sendte drengen tilbage til fattigforsørgelse i Herredskirke-Lille Løitofte. Prokuratoren ville ikke opgive plejeforældrenes ret til at returnere drengen, og denne konflikt blev først løst, da det viste sig, at Ludvigs mor havde giftet sig. Så sendte sognekommunen gerne drengen til København, for i så fald var der ikke tvivl om, at det var den nye ægtemand, der formelt set både havde forsørgelsespligten og forældremyndigheden over drengen.

Begge brødre med navnene Carl Julius endte hos den samme kvindefamilie i København. Og i begge tilfælde skete det ved at deres mor – på forskellige tidspunkter – afgav forældremyndigheden til en velgørende privat institution, som efterføl-

gende– uden at konsultere moderen eller børnene – videregav forældremyndigheden til kvindefamilien.

Mens alle tre brødre voksede op hos kvindefamilien i København og fik gode uddannelser, fik lillesøsteren, Carla Christine, en anden skæbne. Hun kom i pleje fra fødslen, mens moderen var syg og indlagt, og her var det fattigvæsenet i København, der placerede hende i pleje i et af kommunens arbejdshuse, der havde en optagelsesafdeling for spædbørn. Efter få måneder var hun – i lighed næsten halvdelen af de københavnske spædbørn i pleje – død.

Virkninger af fattighjælp på forældremyndighed

Fattighjælp var i 1849 blevet en grundlovssikret ret, idet alle, der ikke kunne forsørge sig og sine, og hvis forsørgelse ikke påhvilede andre, havde ret til hjælp; “dog mod at underkaste sig de Forpligtelser, som Lovene herom paabyde.”⁶¹ Disse forpligtelser – kaldet fattighjælps virkninger – betød mange og omfattende indskrænkninger i fattiges råderet over ejendom og i fattiges bevægelsesfrihed, personlige frihed og borgerlige rettigheder.⁶² Vigtigst og mest indgribende var, at man som fattighjælpsnyder var underlagt den lokale fattigbestyrelses myndighed, at man ikke uden tilladelse fra fattigbestyrelsen måtte forlade den forsørgelseskommune, hvor man fik understøttelse, og at man kunne tvinges til at flytte til denne forsørgelseskommune, hvis man boede andetsteds i landet. Blandt fattigbestyrelsens bemyndigelser var muligheden for at pålægge administrative straffe – såkaldte disciplinærstraffe – der fx kunne udløses, hvis fattiglemmer begik forseelser imod orden eller sædelighed eller hvis man på anden måde udviste ’slet opførsel’. Disciplinærstraffene omfattede offentlig irettesættelse, udgangsforbud i indtil fire uger, indespærring på et afsondret sted eller hensættelse i arrest i tvangsarbejdshuse eller i almindelige arresthuse. Desuden resulterede fattigforsorg i, at der blev lagt bånd på ens ejendom – hvis fattighjælpen ikke var tilbagebetalt, eller hvis man havde været indlagt på et hospital, ville fattigvæsenet eller hospitalet blive arvinger. Mænd, der modtog fattighjælp – dette gjaldt ikke kvinder – kunne kun indgå ægteskab, hvis der var gået mere end fem år siden modtagelse af fattighjælp, hvis understøttelsen var betalt tilbage eller hvis fattigbestyrelsen gav tilladelse til ægteskabet. Endelig mistede mænd – kvinder havde ikke stemmeret – både valgret og stemmeret til Rigsdagen, til byrådene, til sognerådene og til amtsråd samt nogle kommunalbestyrelser, hvis fattighjælpen ikke var tilbagebetalt eller eftergivet.

Derimod var fratagelse af eller indskrænkning i forældremyndighed ikke en virkning af fattighjælp. Heller ikke selv om fattigvæsenet betalte for barnets forsørgelse: “Den Omstændighed, at Forældrene have oppebaaret eller endnu oppebære Hjælp af Fattigvæsenet til Børnenes Opdragelse, saalænge denne dog endnu er betroet dem, (kan) ikke gjøre noget Skaar i den almindelige Forældremyndighed”.⁶³

Heller ikke i familielovgivningen var der hjemmel til, at mødre til uægte børn blev underlagt andre bestemmelser end mødre til ægte børn: “Mod hende (haves) de

samme og ikke andre Tvangsmidler som mod Forældre, der forsømme ægte Børn”.⁶⁴ Dvs. at hverken fattiglovgivningen eller familieretten gav særlig bemyndigelse til at overtage forældremyndigheden over børnene, hvis forsørgerne modtog fattighjælp.⁶⁵

Når fattiglovgivningen og familieretten ikke gav formel mulighed for at fratage eller indskrænke forældremyndigheden *alene* som en virkning af fattighjælp, skyldtes det utvivlsomt, at en sådan fratagelse ville have permanent og uigenkaldelig karakter, og altså række ud over den periode, hvor de biologiske forældre havde behov for fattighjælp. Økonomisk har det heller ikke været rationelt for øvrigheden permanent at påtage sig forsørgelse af fattigbørn, når forældrene måske senere fik mulighed for at klare forsørgelsen selv.

Selv om der således ikke har været formelle regler, der gav mulighed for at fratage fatiglemmer deres forældremyndighed alene som følge af fattighjælp, så er det alligevel sket i praksis. Dette ses i historien om Ludvig, da sognerådet nægtede at efterleve et ønske fra hans moder, om at overføre ham til en plejefamilie i København; sognerådet mente at de var indehavere af forældremyndigheden – ikke moderen. Denne praksis har uden tvivl været udbredt – fattigbestyrelserne havde generelt meget vidtgående og ikke særlig veldefinerede beføjelser, og fattiges muligheder for at klage til stiftamtet eller til Justitsministeriet har været begrænset af manglende ressourcer og manglende viden om den komplicerede fattiglovgivning. En jurist og iagttagere af fattiglovgivningens udvikling skrev senere, at administrationen dengang – dvs. før reformerne i slutningen af 1880’erne og i 1890’erne – af børn under fattigforsorg i vid udstrækning var ureguleret af lovgivning men styret af lokal, amtlig og national praksis.⁶⁶ Dette skal forstås i forlængelse af, at fattiglovgivningen primært blev administreret af fattigbestyrelserne – lokalt valgte gårdejere, lærere og præster, der ikke var juridisk kyndige, og som ikke havde en administration til rådighed.

Bemyndigelser til tvangsfjernelser og fratagelse af forældremyndighed

Selv om fattighjælp altså ikke i sig selv gav kommunerne ret til at overtage forældremyndigheden, så havde øvrigheden – altså i dette tilfælde kommunernes fattigbestyrelser – andre bemyndigelser, som kunne anvendes til at tvangsfjerne børn. Ikke kun de fattiges børn men i princippet alles børn. Der var to omstændigheder, som kunne give øvrigheden anledning til at fratage forældrene myndigheden over deres børn: uansvarlig forsørgelse og skoleforsømmelser.

Dels var der en helt generel bestemmelse – baseret på Danske Lov fra 1683 – som gjorde det offentlige berettiget til at fratage forældre deres børn, når der var begrundet anledning til at formode, at de ikke “ville opdrage dem vel”.⁶⁷ Denne myndighed blev udøvet uden hensyn til, om forældrene fik fattigunderstøttelse, når »deres Forstand, Helbred eller Sæder ere saaledes beskafne, at Børnenes Opfostring og Opdragelse ikke kan betros dem.”⁶⁸ Denne meget brede og vidtrækkende bemyndigelse blev kun sjældent anvendt.

En anden generel bemyndigelse handlede om fjernelse af børnene på grund af gentagne skoleforsømmelser. Det var fattigbestyrelsen – som var datidens socialforvaltning – der skulle føre tilsyn med børns skolegang: “Efterlade Børnenes Forældre eller Pleieforældre at holde dem til stadig Skolegang, saa at disse uden gyldig Aarsag, enten aldeles eller jævnlig forsømme Skolen, og hendrive deres Tid i Lediggang, da skal Fattigcommissionen i Mindelighed foreholde Børnenes Forældre eller Pleieforældrene deres Pligter. Bliver denne Advarsel uden Virkning, da hensættes Børnene til andre, og den Hjælp, som Forældrene eller Pleieforældrene har været tilstaaet for Børnenes Skyld, fratages hine og anvendes til disses Opdragelse”.⁶⁹

Ud over disse generelle bemyndigelser, var der bestemmelser om tvangsfjernelser, som udelukkende gjaldt fattighjælpsmodtagere:

”Fattigbestyrelsen har et særdeles Opsyn med, hvorledes Forældre, der faa Understøttelse af Fattigvæsenet, eller Plejeforældre, til hvis Plejebørn der gives Fattighjælp, opdrage Børnene, og er, naar de uagtet Advarsel ikke forsvarlig forsørge dem, enten i moralsk eller fysisk Henseende, navnlig naar de holde dem til Betleri, eller dog ikke afholde dem derfra, bemyndiget til at tage Børnene fra Forældrene og sørge for dem paa anden Maade, og Forældrene ere, forsaavidt de dertil have Evne, pligtige at betale Omkostningerne, for hvilke der, efter den af Amtet approberede Beregning, kan gjøres Udpatning hos dem”.⁷⁰

Hvis sognerådet i Herredskirke-Lille Løitofte havde gjort sig overvejelser om retsgrundlaget, da de nægtede at følge moderens ønske om at Ludvig skulle sendes til København – sådanne overvejelser fremgår ikke af sagsakterne – så ville det muligvis være denne særlige bemyndigelse i forhold til fattighjælpsmodtagere, der kunne legitimere fastholdelse af, at det var sognerådet og ikke moderen, der havde forældremyndigheden: ved ikke at betale plejelønningen til den private plejefamilie i Nakskov, og ved at rejse til København uden at sørge for ham, havde hendes opdragelse ikke været forsvarlig – hverken i moralsk eller fysisk henseende.

Manglende hjemmel medførte voksende brug af afståelseserklæringer

De begrænsede muligheder for lovmedholdeligt at fratage forældrene under fattigforsorg forældremyndigheden medførte i anden halvdel af det 19. århundrede en stadig stigende brug af de såkaldte “afståelseserklæringer”, hvor forældre fraskrev sig forældremyndigheden permanent og overdrog den til enten det offentlige, til private foreninger eller til pleje- og adoptivforældre. På samme måde som moderen til Ludvig og hans brødre gjorde.

Deklaration.

Jeg underskrevne .....
 opgiver herved til Fordel for Kjøbenhavns Fattigvæsen den mig tilkommende For-
 ældremyndighed over mit Barn .....,
 født ....., indtil dets fyldte 18de
 Aar, og samtykker jeg som Følge deraf i, at Kjøbenhavns Magistrat til enhver Tid
 fuldstændig tager Bestemmelse om nævnte Barns personlige Forhold, navnlig dets
 Opholdssted, Opdragelse og Anbringelse, saaledes at jeg fra Dato er uberegtiget
 til at lægge nogen Hindring i Vejen for eller søge at gribe forstyrrende ind i de
 Dispositioner, som Kjøbenhavns Magistrat, eller andre paa dettes Vegne, maatte
 træffe med Hensyn til Barnet.

Kjøbenhavn, d.

18

Deklaration til afståelse af forældremyndighed, som blev anvendt af Københavns Kommunes Fattigvæsen i 1880'erne. Der er tale om en fuldstændig afståelse af alle rettigheder indtil barnet fylder 18 år og der gives tilladelse til, at forældremyndigheden senere kan overdrages til andre.

Kilde: Deklaration til afgivelse af forældremyndighed til Kjøbenhavns Fattigvæsen. Indenrigsministeriet. Fattigvæsensindberetninger iht. cirk. af 6.6.1889. København: 1889. Rigsarkivet i København, Arkiv nr. 0003. Pakke nr. 73. J.nr. KK 1856/88-31/7 89.

Disse konkrete afståelseserklæringer er ikke bevaret, men man kan få indblik i indholdet af sådanne ved at læse en samtidig afståelseserklæring fra Københavns Kommune – kaldet en deklARATION.⁷¹ Når denne deklARATION var underskrevet, mistede forældrene enhver ret i forhold til barnets opvækst, ophold og fremtid. Det var en helt ensidig kontrakt. Der var fra kommunens side ingen forpligtelser – hverken i forhold til barnet eller i forhold til de biologiske forældre. Og de biologiske forældre havde ingen ret til at se barnets eller følge med i barnets udvikling.

Denne form for permanent afgivelse af forældremyndighed blev anvendt frem til vedtagelsen af myndighedsloven i 1922, hvorefter frivillig anbringelse ikke længere betød en opgivelse af forældremyndigheden.⁷² Og først på dette tidspunkt blev det lovgivningsmæssigt slået fast, at overdragelse af forældremyndighed kun kunne ske, når det var krævet af hensyn “til Barnets Tarv”. Det var lovens intention, at forældre ikke længere skulle presses til at afstå deres barn på grund af fattigdom.

Plejeforhold var udelukkende reguleret privatretligt

Når afståelseserklæringer kunne fungere som grundlag for en varig fjernelse af barnet fra dets biologiske forældre, så skyldtes det, at forældremyndighed og forældres forsørgelsespligt blev opfattet som en ret og pligt, der kunne gøres til genstand for private aftaler: "Forholdet mellem Pleieforældre og Pleiebørn grunder sig paa en Overenskomst mellem de naturlige Forældre (...) og en Trediemand, hvorved denne med eller uden Vederlag paatager sig Barnets Opfostring".⁷³

Biologiske forældre kunne altså frit indgå private aftaler om børnenes forsørgelse og om forældremyndigheden. Det var denne private aftaleret, der gjorde det muligt for kommuner og private institutioner at overtage fattige forældres børn mod at love børnene forsørgelse. Det var også denne aftaleret, der gjorde det muligt for professionelle plejefamilier at skabe sig et erhverv, hvor man mod vederlag tog flere børn i pleje. Og det var denne aftaleret, der gjorde det muligt at overtage et "barn som sit eget" uden at øvrigheden blandede sig i disse aftaler.

I kontrakterne blev de pligter og rettigheder, som almindeligvis hørte til forældreforholdet overført på plejeforældrene: underhold af børnene, at behandle dem forsvarligt, at drage omsorg for deres undervisning, at "forberede deres levevej", at "udøve revselsesretten som middel for opfostringen" samt, at "fordre Hustjeneste af dem, saalænge de forblive hos Plejeforældrene."⁷⁴ Overenskomsterne indeholdt ofte en udtrykkelig eller en indirekte overdragelse af forældremagten – den omtalte afståelseserklæring.

Plejaftaler var en fælles betegnelse for alle overenskomster om forsørgelse hos andre end de biologiske forældre, men der blev skelnet mellem to væsensforskellige former – med og uden plejevederlag. I datidens juridiske sprogbrug betød plejaftaler uden vederlag, at aftalen omfattede børn, der af "andre ere antagne *som deres egne*, uden at være adopterede".⁷⁵ I begge tilfælde var aftalerne en byttehandel: biologiske forældre, der ikke kunne tage var på deres eget barn, kunne enten betale en plejefamilie for arbejdet eller de kunne betale med afståelse af forældremyndigheden. I det første tilfælde var det indlysende, at den biologiske forælder beholdt forældremyndigheden. I det andet tilfælde blev det nedfældet, at forældremyndigheden blev overdraget til plejeforældrene.

Forskel på adoption og plejeforhold "som eget barn"

Til forskel fra en plejaftale kunne en adoption ikke iværksættes ved en privat aftale alene – en adoption forudsatte, at indehaveren af forældremyndigheden gav et samtykke til adoptionen, som blev effektueret ved en kongelig bevilling, udfærdiget af Justitsministeriet, samt en tinglysning.⁷⁶

Den vigtigste forskel på en adoption og et plejeforhold, hvor barnet blev optaget i plejefamilien "som eget barn", var fortrydelsesretten. I en adoption var der ingen for-

trydelsesret: adoptivforældrene kunne ikke efterfølgende sende barnet tilbage til den person eller institution, der havde afgivet barnet. Ved en plejeaftale – også selv om plejeforældrene ville opfostre barnet som deres eget barn – kunne der være indføjet en fortrydelsesret i aftalen.

At en afståelseserklæring kunne have samme retsvirkning som en egentlig adoption, fremgår bl.a. af Justitsministeriets afgørelser i sagerne om Ludvig og hans to brødre. Selv om kun en af brødrene blev adopteret formelt, og de to andre i stedet kom i pleje efter en afståelse, så behandlede Justitsministeriet dem alle tre på samme måde: plejeforældrene fik i alle tre tilfælde tilladelse til at ændre både deres fornavne og deres efternavn.⁷⁷ De tre brødre blev også senere arvemæssigt behandlet lige, uanset om de var adopteret eller i pleje.⁷⁸

Ubetinget fraskrivelse af forældremagten ved plejeaftale

Spørgsmålet om de biologiske forældre ubetinget kunne fraskrive sig enhver ret til at kræve børnene tilbage og helt opgive retten til at gøre deres forældremyndighed gældende var i datiden omdiskuteret blandt jurister⁷⁹ – men ikke i de kommuner, velgørende organisationer og hos private velgørere, der gjorde brug af afståelseserklæringerne. Og praksis synes ikke at være påvirket af de juridiske usikkerheder omkring afståelse af forældremyndigheden.

I følge den ene – og den i ældre tid dominerende – position i denne juridiske diskussion var der ikke tvivl om, at afståelseserklæringerne kunne have samme retsvirkning som en egentlig bortadoption. Det var alene indholdet i kontrakten mellem de biologiske forældre og plejeforældrene eller -institutionen, der var bestemmende for retsvirkningen. Når forældrene overgav børn til plejeforældre, der ville opdrage dem “som deres egne”, så svarede det fuldstændig til et samtykke til adoption. Forældrene kunne altså helt fraskrive sig deres forældreret, så de end ikke, selv om børnene blev forsømt eller mishandlet af plejeforældrene, kunne klage eller kræve børnene tilbagegivet.⁸⁰ Dette gjaldt dog kun afståelse til plejeforældre, der ifølge plejekontrakten ville opdrage dem “som deres egne”. Hvis forældrene i stedet overdrog forældremyndigheden med visse indskrænkninger, så måtte forholdet bedømmes efter kontraktens indhold.⁸¹

Heroverfor stod et – tidsmæssigt lidt senere – juridisk argument om, at det var tvivlsomt, om en så omfattende fraskrivelse af forældremyndigheden ville være retsgyldig. Argumentet var, at der manglede lovgrundlag for en total fraskrivelse af forældremyndigheden, og at “det synes stridende mod det sædelige Grundlag, hvorpaa Forældremagten hviler, at den (dvs. forældremagten; mit indskud) af Forældrene uigjenkaldeligt skulde kunne overlades til Personer, der ikke staa i noget Familieforhold til Barnet, saa at de fremtidigt ganske efter eget Tykke kunde træffe Bestemmelse om Barnets Opdragelse, Anbringelse i en Levevei m.v. I alt Fald synes det uforeneligt med Forældreforholdets Natur, at Forældre skulde kunne fra-

skrive sig Ret til at fordre Børnene tilbage, selv om de forsømmes eller mishandles af Pleieforældrene.⁸²

Derimod var der enighed blandt datidens jurister om, at plejeforældre havde fortrydelsesret – plejebarnet kunne sendes tilbage til den tidligere indehaver af forældremyndigheden hvad enten det var en biologisk mor, en privat institution eller en kommune. Også selv om de havde skrevet under på, at de ville opfostre barnet “som deres eget”.

Det var indholdet i plejekontrakten, der bestemte i hvilke tilfælde plejeforældrene senere havde ret til at sende barnet tilbage til den person eller instans, der oprindeligt havde afgivet forældremyndigheden. Men selv hvis plejekontrakten ikke indeholdt aftaler om fortrydelsesret, så kunne plejebarnet ubetinget sendes tilbage til den forrige indehaver af forældremyndigheden, hvis plejeforældrene ikke længere var i stand til at sørge for plejebarnet.⁸³

Det er tydeligt, at Herredskirke-Lille Løitofte Sognekommune i Ludvigs sag gik ud fra, at der normalt ville være en sådan fortrydelsesret. Kommunen krævede derfor en skriftlig garanti for, at Ludvig ikke ville blive sendt tilbage til fattiggården og dermed igen blev en udgift for sognekommunen. En skriftlig garanti, som plejefamilien ikke ville give – formodentlig fordi de to plejemødre var usikre på, om de ville kunne magte ham.

Hvorfor anvendte man afståelseserklæringer?

Grundene til at fattigvæsenerne og de private velgørere krævede, at fattige mødre afstod deres børn inden børnene kunne komme i pleje, var dels økonomisk og dels moralsk.

Afståelseserklæringer var et middel til at begrænse fattigvæsenets udgifter og har været en altafgørende forudsætning for, at de private plejehjemsforeninger og børnehjem havde mulighed for at finde plejefamilier, der ville tage børn ind i familien. Uden en afståelseserklæring kunne barnet ikke bortadopteres eller sættes i pleje “som eget barn”, og i sådanne tilfælde måtte fattigvæsenet eller de private foreninger betale for børnenes pleje. Hvis der forelå en afståelseserklæring, så kunne forældremyndigheden træde i stedet for hele eller noget af plejelønnen. Afståelseserklæringerne havde altså en betydelig værdi; en værdi, som kunne byttes til opfostring og opdragelse uden plejeløn.

Det udbredte krav om afståelse af forældremyndighed var også moralsk begrundet. De ideologer og velgørere, der stod i spidsen for børnesagen – bestyrelsesmedlemmer i filantropiske foreninger, anstaltens forstandere, skolefolk, kriminalister samt præster – var præget af en overbevisning om, at fattige generelt og især indvandrere fra landet for ofte var ude af stand til at opdrage deres børn til gode samfundsborgere. De opfattede ikke nødvendigvis fattigdommen som den primære årsag til kvindernes og børnenes ’ulykkelige forhold’, men også kultursammenstødet mellem land og by,

og overgangen fra naturalie- til pengeløn. De landarbejdere, der i stort tal indvandrede til København og andre større byer, havde tidligere fået kost og logi som en del af lønnen, men i byerne fik de vanskeligt ved at administrere deres pengeløn og til at modstå storbyens fristelser.⁸⁴

Når flere plejehjemsforeninger og børnehjem – bl.a. Københavns forenede Børne- og Tjenestepigehjem, hvorfra Bay og Moltke fik to af deres børn – krævede, at den biologiske moder fraskrev sig forældremyndigheden, skyldtes det, at man på den måde kunne forhindre børn, der blev sat i pleje på landet, i at vende tilbage til København, og man kunne forhindre forældrene i at forlange barnet tilbagegivet. Erfaringen var, at en sådan tilbagegivning til forældrene eller mulighed for at store børn kunne søge mod storbyen, havde en dårlig indflydelse på mulighederne for at støtte barnet.⁸⁵

Skolebestyrerinderne Elise Bay og Thusnelda Moltke var bofæller og partnere arbejdsmæssigt i 40 år. De blev gravlagt sammen. Deres grav på Vestre Kirkegård i København er nabo til Natalie Zahles grav. Også deres første adoptivbarn er begravet her. Grav nr. D-2-7, Vestre Kirkegård fotograferet 2018.

Kilde: Elise Bay, Thusnelda Moltke samt Natalie Zahles gravsteder, Vestre Kirkegård. Fotograf: Joi Bay. København: 2018. Privateje.

Afrunding

Ludvig og hans søskendes historier udspillede sig i tiåret inden reformerne af børne- og fattigforsorg efter årelange politiske forhandlinger blev lovfæstet i 1888, 1891, 1895 og 1905.⁸⁶ Der var på Ludvigs tid som plejebarn intet tilsyn med private plejefamilier, og de private plejeaftaler var ikke underlagt ekstern kontrol – de var udelukkende reguleret af de indgåede plejekontrakter. Men med loven om Tilsyn med Plejebørn fra 1888 blev tilsyn obligatorisk; dog kun for plejeforhold, hvor der var penge involveret. Samtidig blev mulighederne for at indkræve alimentationsbidrag fra fædre til uægte børn forbedret, hvilket havde til formål at forbedre enlige kvinders muligheder for at kunne beholde deres børn.

Med Fattigloven af 1891 skete der en lille begrænsning – men primært for udvalgte fattighjælpsmodtagere – af de rettighedsindskrænkninger, der var forbundet med fattigforsorg. Arbejds- og forsørgelsesanstalterne, fattighusene og fattiggårdene blev imidlertid først endeligt afskaffet med socialreformen i 1933, men 1891-loven fastslog et princip om, at hjælpen så vidt muligt skulle gives i eget hjem. Det bidrog til, at flytte børnene ud af fattiganstalterne og over til plejehjem og børnehjem.

I 1905 blev de tidligere spredte og uklare bestemmelser om øvrighedens overtagelse af forældremyndigheden samlet og strømlinet i Lov om Behandling af forbryderiske og forsømte Børn og unge Personer. Loven overgav myndigheden til at afgøre sager om tvangsfjernelse til nyoprettede værgeråd, og loven omfattede ikke kun “forbryderiske” men også “forsømte” børn. Altså nogle af de børn, der tidligere var blevet taget væk fra deres mødre i kraft af afståelseserklæringer og private plejeaftaler. Men loven afskaffede ikke de privatretligt funderede plejeaftaler og afståelseserklæringer. Det skete først med værgemålsloven i 1922.⁸⁷ Først på dette tidspunkt blev det lovgivet, at overdragelse af forældremyndighed kun kunne ske af hensyn “til Barnets Tarv”, og børns behov for placering i plejefamilier betød ikke længere, at forældremyndigheden måtte afgives. Desuden bestemte loven, at ikke kun plejefamilier men også plejekontrakter skulle godkendes af det offentlige.

Når det først var i 1922, at praksis med private plejekontrakter og afståelseserklæringer blev afskaffet, så skyldes det formodentlig – men det er ikke undersøgt her – at afskaffelse af afståelseserklæringerne, ikke har stået højt på børnesagens dagsorden. Børnesagens fortalere var de foreninger og institutioner og private velgørere, der oprindeligt havde fremmet brugen af afståelseserklæringer, og deres fortsatte virksomhed afhang af de handler med forældremyndighed, som muliggjordes af afståelseserklæringerne. Senere blev behovet for afståelseserklæringerne mindre, efterhånden som der blev et tæt samarbejde mellem den private og den offentlige børneforsorg.

Joi Bay (f. 1950) er barnebarn til 'Ludvig fra Løjtøfte' – den senere Ludvig Johannes Nielsen Bay. Joi Bay er kriminolog og uddannet cand.mag. fra Roskilde Universitet. Har tidligere som forsker ved det daværende Kriminalistisk Institut på Københavns Universitet arbejdet med bl.a. ungdomssociologi og bande kriminalitet. Efter sin pensionering har han især beskæftiget sig med slægtsforskning og med lokalhistorie i Lyngby-Taarbæk Kommune.

Noter

- 1 Rigsarkivet i København: Herredskirke-Ll. Løjtøfte Sogneråd: Herredskirke-Ll-Løjtøfte Kommune – Sognerådets forhandlingsprotokol, Henvendelse fra sagfører i København vedr. drengen Ludvig Nielsen: 26 dec 1884.
- 2 Rigsarkivet i København: Herredskirke-Lille Løjtøfte Kommune: Sognerådets kopibog 1883-92, Arkiv nr. BC-379d. Brev fra Herredskirke L. Løjtøfte Sogneråd til J.H. Mundt, dateret 16 dec 1884.
- 3 Rigsarkivet i København: Herredskirke-Lille Løjtøfte Kommune: Sognerådets kopibog 1883-92, Arkiv nr. BC-379d. Brev fra Herredskirke L. Løjtøfte Sogneråd til Mundt, dateret 16 dec 1884.
- 4 Hans fulde navn blev herefter Ludvig Johannes Nielsen Bay, jf. Rigsarkivet i København: Justitsministeriet, 1. kontor: Journalsager 1848-1967, j.nr. M 4575. Brev fra Thusnelda Moltke og Elise Bay til Hans Majestæt Kongen, dateret 19 sep 1885, men han blev senere kaldt for Johannes eller Johs. For at lette læsningen, bliver han hele vejen igennem denne artikel kaldt for Ludvig.
- 5 Bevaret på Rigsarkivet i København i arkivalier fra Herredskirke-Løjtøfte Kommune – Socialudvalg: Diverse indkomne skrivelser vedr. fattigvæsen, og i Rigsarkivet i København: Herredskirke-Ll. Løjtøfte Sogneråd: Herredskirke-Ll-Løjtøfte Kommune – Sognerådets forhandlingsprotokol.
- 6 En overretsprokurator var en stillingsbetegnelse for privatpraktiserende jurister, der var bemyndigede til at føre sager ved overretten. Senere afløst af betegnelsen overretssagfører, jf. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab: *Ordbog over det danske Sprog, bind 16* 1936.
- 7 Rigsarkivet i København: Herredskirke-Løjtøfte Kommune Socialudvalg: Diverse indkomne skrivelser vedr. fattigvæsen (1881-1905), Arkiv nr. BC-379d. Brev fra J.H. Mundt til Fattiggarden i Store Løjtøfte pr Nakskov, dateret 14 nov 1884.
- 8 Rigsarkivet i København: Herredskirke-Løjtøfte Kommune Socialudvalg: Diverse indkomne skrivelser vedr. fattigvæsen (1881-1905), Arkiv nr. BC-379d. Brev fra J.H. Mundt til Sognerådsformanden for St. Løjtøfte pr. Nakskov, dateret 3 dec 1884.
- 9 Rigsarkivet i København: Herredskirke-Ll. Løjtøfte Sogneråd: Herredskirke-Ll-Løjtøfte Kommune – Sognerådets forhandlingsprotokol, 26 dec 1884.
- 10 Rigsarkivet i København: Herredskirke-Løjtøfte Kommune Socialudvalg: Diverse indkomne skrivelser vedr. fattigvæsen (1881-1905). Brev fra Ove Hohlenberg til Sognerådet i Herredskirke-Løjtøfte sognekommune, dateret 10 dec 1884.
- 11 Rigsarkivet i København: Herredskirke-Løjtøfte Kommune Socialudvalg: Diverse indkomne skrivelser vedr. fattigvæsen (1881-1905), Arkiv nr. BC-379d. Brev fra J.H. Mundt til formand for Herredskirke og Løjtøfte Sogneraad C. Madsen, dateret 11 dec 1884.
- 12 Rigsarkivet i København: Herredskirke-Lille Løjtøfte Kommune: Sognerådets kopibog 1883-92, Arkiv nr. BC-379d. Brev fra Herredskirke L. Løjtøfte Sogneråd til Mundt, dateret 16 dec 1884.
- 13 Rigsarkivet i København: Herredskirke-Løjtøfte Kommune Socialudvalg: Diverse indkomne skrivelser vedr. fattigvæsen (1881-1905), Arkiv nr. BC-379d. Brev fra J.H. Mundt til C. Madsen, dateret 11 dec 1884.
- 14 Årsagen til hemmeligholdelsen af plejemødrenes identitet skal ikke forstås som et resultat af frygt for, at sognerådet ville modsætte sig, at drengen kom i pleje i en kvindefamilie. At bo i en kvindefamilie var formodentlig – også blandt sognerådsmedlemmer på Lolland – fuldt acceptabelt. Inden kvindekærlighed og -seksualitet kom til fagkundskabens og senere offentlighedens kendskab i 1890'erne var der ingen betænkeligheder ved at lade drenge vokse op hos to enlige kvinder. Hemmeligholdelsen skal snarere forstås som en helt normal praksis i forbindelse med adaptioner. Formålet har dels været at beskytte barnet, men måske mest at beskytte plejefamilien imod tiggeri og ubehagelige henvendelser fra den biologiske mor.
- 15 Hans Neerbek et al., (red.), *KG's billedbog 1870-1981* 1981, s. 14.
- 16 Elise Bay og Thusnelda H.M. Moltke, Grundbestemmelser for Institutionen: „E. Bay's og Th. Moltkes Skoler“, i Hans Neerbek, et al. (red): *KG's Billedbog 1879 – 1981* 1981, s. 40. I deres testamente blev det bestemt at hovedparten af deres arv skulle gå til Kirkefonden, der opførte – og stadig opfører – nye kirker.
- 17 Th. Moltke: *Børnehjemmet Nøjsomhed*, 1885.
- 18 Lollands Stadsarkiv: Nakskov Købstadskommune: Børneforsorg. Børns notering i fremmede kommuner: 27 jul 1876.
- 19 Jørgen Jørgensen og Henrik Ussing: *Lollandsk Landsbyliv i 19. Aarhundrede*, i Henrik Ussing (red.), Lolland-Falsters historiske Samfund, 1937, s. 46. Pengelønnen for tjenestepiger i København, hvortil Ludvigs mor flyttede i 1877, var betydelig højere. Marcus Rubin: *Om*

- Kvindens Adgang til Erhverv*, i Emil Jürgensen, et al. (red.), vol. 4, Smaaskrifter udgivne af Dansk Kvindesamfund, 1886, s. 9ff. skønner mindstelønnen for kvindelige tyender til ca. 100 kr. om året, mens kokkepiger i herskabshjem kunne få op til det dobbelte.
- 20 Lollands Stadsarkiv: Nakskov Kommune: Udvalget for Nakskov Fattigvæsen, Kopibog, 1877-1879, j.nr. 1879/403. Brev fra Udvalget for Nakskov Fattigvæsen til Lolland Falster Stiftamt, dateret 15 feb 1879.
  - 21 Lollands Stadsarkiv: Nakskov Købstadskommune: Udvalget for Nakskov Fattigvæsen, Kopibog 1877-1879, s. 417. Brev fra Udvalget for Nakskov Fattigvæsen til Lolland Falster Stiftamt, dateret 21 feb 1879.
  - 22 Lollands Stadsarkiv: Nakskov Købstadskommune: Udvalget for Nakskov Fattigvæsen, Kopibog 1877-1879. Brev fra Udvalget for Nakskov Fattigvæsen til Herredskirke Lille Løjtofte Sogneraad, dateret 3 apr 1879. Hansine var født i Ll-Løjtofte Sogn og havde ikke optjent forsørgelsesret i andre sogne. Derfor var hun ifølge bestemmelserne i Forordning af 24 Jan 1844, indeholdende nærmere bestemmelser af reglerne for erhvervelsen af forsørgelsesret i en kommune, i *Samling af endnu gjældende Love og Anordninger m.v. af mere almindelig Interesse, udgivet efter Indenrigsministeriets Foranstaltning, 1834-1848* 1844. forsørgelsesberettiget i sit fødesogn.
  - 23 Lollands Stadsarkiv: Nakskov Kommune: Brevjournaler – Udvalget for Nakskov Fattigvæsen, j.nr. 1879/135. Brev fra Lolland Falster Stiftamt til Udvalget for Nakskov Fattigvæsen, dateret 3 apr 1879.
  - 24 Rigsarkivet i København: Fødselsstiftelsen i København: Udsætterprotokol 25 jul 1879.
  - 25 FT-1880: Norrebrostræde 4, kvisten. Matr. nr. 36K2, *Udenbys Klædebo Kvarter*, Kirkegade Rode.
  - 26 Lollands Stadsarkiv: Nakskov Købstadskommune: Udvalget for Nakskov Fattigvæsen, Kopibog 1879-1881, j.nr. 1881/464. Brev fra Udvalget for Nakskov Fattigvæsen til Sandby Sogneraad, dateret 1 mar 1881. Rigsarkivet i København: Herredskirke-Løjtofte Kommune – Socialudvalg. 1881-1905: Diverse indkomne skrivelser vedr. fattigvæsen, Brev fra Udvalget for Nakskov Fattigvæsen til Herredskirke og Løjtofte Sogneraad, dateret 2 mar 1881.
  - 27 Rigsarkivet i København: Herredskirke-Løjtofte Kommune Socialudvalg: Diverse indkomne skrivelser vedr. fattigvæsen. Brev fra Udvalget for Nakskov Fattigvæsen til Herredskirke L. Løjtofte Sogneraad, dateret 1 jan 1882.
  - 28 Lollands Stadsarkiv: Nakskov Købstadskommune: Brevjournaler – Udvalget for Nakskov Fattigvæsen 1877-1883, j.nr. 161/1879. Brev fra Herredskirke Lille Løjtofte Sogneraad til Udvalget for Nakskov Fattigvæsen, dateret 23 apr 1879.
  - 29 Josepha Martensen: *Elise Bay : et Karakterbillede*, 1917, s. 66f.
  - 30 Rigsarkivet i København: Nakskov Købstadskommune: Mandtalsliste: Nyt matr. nr. 133. 1876.
  - 31 Rigsarkivet i København: Nakskov Rådstue: Regnskabsprotokol over bidrag til fattige: 1879ff.
  - 32 Der var dengang intet tilsyn med private plejefamilier. Præsterne og fattigvæsenerne havde formelt set en vis tilsynspligt, men denne gjaldt kun de plejeforhold, som de selv havde formidlet. De private plejeordninger var ikke underlagt eksternt kontrol – de var udelukkende reguleret af de indgåede plejekontrakter. Men fra begyndelsen af 1880'erne begyndte nogle lokale sundhedsvedtægter at indeholde bestemmelser, som gav sundhedskommissionerne mulighed for at føre tilsyn med plejebørn i private plejefamilier. På lokalt plan blev der i nogle kommuner indført først oplysningspligt om plejebørn og siden krav om, at plejeforhold skulle anmeldelse til politiet. Senere indførtes krav om, at der skulle indhentes tilladelse fra sundhedskommissionen; se Axel Petersen: *Samfundet og Børnene, om Statens og Samfundets Stilling til den forsmåede og forvildede Ungdom, med særligt Hensyn til Sagens historiske Udvikling*, 1904, s. 82. Men først med loven om Tilsyn med Plejebørn fra 1888 blev disse lokale bestræbelser landsdækkende; *Lov om Tilsyn med Plejebørn, Stadfastet den 20. April 1888*.
  - 33 Rigsarkivet i København: Justitsministeriet 1. kontor: Journalsager 1848-1967, j.nr. E 4361. Brev fra Margrethe Elisabeth Bay til Kongen, dateret 21 dec 1878.
  - 34 Rigsarkivet i København: Den Kongelige Fødsels- og Plejestiftelse: Carl Julius Nielsen udleveres til Hansine Jørgensen, 307b. Udsætterprotokoller: 25 jul 1879.
  - 35 Rigsarkivet i København: Justitsministeriet: Journalsager 1848-1967, j.nr. M 2542. Brev fra Thusnelda H.M. Moltke til Kongen, dateret 15 jun 1883.
  - 36 Københavns Stadsarkiv: Kommunehospitalet, 3. afd.: Journaler september 1882, nr. 56. Uddrag af Fødselsstiftelsens Journal over Ugift Fritligg. Nr. 161: 31 mar 1881-23 jun 1881.
  - 37 Rigsarkivet i København: Almindelig Hospitals, De Gamles Bys og Nørre Hospitals Menigheder: Hovedministerialbog, 1881 D-1891 D: 24 jun 1881.
  - 38 Holger Horsten: *Børneforsorgen i Danmark*, 1948, s. 47.
  - 39 Anne Løkke, „Døden i barndommen, spædbørnsdødelighed og moderniseringsprocesser i Danmark 1800 til 1920“ (Doktorafhandling, Københavns Universitet, 1998), s. 63. Diarré blev dengang kaldet “diarrhoea”, “Cholera infantum”, “kolerin” eller “tarmbetændelse”. De hyppige dødsfald af diarré skyldtes formodentlig, at spædbørn, der blev sat i pleje fra fødslen, ikke kunne få brystmælk, og derfor var særlig sårbar over for vandkvalitet, mælkeforsyning og smitte fra fødevarer. Også uvidenhed om betydningen af hygiejne og kost til spædbørn har spillet en vigtig rolle, jf Løkke 1998, s. 223.
  - 40 Københavns Stadsarkiv: Kommunehospitalet 3. afd.: Journaler september 1882, Journal for Hansine Jørgensen Krogh: 20 apr 1882-27 sep 1882. Regningen for den langvarige behandling blev sendt til Herredskirke-Ll-Løjtofte Sogneraad.
  - 41 Sankt Johannes Sogn: Hovedministerialbog, København 1880 V-1885 V. Trinitatis Sogn: Kontraminsterialbog, København, 1904 D-1922 D.
  - 42 Der var et magtspil, som oprindeligt er blevet afdækket af Birgitte Possing i hendes disputats om Natalie Zahle; Birgitte Possing: *Viljens styrke : Natalie Zahle – en biografi om dannelse, køn og magtfuldkommenhed*, 1992, s. 317f.
  - 43 Børnehjemmet Nøjsomhed; se Lokalhistorisk Arkiv i Gentofte: Ove Hohlenbergs Minde: Håndskreven beretning om børnehjemmets historie, A29. En lille Fremstilling fra Hjemmets Tilblivelse i anledning af 50 års Jubilæum. 1928.
  - 44 Martensen, 1917. De komplicerede relationer mellem Bay og Moltke samt Zahle er der redegjort for i Birgitte Possings disputats om Natalie Zahle Possing, 1992, og i Karin Lützens analyse af magtrelationer i kredsen omkring Natalie Zahle; Karin Lützen: *Hvad hjertet begerer : kvinders kærlighed til kvinder 1825-1985*, 1986, s. 107ff.

- 45 Martensen, 1917, s. 69.
- 46 Ordbog over det danske Sprog forklarer at "lysalfer" er de alfer, der iflg. Snorres Edda bor i himlen modsat de alfer, der bor i jorden (svartalfer); anvendes i betydningen en hjælpsom alf, der er legemliggørelse og beskytter af godhed, renhed o.lign. Af Grundtvig anvendt som synonym for engel Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, Lysalf, i *Ordbog over det danske Sprog, bind 13* 1932.
- 47 Rigsarkivet i København: Natalie Zahles skole, Arkivet indtil N. Zahles død: N. Zahles arkiv (1851-1913): Kopibog 2, side 144ff, j.nr. FF-121. 8.C50. Brev fra Natalie Zahle til Claudine Schousboe, dateret 3 jun 1886.
- 48 Rigsarkivet i København: Østersøgades Gymnasium: Pakke nr. 51. Udmeldelsesprotokol: 2. sep 1890.
- 49 Rigsarkivet i København: Natalie Zahles skole, Arkivet indtil N. Zahles død: N. Zahles arkiv (1851-1913): Kopibog 2, side 144ff, j.nr. FF-121. 8.C50. Brev fra Natalie Zahle til Schousboe, dateret 3 jun 1886.
- 50 Rigsarkivet i København: Natalie Zahles skole, Arkivet indtil N. Zahles død: N. Zahles arkiv (1851-1913): Kopibog 2, side 144ff, j.nr. FF-121. 8.C50. Brev fra Natalie Zahle til Schousboe, dateret 3 jun 1886.
- 51 Martensen, 1917, s. 161.
- 52 Possing, 1992, s. 209.
- 53 Rigsarkivet i København: Linnegades Undervisning for Dreng: Dagbog – Fru E. Bays optegnelser.
- 54 Uddrag af digtet "I en tung Stund" af Bjørnstjerne Bjørnson, oprindeligt skrevet i brev til H.C. Andersen, 1861. Her citeret fra Elise Bays foredrag i Foredrag holdte i det tredje Kvindemøde den 16de Januar, *Maanedssblad udgivet af Forening imod Lovbeskyttelse for Usædelighed*, 2. årgang nr. 9 1880.
- 55 Martensen, 1917, s. 69. "Ulykkelige forhold" var i datidens børnesags-kredse en metafor for modgang, fattigdom og social elendighed; jf. Anne Løkke: *Vildfarne Børn – om forsømte og kriminelle børn mellem filantropi og stat 1880-1920*, 1990, s. 19.
- 56 C. L. Børresen: *Veiledning til Oprettelse og Indretning af Fattiggårde eller Anstalter til Fattiglemmers Forsørgelse ved Agerbrug*, 1865.
- 57 Jørn Henrik Petersen et al., (red.), *Dansk Velfærdshistorie. Perioden 1536-1898: Frem mod socialhjælpstaten*, vol. 1 2010, s. 275.
- 58 Possing, 1992, s. 317f.
- 59 I følge den datidige *Ordbog over det danske Sprog* kunne "Faster" dengang både anvendes i betydningen faders søster og som betegnelse for "ældre Damer af fjernere Slægtskab eller Svogerskab" Det Danske Sprog- og Litteraturselskab: *Ordbog over det danske Sprog, bind 4* 1922.
- 60 Grace Edele Ada Nathalie Zahle Bay, f. 21 okt 1907, d. 04 feb 1980.
- 61 § 89 i 1849-grundloven og § 84 i 1866-grundloven. Disse forpligtelser – som også blev kaldt for fattighjælps virkninger – var ganske omfattende og var indtil fattigloven i 1891 spredt i en lang række Planer, Plakater, Forordninger, i skrivelser fra Kancelliet samt i justitsministerielle og indenrigsministerielle skrivelser. Desuden var der særlige bestemmelser for dele af landet og også lokale reglementer. Når der i det følgende primært citeres fra og refereres til juridiske lærebøger og lovvejledninger, og ikke til de grundlæggende bestemmelser, så skyldes det netop, at bestemmelserne var meget brede og spredt over mange kilde og kun kunne forstås og administreres ved et fyldigt kendskab til den praksis, som blev fastlagt i de ministerielle skrivelser.
- 62 A. W. Scheel: *Personretten fremstillet efter den danske Lovgivning*, 2den, omarbejdede og forøgede Udgave. 1876, s. 478ff.
- 63 L. J. Bruun: *Veiledning til Behandling af Fattigforsørgelsessager*, 5. gennemsete, tildels omarbejdede Udgave ved F. G. F. Ræder. København: 1884, s. 63f.
- 64 J.H. Deuntzer: *Den danske Familieret – anden Udgave*, 1886, s. 307f., der i den forbindelse henviste til Kancelliskrivelse af 8. maj 1830, Indenrigsministeriets skrivelser af 25. og 29. apr. 1850, Justitsministeriets skrivelser af 8. aug. 1856 og 29 nov. 1862.
- 65 Derimod indeholdt nogle lokale reglementer for fattiggårde, at bestyreren kunne adskille større børn fra deres biologiske forældre, hvis de var indlagt sammen på fattiggården; børnene skulle opdrages af fattigbestyreren og hans hustru og ikke af deres forældre; jf. Petersen et al., (red.), 2010, s. 262f. Om fattiggårdenes særlige ansvar for børnenes opdragelse, se Børresen, 1865, s. 8-9, 36.
- 66 Se fx side 75 i Petersen, 1904.
- 67 Cancellie-Skrivelse af 22. aug 1818, der henviser til Danske Lov 3-18-7, Plan for Københavns Fattigvæsen af 1 juli 1799 § 136 og Reglement af 5. juli 1803 § 39; jf. Christian Elers Hertz: *Fattigreglementerne af 5. Juli 1803 og Placaten af 14 December 1810 med velføiede nærmere Bestemmelser og Forandringer, samt nogle Anmærkninger*, 1828, s. 77.
- 68 Den sjældne anvendelse skyldtes, at denne form for tvangsfjernelse ikke kunne udføres af de enkelte sognekommuner, men forudsatte at Overøvrigheden – i dette tilfælde stiftamterne – agerede; jf. Kommissionen angaaende Statstilsyn til Børneopdragelsen: *Bevæknning fra Kommissionen angaaende Statstilsyn med Børneopdragelsen*, 1895, s. 10f.
- 69 M. Rasmussen: *Udførlig Fremstilling af den danske Fattigvæsens-Lovgivning saavel for Land som for Kjøbstad, med Undtagelse af Kjøbenhavn, indeholdende begge Fattigreglementer af 1803, forsaavidt de endnu ere gjældende, tilligemed de nyere Love og Anordninger, samt et tilstrækkeligt Udvalg af alle øvrige forklarende Bestemmelser*, 1857, s. 64. Der henvises i denne forbindelse til Fattigreglementerne for landet § 43 og for Købstæderne § 39.
- 70 Bruun, 1884, 62f., der henviser til Dansk Lov 3-18-7, Plan 1. juli 1899 §§ 136 og 139; Reglement 5 juli 1802 f Købstæderne §§ 7 og 39 m.v. Det er i den datidige juridiske litteratur uklart, om disse bemyndigelser til "at tage Børnene fra Forældrene og sørge for dem paa anden Maade" var midlertidige foranstaltninger eller om der faktisk har været tale om en permanent fratagelse af forældremyndigheden.
- 71 Rigsarkivet i København: Indenrigsministeriet 1. Kontor: Fattigvæsensindberetninger iht. cirk. af 6.6.1889. Deklaration til afgivelse af forældremyndighed til Københavns Fattigvæsen, KK 1856/88-317/7 89
- 72 *Lov om Umyndighed og Værgemål, Lov 277*, (30 jun 1922).
- 73 Deuntzer, 1886, s. 359ff.
- 74 A. W. Scheel: *Familieretten fremstillet efter den danske Lovgivning*, Anden Udgave. 1877, s. 522. Der var dog bestemte pligter og rettigheder, som ikke kunne overdrages til plejeforældre: Plejeforældre kunne ikke give et gyldigt samtykke til plejbørns ægteskab, plejebørn kunne ikke straffes for forseelser imod plejeforældrene med de straffe, der var bestemt for forholdet mellem børn og biologiske forældre, og plejbørns retsstilling ift. fattigforsørgelse blev bestemt af deres biologiske forældres; Scheel, 1877, s. 400.

- 75 *Lov om Tilsyn med Pleiebørn, Stadfæstet den 20. April 1888, § 7.*
- 76 Scheel, 1877, s. 515.
- 77 Dette på trods af, at de datidige juridiske lærebøger netop understregede, at plejekontrakter ikke gav mulighed for at ændre navne; Deuntzer, 1886, s. 359ff.
- 78 I det testamente, der er bevaret, var de alle tre indskrevet som ligestillede arvinger; Rigsarkivet i København: Landsover- samt Hof- og Stadsretten Københavns Skiftekommission: Skiftedokumenter: Bilag til Hvidebog, 724/1916-17 Bodeling efter Elise Bay: 15 okt 1916. Men da Elise Bay døde, blev hele arven udbetalt til hendes bofælle, som videregav arven til Institutionen E. Bays og Th. Moltkes skoler, der på den måde fik mulighed for at købe en feriekoloni.
- 79 Denne diskussion er i det følgende illustreret ved lovtolkninger fra datidens førende familieretseksperter, som på skift bestred professoratet i Lovkyndighed ved Københavns Universitet: Anton Wilhelm Scheel (1799 – 1879) – professor 1836ff, og Johan Henrik Deuntzer (1845 – 1918)-professor 1872ff. De skrev begge universitære lærebøger i familieret.
- 80 Der henvises her til retspraksis fra en dom offentliggjort i Juridisk Ugeskrift f. 1864 s. 502-504; Scheel, 1877, s. 400.
- 81 Scheel, 1877, s. 401.
- 82 Deuntzer, 1886, s. 360f.
- 83 Scheel, 1877, s. 401. Der var dog særlige bestemmelser for afståelsesaftaler indgået med Fødselsstiftelsen i København og for kommunernes plejefotaler. Disse kunne ikke fortrydes, og de biologiske forældre kunne ikke kræve deres forældremyndighed tilbage; se Deuntzer, 1886, s. 361.
- 84 Analyse af lægen og socialøkonomen Frederik Christian Krebs (1814 – 1881), citeret efter Løkke, *Døden i barndommen, spædbørnsdødelighed og moderniseringsprocesser i Danmark 1800 til 1920*, s. 84.
- 85 Alfred Kaae, Plejebørnssagen i 1896, i Alfred Kaae (red.): *Om en ret, kristelig Opdragelse: Sendebrev til danske Plejehjem fra de danske Plejehjemsforeninger* 1897, s. 13f.
- 86 Lov om Tilsyn med Pleiebørn (20. April 1888); Lov om det offentlige Fattigvæsen, (9. april 1891); Lov om Tilsyn med Plejebørn, (1 mar 1895); Lov om Behandling af forbryderiske og forsømte Børn og unge Personer (14 apr 1905).
- 87 Lov om Umyndighed og Værgemål (30 jun 1922).

Børneskæbne i protokollerne

Arkivalier om børns skolegang og undervisning i 1800-tallet

Af Christian Larsen

Fra 1814 skulle ethvert barn gå i skole fra det fyldte 7. år, og indtil det kunne konfirmeres. Det skulle lære at blive en god kristen og have basale kundskaber i læsning, skrivning og regning. Børns skolegang formede sig dog meget forskelligt. Skolegang betød for en pige fra et velhaverhjem undervisning i en privatskole, mens en dreng af husmandsforældre kom i landsbyskolen. For børn med fysiske og psykiske handicaps fik skole og undervisning et helt andet forløb. Og for børn med adfærdsvanskeligheder foregik undervisningen på en opdragelsesanstalt. I denne artikel ser vi nærmere på de protokoller, hvor vi kan følge de forskellige grupper børn og den undervisning, der blev dem til del.

Indledning

I 1814 underskrev kong Frederik 6. et sæt af skolelove, der kom til at udgøre fundamentet for den danske folkeskole til langt op i 1900-tallet. Skolelovene omfattede reelt almuen, dvs. børn af bønder, håndværkere, arbejdsmænd og småhandlende. Deres børn blev pålagt skolepligt, hvilket betød, at de skulle gå i den offentlige skole senest fra det fyldte 7. år, og indtil de kunne konfirmeres. Når man var blevet konfirmeret, gik man fra at være barn til at være voksen. Lige siden indførelsen af konfirmation i 1736 havde der derfor været en tæt forbindelse mellem undervisning og konfirmation, for et barn skulle nemlig have et vist mål af kundskaber i læsning og religion for at gå til præst for at blive konfirmeret. Det samme gjaldt for børn af embedsmænd, godsejere og fabrikanter, men de kunne derimod vælge at blive undervist derhjemme eller i en privatskole. De havde nemlig brug for en mere omfattende uddannelse, end de kunne få i landsbyskolen, og desuden var det utænkeligt, at en godsejersøn skulle gå i skole med sin faders fæstebønders børn, eller at fabrikantens datter skulle gå i klasse med arbejderbørn. Skolelovene omfattede tillige marginaliserede gruppers børn, som også skulle konfirmeres, uanset om de var handicappede, kriminelle eller adfærdsvanskelige.¹

For at myndighederne kunne kontrollere, at børn fik den lovbefalede skolegang, skulle lærere og undervisere dokumentere, at børnene havde gået i skole og var blevet undervist i de påkrævede fag. Denne dokumentation gav sig udslag i protokoller, sager og dokumenter, som kunne fremlægges for og kontrolleres af de myndigheder,

Det store flertal af børn i 1800-tallet gik i en landsbyskole, hvor skoleinventaret var sparsomt set med moderne øjne. Skolelovene foreskrev, at skolestuen skulle møbleres med en sort tavle, et kateder og en stol til læreren. Piger og drenge skulle sidde på hver sin side af midtergangen på de lange bænke for at undgå usædelighed. Af andet inventar var der også vægkort, som det ses på Hans Smidths billede "En skolestue med en læsende dreng", hvor et stort Europakort bryder væggen. En dreng er blevet efter skoletid for at læse, måske af lyst, måske fordi han har fået en eftersidning. (Statens Museum for Kunst)

der skulle føre tilsyn med skoler og institutioner for børn og unge.² Institutionernes arkiver gør det muligt for os at følge de forskellige grupper af børn og den undervisning og opdragelse, der blev dem til del, både drengen fra det velbeslåede hjem i købstaden og husmandsdatter fra den lille landsby.³

I denne artikel skal vi derfor se nærmere på de institutioner for børn og unge, der fandtes i 1800-tallet, og ikke mindst på, hvilke oplysninger man kan finde om enkeltpersoner, hvad enten de gik i en landsbyskole, var sat i pleje eller anbragt på en anstalt. I artiklens enkelte afsnit vil jeg derfor præsentere kilderne til en bestemt børnegrupperes skolegang eller undervisning med udgangspunkt i et konkret barn: almuebørn, børn fra det bedre borgerskab, børn på opdragelseshjem, børn med handicaps og udviklingshæmmede børn. Fokus vil være på børn fra cirka 6 år til cirka 14 år, som var den undervisningspligtige alder i 1800-tallet. I enkelte tilfælde vil vi dog følge børnene også i årene derefter, når deres undervisning og opdragelse varede længere end den lovpligtige skolegang.

De konkrete eksempler i artiklen er fundet i de protokoller, som har overlevet skole- og institutionsflytninger og -lukninger, oprydninger og ildebrande gennem tiden, og som siden er blevet afleveret til Rigsarkivet. Der vil derfor være kildetyper,

som ikke er bevaret for alle skoler og institutioner for hele 1800-tallet, eller hvor der kan være "huller" i rækken af protokoller.

Da Jacobine og Marie skulle i skole – skolegang for almuebørn

I foråret 1817 begyndte de seksårige piger Jacobine Braasch og Marie Gudmanskatter i yngste klasse i Vemmetofte Skole på Sydsjælland, Marie i maj måned og Jacobine i juni måned. Skolelovene af 1814 fastlagde, at børn fra almuen (bønder, håndværkere, arbejdsmænd og småhandlende) skulle gå i skole senest fra senest det fyldte syvende år og indtil konfirmationen. Det betød, at almuebørn på landet og i købstæderne gik mellem seks og otte år i skolen, hvor de fik undervisning i en række grundlæggende færdigheder: religion (som det vigtigste fag), skrivning, læsning og regning samt gymnastik. Geografi, historie og andre nyttige kundskaber skulle integreres i læsning og skrivning. Målet med undervisningen var at gøre børnene til gode kristne undersåtter, der kunne varetage den rolle, som var tiltænkt dem: for drengene at blive en god bonde eller en god håndværker – og for pigernes vedkommende tjenestepiger og senere husmødre.⁴

I Vemmetofte Skole, der lå på klostret af samme navn, blev undervisningen forestået af den 67-årige Hans Wandal Bruun, der havde været lærer siden 1791.⁵ Skolerne var opdelt i to klasser, første eller yngste klasse med børn i alderen ca. 7-ca. 10 år, som rykkede op i anden eller ældste klasse (ca. 10-13 år), når de havde lært tilstrækkeligt. I Vemmetoftes yngste klasse var der otte elever: Maren (datter af indsidder), væversønnen Michael, Frederik O. (vægtersøn), Frederik P. (indsiddersøn), bødkersønnen Lars, indsidderdatteren Maren, Frederikke (datter af en møller) og så Jacobine og Marie.⁶ Jacobine var født 1810 i den bagerbolig, der hørte til Vemmetofte Kloster, og hvor hendes fader, bager Johan Ditlev Jochum Diderich Braasch, havde sit virke sammen med hustruen Christina Sophia Anna Marie Nesper. Også Marie var vokset op på klostret, hvor hun var født 1811. Hendes fader med det mere almindelige navn Gudman Madsen holdt til i skomagerboligen sammen med ægtefællen Ane Marie Johanskatter.

Landsbylæreren skulle ifølge skoleanordningen føre to protokoller. Dels en skoleprotokol over alle skolepligtige børn over 6 år i skoledistriktet og indtil konfirmation, hvor hvert barn skulle have sin egen side med oplysninger om evner, flid og forhold samt ind- og udskrivning af skolen. Dels en skolejournal (ofte kaldet dagbog) over børnenes skolegang, deres forsømmelser og fremgang samt dagbog over undervisningen.⁷ Mange af disse protokoller er gået tabt, og man kan derfor ikke forvente at finde en uafbrudt række af skoleprotokoller fra alle landets skoler tilbage til 1814. En del protokoller er heldigvis bevarede og er blevet afleverede til Rigsarkivet eller det lokale arkiv; enkelte kan stadig befinde sig på rådhuset eller den lokale skole.

I skolejournalen, ført af lærer Bruun, kan vi følge de to piger og deres klassekammerater.⁸ De begyndte med at lære de tre første dele i katekismus, at kende bogstaver

tilbage i slutningen af marts 1822. Også 1822, 1823 og 1824 var præget af hendes manglende skolegang med 2-3 måneders fravær hvert år. Det kan hænge sammen med, at jo større hun blev, jo mere kunne hun hjælpe til derhjemme og dermed sikre familiens eksistensgrundlag – og desto større blev fraværet.

Fra midt i december 1824 til august 1825 var alle børnene hjemme hos deres forældre, ikke fordi de pjækkede, men fordi den nu 74-årige lærer Bruun var syg, og den nye lærer tiltrådte først 5. august 1825. Til trods for fravær og lærerens sygdom kunne børnene i ældste klasse konfirmeres 1. søndag efter påske 1825 – og på nær Frederik P. fik de alle sammen karakteren Mg (meget godt).

Efter endt skolegang lå Maries fremtid først som tjenestepige og derefter i hjemmet som hustru og moder. Derfor fik hun “kun” den undervisning, som landsbyskolen tilbød, og derfor kom hun ud at tjene efter konfirmationen. Hun blev senere gift med skomager Christen Jensen, der rykkede ind i svigerfaderens skomagerbolig. Hun døde på psykiatrihospitalet i Vordingborg (“Vordingborg Sindssygeanstalt”) 1. juni 1865 efter et kort sygdomsforløb og en endnu kortere indlæggelse.⁹

Med Frederik, Peter og Rasmus til eksamen

I den lille landsby Freerslev på Sydøstsjælland gik tvillingbrødrene Peter Thorvald og Rasmus Vilhelm Brandt i skole sammen med Frederik Vilhelm Nielsen i 1870'erne og 1880'erne. Selvom der var forløbet 50 år, siden Jacobine og Marie gik i skole, havde ikke meget forandret sig i landsbyskolen. Hovedvægten lå stadig på læsning, skrivning og regning samt katekismus og bibelhistorie, og skolegangen var stadig tilrettelagt efter behovet for børnenes arbejdskraft. De gik derfor kun i skole hver anden dag. Den ene dag kom yngste klasse (7-10-årige), mens ældste klasse (11-14-årige) arbejdede, og næste dag var det så de mindstes tur til at hjælpe forældrene.¹⁰

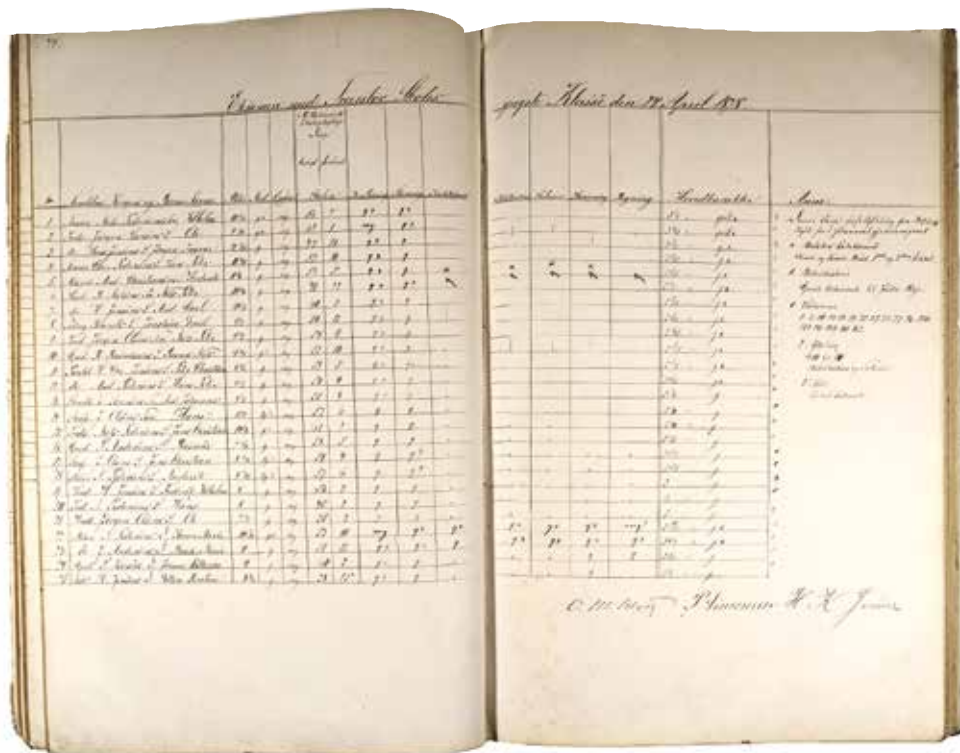
Det var også tilfældet for de tre Freerslev-drenge. Frederik var den ældste, født 1870 i et husmandshjem. Han blev som 6½-årig indskrevet 6. november 1877, hvilket blev nedfældet i skolens indskrivningsprotokol, som var lærerens oversigt over de børn, der blev indmeldt. Her noterede læreren også de kundskaber i læsning, skrivning og regning, som børnene havde ved skolestart.¹¹ Frederik kunne stave, men ikke læse, skrive eller regne. De to tvillingebrødre Peter og Rasmus var født i et sadelmagerhjem 1871, og de skulle derfor først i skole året efter Frederik.

1814-skoleanordningerne fastlagde, at skolekommissionen skulle afholde offentlige eksamener hvert halve år, også i yngste klasse, hvor de tre drenge gik. Der var ikke noget direkte krav i skoleanordningerne om, at læreren skulle føre en eksamensprotokol, men et krav om at indsende eksamensresultater til amtsskoleledningen og om altid at kunne udstede bevis på erhvervede kundskaber gjorde en protokollering af eksamensudfaldet nødvendigt. Nogle steder er der ført en særskilt eksamensprotokol, andre steder findes oplysningerne i skolejournalen eller i skolekommissionens forhandlingsprotokol.¹² Eksamensprotokollerne kan enten være afleveret til et arkiv

eller stadig befinde sig på skolen; en del protokoller er sikkert også gået tabt i tidens løb. I Freerslev førte læreren en kombineret skolejournal og eksamensprotokol, en for yngste klasse og en for ældste klasse. Vi kan derfor følge børnenes skolegang måned for måned og deres resultater ved de halvårslige prøver. Karakterrækken var Udmærket godt (ug), Meget godt (mg), Godt (g), Temmelig godt (tg), Mådeligt (mdl) og Slet, hvor hver karakter kunne forhøjes med 1/3 (angivet med x) eller formindskes med 1/3 (angivet med ?)

Der var eksamen i yngste klasse 15. oktober 1879, efter at de 26 børn havde anvendt det forløbne halvår på at gennemgå de første 5 bud efter Balslevs katekismus, at læse bibelhistorien fra skabelsen til Salomon og at lære 14 salmer. Religion var således det centrale fag, og katekismus, bibelhistorie og salmer blev anvendt til at lære at læse og skrive. Klassens dygtigste elev var murer Jens Andersens datter Maren Marie på 10½ år, der fik Mg^x. Hun havde også kun forsømt tre dage ud af 56 mulige skoledage. Frederik på 9½ år fik G^x i flid og Mg i opførelse. Han havde også været flit-

Skoleelever skulle hvert halve år eksamineres af skolekommissionen, og resultaterne blev indført i skolejournalen. Det var også tilfældet i Freerslev, hvor læreren på forhånd havde indført elevernes navne, mens resultaterne blev indført under eksamenen. Bagefter underskrev skolekommissionens medlemmer, at alt var gået rigtigt til: grev Moltke, gårdmand Nicolai Christiansen, O.H. Lund, sekretær for grev Moltke på Bregentved, og sognerådsmedlem og husmand Hans Hansen (Rigsarkivet: Freerslev Skole: Forsømmelses- og eksamensprotokol for yngste klasse 1873-1891. Foto: Peter Wodskou Christensen)

tig til at gå i skole, og indsatsen belønnede sig med Mg² i boglæsning, Mg i stavning samt G² i katekismus, bibelhistorie, salmer, skrivning og regning. Hovedkarakteren blev derfor et G. Tvillingerne Peter og Rasmus havde ikke klaret sig lige så godt som Frederik, men de var også et år yngre: boglæsning Tg^x, stavning G², skrivning og regning Tg, så de endte med hovedkarakteren Tg^x. Også inddersønnen Hans Christian, der havde forsømt 17 dage (sikkert fordi han skulle hjælpe derhjemme) fik Tg som hovedkarakter. Derimod kunne Hans Peter, selv om han havde flere forsømsdage end Hans Christian, hive et Mg² hjem. Efter forårseksamen 1880 kunne Frederik med et Mg rykke op i ældste klasse. Selvom Brandt-brødrene havde fået G^x, gik der to år, inden de i 1882 rykkede op. Dels var de et år yngre end Frederik, dels havde de åbenbart brug for at blive et ekstra år i yngste klasse.¹³

I ældste klasse fik børnene undervisning i boglæsning, skriftlæsning, naturhistorie, bibelhistorie og salmer, skrivning, regning, retskrivning og geografi (Danmarkshistorie). Fra foråret 1882 til samme efterår havde ældste klasse gennemgået religionslærebogens afsnit om Fadervor, dåben og alterets sakramente, mens man i bibelhistorien var nået til fortællingen om, at apostlene blev fyldt af Helligånden (Apostlenes Gerning 2, 3-4), og børnene kunne 28 salmer. Der var tale om vigtige kundskaber, når man levede i et samfund som det danske, hvor den evangelisk-lutherske kristendom blev betragtet som samfundets værdimæssige grundlag, dels til at forstå sin omverden, dels til at kunne leve en ordentlig tilværelse.¹⁴ I geografi havde børn lært om Norden, Nederlandene, Belgien, Schweiz, Frankrig og Rusland, og i Danmarkshistorien var man nået til Valdemar Atterdag, dvs. 1375.¹⁵

Efter fire år i ældste klasse gik Frederik ud af skolen efter forårseksamen 1884, 14 år gammel, og kom ud at tjene.¹⁶ Brandt-brødrene nåede at indhente det forsømte og klarede øverste klasse på tre år. Efter forårseksamen 1885 holdt brødrene op med at gå i skole og var hjemme, indtil de blev konfirmeret i oktober samme år.¹⁷ Begge brødre flyttede senere til København, hvor Peter først var bryggeriarbejder og senere sporgovnsfører, mens Rasmus blev sadelmager som sin fader.¹⁸

Privatskole til Nicolai og Georgine – skolegang for borgerskabets børn

I 1839 skulle den seksårige Nicolai Rasmus With fra København i skole.¹⁹ Hans skolegang formede sig anderledes end for almuebørnene i Vemmetofte og Freerlev. Hans forældre tilhørte det københavnske borgerskab, hvor faderen var professor på Landbohøjskolen, og moderen kom fra et grossererhjem.²⁰ Forældrene har nok bestemt, at Nicolai skulle følge familietraditionen med en universitetsuddannelse, hvilket krævede, at han gik i den lærde skole (gymnasiet) for at få en studentereksamen. I de offentlige almue- og borgerskoler havde drengene dog ikke de fag, som den lærde skole underviste i, og derfor gav en eksamen fra en almue- og borgerskole ikke adgang til den lærde skole. Det betød, at almuebørn på landet og i købstæderne

ikke fik mulighed for at fortsætte skolegang efter de obligatoriske syv år. Hvis et almuebarn skulle i gymnasiet, skulle forældrene undvære barnets arbejdskraft, og de skulle betale for skolegangen.

Nicolais forældre havde råd til at betale for hans skolegang, så han kom på privatskolen Vestre Borgerdyd på Christianshavn, hvor også hans to brødre Peter og Carl gik. Her kunne han få en studentereksamen, og så gik han sammen med andre børn fra velhavende hjem. Skolen var både en grundskole og en lærd skole, kan vi læse af skolens trykte årsberetninger.²¹ Skoleårsberetninger giver os viden om, hvordan skolegangen var struktureret, hvilken undervisning der blev givet, og i mange tilfælde også elevoplysninger, herunder karakterer. Årsberetningerne indgår ofte i skolens arkiv eller er afleveret til Det Kongelige Bibliotek. Det kostede penge at gå på Vestre Borgerdyd, mellem 3-5 rigsdaler måned ifølge årsberetningen, hvilket svarede til 1-2 ugers løn for en arbejdsmand.²² Pengene skulle betales af forældrene, men skolen så helst, at det var eleverne selv, der afleverede pengene, "for at det kan blive dem ret haandgribeligt, at det er et Gode, de nyde, da de betale derfor."²³

Undervisningsforløbet var tilrettelagt således, at drengene tog studentereksamen som syttenårige. De skulle derfor have "en sådan uddannelse af deres anlæg og evner, og et sådant forråd af kundskaber", at de kunne fortsætte på universitetet.²⁴ Det betød, at Nicolai gik i skole hver dag kl. 8-14, om vinteren dog kl. 9-15, og at han havde universitetsuddannede lærere. Han fik også fag, som lå ud over den offentlige skoles pensum. I forberedelsesklassen, som var den første klasse, havde han dansk, matematik og regning samt skrivning (24 timer pr. uge), i de to følgende klasser også tysk, fransk, religion, geografi, naturhistorie og tegning – og i studenterafdelingen latin og græsk.²⁵

Efter forberedelsesklassen gik Nicolai som 6-årig op i 5. realklasse, hvilket blev noteret i *elevprotokollen*.²⁶ Ligesom de offentlige skoler førte også privatskolerne protokoller over eleverne, hvor stamoplysninger, karakterer m.v. blev noteret. Mange af privatskolernes protokoller er gået tabt, men heldigvis er også en del protokoller m.v. blevet afleveret til Rigsarkivet eller det lokale arkiv.

I elevprotokollen for Vestre Borgerdyd blev lærernes bedømmelser af eleverne noteret. Eleverne blev bedømt efter den samme karakterskala som Freerslev-drengene, men skolen havde givet hver karakter en særlig talværdi: Udmærket godt (30), Meget godt (20), Godt (10), Temmelig godt (0), Nogenledes (-10), Mådelig (-20), Slet (-30) og Nul (-40). Fik en dreng et Slet, skulle han således have hive tre Godt hjem for at udligne det dårlige resultat. I udregningen af karakter lagde skolen også til eller trak fra, afhængigt af en drengs flid eller mangel på samme.²⁷ Ved årsprøven endte Nicolai med et G, selvom lærerne bedømte han meget forskelligt. I 4. klasse (otte år gammel) begyndte han bl.a. med fransk efter "Jens Deichmanns franske Grammatik", hvor han lærte om udtalen af de forskellige e'er i fransk, de fire klasser næsevokaler og sammensatte vokaler.²⁸

I 1842 rykkede Nicolai op i studenterafdelingen, hvor især de to første år ikke var sjove for ham. Ved udgangen af 4. studenterklasse B skrev lærerne om den 10-årige

dreng, at han var "skiødesløs og ligegyldig med alt Skrivligt", og det resulterede i et Tg^x, og året efter hed det, at han var "temmelig ringe", igen med et Tg^x. Fra 3. studenterklasse gik det fremad: "Flid, Evne, Fremgang ret god; noget flygtig og uopmærksom" (1844/45), men han var dog "langsom" (1845/46), gjorde fremgang (1846/47) og var "flittig, men noget svag" (1847/48). Karaktererne var dog ikke noget at prale af, som lå på Tg^x. Ved udgangen af 2. studenterklasse blev den nu 17-årige Nicolai beskrevet på denne måde: "Jernflittig, men uklar og tankeløs. En skikkelig Fyr, der er en Praas og aldrig vil blive noget Lys."²⁹ Broderen Carl, der begyndte på skolen i 1838, havde dog heller ikke klaret sig særligt godt.³⁰ Det forhindrede dog ikke Carl i at blive dyrlæge. Nicolai dimitterede fra Vestre Borgerdyd 1852, hvor han fik syv karakterer: to Tg, 4 Tg² og 1 Ngl. Han blev læge 1861 og virkede som praktiserende læge frem til sin død i 1885.³¹

Også pigerne skulle have undervisning. Der herskede bred enighed om, at da mænd og kvinder var forskellige og derfor havde forskellige mål i livet, var der også forskel på den undervisning, som hvert køn skulle have. Manden skulle være familiens overhoved og tjene pengene og derfor have en uddannelse, der sigtede på en

Opslaget i vidnesbyrdsprotokollen fra N. Zahles Skole viser de bedømmelser og karakter, som Georgine Nyholm fik ved juleeksamen og ved pinseeksamen gennem hendes år på skolen. (Rigsarkivet: N. Zahles Gymnasieskole: Vidnesbyrdsprotokol 1859-1915, pk. 13, vidnesbyrdsprotokol 1.-9. klasse 1868-78. Foto: Peter Wodskou Christensen)

karriere uden for hjemmet, mens kvinden skulle stå for hjemmet. Det betød, at byernes pigeskoler lagde vægt på at uddanne deres elever til kommende husmødre, der kærligt tog sig af mand og børn. Derfor var det kontroversielt, da der fra 1850'erne blev etableret mere ambitiøse pigeskoler, der ville kvalificere pigerne til et arbejde uden for hjemmet.³²

En af pionererne inden for pigeskolen var Natalie Zahle, der fra 1851-52 opbyggede et kompleks af pigeskole- og lærerindeuddannelser i København. Hun overtog 1852 en privat pigeskole og grundlagde dermed N. Zahles Skole. I denne skole indtrådte Jane (født 1865) og Georgine og (født 1865) i 1871. De var døtre af skoleinspektør Georg Wilhelm Nyholm og Christine Adolphine. Forældrene havde mulighed for at sætte dem i kommuneskolen, men valgte som mange andre velstillede forældre at sætte dem i privatskole, fordi de ønskede at give børnene en mere udvidet uddannelse, og fordi de havde råd til det. Georgine begyndte i forberedelsesafdelingen for børn i alderen 6-9 år.³³ Fagene var i prioriteret rækkefølge (de vigtigste først): religion, dansk, dansk stil, historie/geografi, naturhistorie, regning og skrivning, håndarbejde og legemsøvelser. Desuden fik børnene karakterer for orden og opførsel.

Ved den første bedømmelse før jul 1872 fik hun det skudsmål, at hun fulgte religionstimerne med lyst og glæde, i dansk, naturhistorie, regning og skrivning var hun flink og flittig, hvorimod det gik ikke så nemt i dansk stil. I historie/geografi, hvor klassen havde gennemgået Danmark, Norge og Sverige samt Europa mundtligt og med benyttelse af vægkort,³⁴ fulgte Georgine "paa sin ejendommelige Maade Undervisningen med stor Opmærksomhed, anstiller for sin Alder usædvanlige og mangfoldige Betragtninger, men kan endnu ikke ret samle og klare sine Kundskaber." Hun var en "artig, lydige og god" pige, og ved pinseeksamen 1873 var hun "En fornøjelig lille Elev!". I håndarbejder viste hun lyst og flid i 1873, strikkede ret godt, men syning var endnu ikke helt godt.³⁵

I løbet af de første år på Zahles Skole blev der nedfældet et mere generelt skudsmål om Georgine, der var "en opvakt, flink lille Pige, som med Lyst og Iver har begyndt sin lille Gjerning. Hun viser stor Glæde og Opmærksomhed ved hvad der fortælles hende, navnlig synes hun at følge Bibelhistorietimerne med sit hele Hjerter, og hun har meget let ved at fortælle igjen. Hun læser og staver tydeligt og godt, begynder at komme med i Regning og skriver godt. Ogsaa til Hd. har hun Lyst, er flittig i Timen, strikker hurtigt og godt, men syer kun ret godt. Hun er tiltrods for sine smaa Egenheder et elskeligt lille Barn, som i Fritiden er glad for sin Leg og fuld af Spilopper, men atter trofast flittig, saasart hun er ved sit Arbejde. Vi kunne kun udtale vor Glæde over at have faaet denne lille Pige blandt os."³⁶

Efter forberedelsesklassen var der sprogrækken med udvidet sprogundervisning eller den danske række, begge for piger i alderen 10-14 år. I 4. danskklasse, hvor Georgine var 11-12 år, begyndte der at være problemer. Hun havde "ikke været flittig og opm[ærksom] i Aar" i religion og var usikker i læsning. I historie/geografi var det også gået tilbage; måske var hun noget for "uudviklet for sin Klasse". I fransk

havde hun “meget ondt ved ikke at falde hen i Timerne og er ikke altid godt forberedt hjemmefra. Fremgangen derfor ikke saa god, som den burde være.” Derimod var der i dansk god fremgang, da hun havde “gjort Skridt hen imod en alvorligere og ordentligere Behandling”. Under opførsel blev det bemærket: “er for Tiden lidt i Stil-
leståen[!]; synes let at komme over sin Skoleopgaver; ellers i Opførsel og Væsen god & sød”. Georgine strammede sig an, og ved afslutningen på 5. danskklasse kunne lærerne notere, at hun var i glædelig fremgang og gjorde sig umage, tillige meget ivrig og flittig.³⁷ Det gik også godt i 2.-4. mellemklasse. I 4. mellemklasse skrev frk. Zahle, at Georgine var “flittig, opmærksom og flink” i religion, lærerinde L. Larsen mente, at hun var i dansk stil “i Reglen flink”, og i historie/geografi udviste hun stor flid og umage. Ved årsprøven i 1880 fik den 15-årige Georgine Ug³ i geografi, Ug i regning og Mg i dansk, historie, naturhistorie og engelsk. Hun blev derefter udskrevet. Som så mange andre kvinder i sin generation blev det hjemmet og børnene, der blev hendes virkefelt. Hun blev gift med en direktør og døde 1964.

På genopdragelse i Jylland – skolegang for kriminalitetstruede børn

Det var forældrenes pligt at sørge for, at børnene fik oplæring i den kristne tro og undervisning i de grundlæggende færdigheder, så de kunne blive gode, kristne medborgere, der omgikkes deres medmennesker i foredragelighed og passede deres arbejde. Ville eller kunne forældrene ikke magte denne opgave, greb det offentlige ind; i første omgang var det skolekommissionen, som havde ansvaret for sognets skolevæsen. Kommissionen kunne give forældrene bøder (mulkt) for at få barnet til at gå i skole, fysiske afstraffe barnet eller fjerne barnet fra hjemmet. I enkelte tilfælde kunne man ligefrem sende barnet i tugthuset for at blive tvangsundervist, så det kunne blive konfirmeret.³⁸

I tugthuset var der børn, som grundet forbrydelser var indsat til afsoning. Også for dem blev der sørget for undervisning og opdragelse, så de kunne blive konfirmeret. I 1855 blev Thomas Lund Sørensen på 14½ år indsat i Tugt- og Forbedringshuset på Christianshavn.³⁹ Thomas havde sat ild på den gård, hvor han tjente, fordi han var blevet sur på gårdmanden. Dommeren takserede det til to år: Vel var Thomas ikke konfirmeret, men han havde fået så meget skolegang og undervisning, at han måtte vide, at det stred mod Guds og kongens lov at udøve onde handlinger.⁴⁰ I fængslet fik Thomas undervisning, så han 27. marts 1857 – dagen før sin løsladelse – kunne konfirmeres i forbedringshuset⁴¹ og blive sat fri til et kristent og anstændigt liv.

For de børn, der var på kanten til kriminalitet, kunne andre midler tages i brug. Det var tilfældet for to brødre fra Nyboder i København. I 1843 blev Hans Brede Folkmann og hans hustru Ane Kathrine Andersdatter separeret på hendes foranledning. De boede med deres fem børn i Elefantgaden 12 i Nyboder, da Hans arbejdede som tømmermand på Holmen.⁴² Da de blev separeret, fik Hans forældremyndig-

heden over det ældste umyndige barn, Hans (13 år),⁴³ mens Ane Cathrine flyttede – sammen med de mindste børn, Johanne Marie (10 år) og Harald (7 år) samt den store pige Hansigne (17 år) – ind hos sin nye samlever, den ugifte murersvend Peter Jensen Kirkebye og hans to sønner.⁴⁴

Forældrenes separation blev indledningen til problemfyldte år, især for Hans, men også for Harald.⁴⁵ Hans begyndte at “idelig desertere” fra sin fader, som gav moderen skylden for “Børnenes slette Forhold”. Hun var jo den, der havde forlangt separation, og som nu levede ugift sammen med en anden mand. I foråret 1845 blev Hans arresteret tre gange af politiet, og fjerde gang skete i maj 1845, hvor han var blevet medlem af en drengebande. Den havde taget til Charlottenlund nord for København, hvor de havde begået flere tyverier.⁴⁶ Det blev ikke bedre af, at han havde lokket sin lillebror med i banden.⁴⁷ Drengene gik på Søetatens Skole, hvor skoleinspektør Garde krævede handling i form af Hans’ “Fjernelse fra Kjøbenhavn, hvor han imødegaaer den totale Fordærvelse”. Garde kom derfor i kontakt til Foreningen af 1837 til Forsømte Børns Frelse, og det er igennem foreningens stamprotokoller, at vi får drengenes historie.⁴⁸

1800-tallet var præget af filantropi og privatvelgørenhed på det sociale område, hvor der blev oprettede flere foreninger, som ville hjælpe især byernes børn og unge ud af dårlige kår, så de kunne blive undervist og komme i arbejde.⁴⁹ Nogle arkiver

Årsberetninger fra skoler og institutioner er en god kilde til den undervisning og opdragelse, som blev børnene til del, og til det enkelte barns forhold. I årsberetningen fra Foreningen af 1837 kan vi følge de børn, som foreningen tog under deres vinger; Hans Foltmann optræder under nr. 194 blandt de optagne i 1845. Foreningen havde også taget hånd om en 12-årig pige (nr. 190), der var vokset op med kriminelle forældre. Hun havde tigget og stjålet, til dels på forældrenes tilskyndelse, og forsømt skolen. Også hun blev sendt til Jylland (Syvende Beretning fra Foreningen af 1837 til forsømte Børns Frelse 1843-1845, 1845. Foto: Peter Wodskou Christensen).

fra disse foreninger er gået tabt eller kun delvist bevaret, mens vi fra andre foreninger har et større arkiv. Der vil derfor være foreninger, som vi ikke ved meget om, og foreninger, som har efterladt sig et fyldigt arkiv med mange personoplysninger. Det er tilfældet med Foreningen af 1837, som ville frelse børn *fra* tilstanden i Københavns almueklasse *til* at blive nyttige statsborgere. I foreningens bestyrelse sad også en dommer fra Københavns Kriminal- og Politiret. Der var derfor et tæt samarbejde mellem foreningen og retten, så dommeren kunne give besked om børn, der burde fjernes fra hjemmet.⁵⁰ Helst skulle børnene sættes i pleje, men hvis det ikke var muligt, kom de på en af de opdragelsesanstalter, der blev oprettet i 1820'erne og 1830'erne. For drengenes vedkommende anvendte foreningen gerne Bøgildgård ved Silkeborg,⁵¹ hvortil Hans blev sendt i august 1845 og Harald en måned senere.

Bøgildgård lå med vilje afsondret ude på landet, hvor drengene var isolerede fra det øvrige samfund. Det gjorde det nemmere at overvåge og kontrollere dem, så orden og disciplin kunne opretholdes. Dagligdagen var lagt i faste rammer fra morgen til aften med konstant beskæftigelse for at vænne drengene til en fuldstændig skematisk livsrytme. Det legemlige arbejde var det primære opdragelsesmiddel, og derfor skulle børnene hjælpe til i marken og haven på den 115 ha store gård. Undervisning kom i anden række, og her var hovedformålet, at børnene fik undervisning, der passede til deres stand, og at de kunne blive konfirmeret.⁵²

Vi kan følge drengenes ophold på Bøgildgård, fordi forstanderen på Bøgild holdt Foreningen af 1837 orienteret om deres forhold. Ligeledes blev foreningens bidragsydere holdt underrettet, idet de kunne følge børnene (i anonymiseret form) i foreningens trykte årsberetninger.⁵³ Foreningers trykte årsberetninger er enten afleveret til Det Kongelige Bibliotek og/eller indgår i foreningens arkiv. Hans var ifølge Bøgildgård forsømt på sjæl og legeme ved ankomsten og meget tilbage i skolen. Han havde desuden hang til usandhed og uorden. De følgende gik det dog fremad, selvom han stadig løj og var doven. I 1847 blev han som 17-årig konfirmeret og skulle egentlig være hjemsendt, men hans spinkle vækst, barnagtige og noget usikre forhold betød endnu et år på anstalten. Efter konfirmationen blev han sat i tjeneste på en proprietærgård, men ville helst i håndværkerlære, da han var lille og spinkel. Hans niårige lillebror Harald havde det sværere på Bøgildgård. Selvom hans forhold blev bedre, og det tegnede godt, havde han indlæringsvanskeligheder, og gennem alle årene blev han betegnet som "tungnem" og "mindre begavet". Egentlig skulle han være konfirmeret 1851, men måtte vente et år til, inden han som 16-årig slap gennem nåleøjet. Bagefter kom han i tjeneste hos en lokal gårdejer. Her var han dog kort tid, for i slutningen af 1852 ønskede deres moder hjem, og de vendte tilbage til København.⁵⁴

Foreningens stambog oplyste under 1871, at Hans skulle være død i Vestindien som vestindisk soldat. Det var nu også rigtigt, for Hans havde i 1853 ladet sig hverve som soldat for otte år, men døde allerede 1855.⁵⁵ For Haralds vedkommende kan vi læse, at han blev hjemsendt fra Rendsborg i 1861, hvor han havde siddet tre dage

på vand og brød “wegen betrüchtliches Verhalten”, og i 1869 fik han en tyveridom. Harald døde 1871, 35 år gammel, af tyfus.⁵⁶

Plejebørns opdragelse og skolegang

Også fattige børn skulle opdrages og have undervisning, og her var det fattigvæsenets opgave at sørge for, at det skete. Fattigvæsenet havde fra gammel tid haft forpligtelse til at tage sig af “Børn, som ere Fader- og Moderløse, eller hvis Forældres Forstand, Helbred eller Sæder ere saaledes beskafne, at Børnenes Opfostring og Opdragelse ikke til dem bør betroes.” Fattigkommissionen skulle sætte et fattigt barn på auktion, så barnet blev overdraget til den person, der ville forsørge det for det laveste beløb. Fattigkommissionen skulle føre tilsyn med plejeforældrene og med børnenes undervisning og opdragelse.⁵⁷ Alle børn under fattigvæsenet skulle derfor gå i skole, fra de var seks eller syv år, og indtil de kunne konfirmeres, og børnenes skolegang foregik på det offentlige regning.⁵⁸ Børnene kunne også anbringes i fattighuset eller på fattiggården.

The image shows an open handwritten ledger book. The left page is titled "Roskilde" and contains a list of names and dates, including "Christine Louise Mathilde" and "Else Marie Andersdatter". The right page is titled "Udbetaling" and contains a table with columns for dates, names, and numerical values. The table has several rows of data, with some entries crossed out or corrected. The handwriting is in cursive and the paper shows signs of age.

Roskilde Kommunes udbetaling af løn til de plejeforældre, der tog sig af Else Marie Andersdatter fire efterladte piger, blev omhyggeligt indført i protokollen. I indførslen for Christine Louise Mathilde op- ruller forældrenes historie, fortalt af fuglefænger Mortensen, der var en af plejeforældrene. Han må have kendt Else Marie, siden han detaljeret kunne berette om hendes liv og levned (Rigsarkivet: Roskilde Rådstue: Protokol over udliciterede plejebørn 1866-1877. Foto: Peter Wodskou Christensen).

Fattigkommissionens kontrol med fattige børn og deres skolegang betyder, at vi kan følge børnene i fattigvæsenets protokoller, først og fremmest fattigkommissionens forhandlings- og regnskabsprotokoller. Disse protokoller er indtil 1868 afleveret til Rigsarkivet; for tiden efter befinder de sig enten på det lokale arkiv, i Rigsarkivet eller på rådhuset. Visse steder, især i købstæderne, havde man særlige plejebarnsprotokoller, som det var tilfældet i Roskilde, hvor vi i protokollen over udliciterede plejebørn kan følge søstrene Anna, Marie, Christine og Jensigne. De var døtre af Else Marie Andersdatter, arbejdsmand Christian Rasmussens enke, men han var ikke faderen – det var derimod Anders Jensen, en arbejdsmand fra København. I årene 1854-60 fik de fire piger sammen, en i Roskilde, to på Frederiksberg og en i København. Else Marie gik så hen og døde, og Anders kunne ikke lokaliseres.

Derfor måtte Roskilde Kommune tage sig af de fire søstre, der blev indført i kommunens plejeprotokol. Anna blev sat i pleje hos arbejdsmand Hans Hansen i Grønnegade for 26 rigsdaler årligt, men måtte efter et par år indlægges på Roskilde Fattiggård, fordi distriktslægen ønskede hende i kur for skævhed i ryggen. I plejeprotokollen blev det noteret, at det var uvist, om hun var døbt, og derfor lod kommunen hende døbe i 1867, 12-13 år gammel.⁵⁹ Til brug for skolegangen eller måske konfirmationsforberedelse fik hun bevilget en bibelhistorie, en religionslærebog og en salmebog.⁶⁰ Anna døde i Roskilde Fattighus 10. februar 1868 af tuberkulose.⁶¹

Den næstældste søster, Marie fra 1856, kom til stenhugger Jens Peder Andersen på Skt. Jørgensbjerg for 24 rigsdaler årlig. Stenhuggeren boede ifølge plejeprotokollen ved gangstien til Boserup Skov ved gårdmand Chr. Steffensen og forbi fru Petersens sted.⁶² Så vidste alle, hvor det var! Kommunen var dog i tvivl, om det var et godt plejehjem, for det blev noteret: “Burde maaskee flyttes”, og Marie kom derfor til en enke og siden til en husmand. Hun gik i kommunens friskole, dvs. skolen uden skolepenge, og kunne konfirmeres i efteråret 1870,⁶³ hvor kommunen havde bevilget to rigsdaler til indkøb af konfirmationstøj, så hun så anstændig ud. Da der var usikkerhed om, hvorvidt hun var døbt, blev hun døbt tre uger før konfirmationen.

Også de to yngste søstre måtte for en sikkerheds skyld døbes. I plejeprotokollen blev der ved Christine, der blev født i 1858, givet en fyldig omtale af de familiære forhold.⁶⁴ Efter fuglefænger Hans Mogensens oplysninger havde Else Marie været stuepige og Anders tjener på en gård mellem Holbæk og Kalundborg, han var gift, hun var enke, men det havde ikke forhindret dem i at få fire børn. Mogensen mente at vide, at Else Marie skulle være død på Almindeligt Hospital i København, mens faderen vistnok levede i København. Christine kom i pleje hos skomagersvend Peder Hansen for 24 rigsdaler årligt. Det blev noteret, at plejehjem gav en “God Behandl – gaaer i Asylet”. Roskilde Børneasyl var en slags børnehave, hvor småkårsfolks børn kunne bliver passet.⁶⁵ Fuglefænger Mogensen havde den yngste søster i pleje, Jensigne (født 1860), oprindeligt for 24 rigsdaler, som senere blev forhøjet til 30 rigsdaler. Her blev det noteret: “Daarlige Pleiehjem”. Om det var forholdene i plejehjemmet, der gjorde, at hun pjækkede fra skolen, vides ikke, men vi kan læse i protokollen: “Maa holdes til Skole”.⁶⁶

„Louise-Stiftelsen“ ved Sorø.

Naar man paa Jernveien fra Kjøbenhavn til Korsør har forladt Stationen ved Sorø, kommer Toget frem berefter gjennem en frisk og frodig, i det Hele temmelig ung Vægeflod, der gaar ned til Søen, midtfor Akademiet og dets Have. I denne Stov har den Rejsende i de senere Aar kunnet see en net lille Bygning, tæt ved Banen, opført af hvidgule Muursteen med røde imellem til Punt, et Huus, der aabenbart maa være bygget i et eiendommeligt Diemed. Naade Anlæggets Pyntelighed og dets beskedne Udstrækning, ja selv dets ligefrem blufærbige Veligheden inde bag Stovens Træer, uden umiddelbar Forbindelse med den travle Dampboag, der kruser forbi, tyder paa, at en koindeelig Gaand har ordnet Dette, at et koindeeligt Vie har valgt Pladsen, og at et koindeeligt Hjerte har fattet Planen.

Det er da ogsaa i al sin Læroelighed en Stiftelse til Huuslighedens Fremme; det er en Dydragelsesanstalt for saamange vorbende Tjenestepiger, som Midlerne kunne strække til for. Ideen til denne Stiftelse er udsaaet fra Hendes Majestæt Dronningen, hvis Naavn den bærer.

Det er Hensigten, i dette Afsæt at bibringe Pigeboern saadanne Egenkaber, at de kunne blive dygtige som Lærnde og forøvrigt saa udvilede, som denne Stilling kræver og kan taale; hvad man talder Dannelse, vilde ikke passe hertil; at opdrætte fine Komfuer er ligesaa lidt Meningen, som overhovedet at komme udenfor dette formaals Simpeltid i andre Retninger. Der er ikke Plads til mere end otte Elever; de undervises væsentlig praktisk i Huusgjerning, Vask og Reengjering, samt Haandarbejde; den boglige Lærdom indskrænker sig til Danst og Religion, lidt Historie og Geographi. Valget begunstiger fortrinnsvis Forældreløse; efter

Confirmationen søges de anbragte i Tjeneste. Man kan sige, at den hele Stil er læroelig, som den bør være, da Huusholdningen for de Otte og Bestyrerinden er ansat til ialt 4 à 500 Rdl. Økonomien maa ty til Hjælp hos Haven, hvis Ørntjager stadigt figurere paa Spisefedten.

Trods al Sparommelighed baade ved Indretningen fra først af og ved Driften sidenhen, behøves der dog Penge til et saadant Foretagende; alene Huset's Opbyggelse kostede henved 8000 Rdl., men næsten en lige saa stor Sum indkom ogsaa som Grundfond, nemlig ved Afholdelsen af en Bazar paa Amalienborg i Februar Maaned 1858. Medens disse Penge i flere Aar stode og trak Rente, indkom nogle Tusinde Daler til i Baver; og 1862 begyndte Stiftelsen at træde i Virksomhed. Den lille Sorø By har ikke heller ved denne Leilighed fornegtet sin Natur som et Hjem for humane Bestrebelser; saavel Damer som Herrer i den have hjulpet med til Underviisningen og ove stadigt været iafnemmelige, men ofte besværkelige Gjerning, trods Afstanden og Veirets Prøvelser, selvstændig uden Betaling. Og saaledes trives „Louise-Stiftelsen“ i al Beskedenhed, saalænge den kan; uheldigvis maa den for Tiden tære paa sin Smule Capital, men „saalænge der er Liv, er der Haab“, og naar Tuset mere er tilfage, vil Hjælpen vel ikke udeblive — ja, vi ville hellere sige: vil Hjælpen strømme saa rigeligt til, at Stiftelsen, hvis formaal sikkert vil paastaaes af alle Huusmodre, vil kunne udvides og blive, som den oprindelige Tank var, en Centralanstalt for hele Landet, og maaskee ikke blot for koindeeligt, men tillige for mandligt Lærnde, saa at ogsaa Huusføderne kunne huse Gavn og Glæde af den, ikke mindre end selve de fattige og forladte Børn.

I Illustreret Tidende var der i 1865 en næsten rørende beskrivelse af Louisestiftelsen ved Sorø — “en net lille Bygning”, bag hvis “Pyntelighed og dets beskedne Udstrækning” man sporede en kvinde. Og denne kvinde var ingen mindre end Christian 9.s dronning Louise, som havde taget initiativ til en opdragelsesanstalt for vordende tjenestepiger. Stiftelsens grundlæggelse var bl.a. finansieret af en basar på Amalienborg i 1858 og efterfølgende pengebidrag. (Illustreret Tidende årg. 6, nr. 309)

I 1888 og 1891 blev reglerne om pleje af forældreløse børn lavet om. I 1888 kom der en lov om tilsyn med børn i pleje, og ved fattigloven af 1891 blev det forbudt at lade børnene gå på omgang i kommunen eller at udlicitere dem.⁶⁷ De nye regler betød, at der i kommunerne blev anlagt specielle protokoller over plejebørn, hvor vi kan finde oplysninger om de børn, hvor kommunen var nødt til at sørge for deres opvækst og opdragelse. De bevarede protokoller indgår i kommunearkiverne, der opbevares i det lokale arkiv, i Rigsarkivet eller hos kommunen.

I Rutsker på Bornholm anlagde sognerådet en plejeprotokol i 1895, hvori vi finder søskendeparret Valdemar og Anna.⁶⁸ De var børn af arbejdsmand Hans Christian Kofod Holm og hans hustru Boel Persdotter. I oktober 1898, hvor Valdemar var 4 år og Anna næsten 2 år, blev de indskrevet i protokollen med oplysninger om navn, forældre og plejefamilie. Under faderens bopæl blev der noteret "Vides ikke", og det var derfor fattigvæsenet, som skulle tage sig af børnene, da moderen åbenbart ikke har kunnet magte at tage sig af børnene. Valdemar blev sat i pleje hos gårdmand Jørgen Peter Munck pr. 1. oktober for en plejesum på 80 kr. årligt. Her var han kun et år, inden han i 1899 blev overgivet til avlsbruger Anders Lind. Da Valdemar var seks år, kom han til gartner Christian Hansen, hvor plejelønnen blev sat op til 90 kr. årligt. Her fik Valdemar sin opvækst og skolegang. Søsteren Anna fulgte med til gårdmand Munch, men skiftede også plejefamilie i 1899. Hun kom til et postbud i Hasle, hvor både mand og kone var svenskfødte.

Fra midten af 1800-tallet voksede børnehjem frem, og ved århundredets slutning var der knap 50 hjem. De blev oprettet for at give hjemløse børn et hjem som i en borgerlig familie med en udearbejdende fader og en kærlig, hjemmegående moder. Da det kærlige hjem var idealet, skulle børnehjemmene være små og under ledelse af en kvinde eller et ægtepar, som optog børnene som en del af familien. Hjemmene blev oprettet på privat basis af enkeltpersoner eller foreninger, og mange af hjemmene var rettet mod en særlig gruppe, f.eks. børn med særlige vanskeligheder, spædbørn født uden ægteskab eller piger.⁶⁹ Da hovedparten af børnehjemmene var private, har de derfor ikke skullet aflevere deres arkiv. Det er derfor meget forskelligt, hvad der er bevaret fra hjemmene, og hvad der er afleveret til arkiv – og dermed også, hvad man kan finde af oplysninger om de enkelte børn.

Fra børnehjemmet Ilias Minde er der bevaret et mindre arkiv. Hjemmet blev grundlagt på Østerbro i 1872 og var beregnet for 21 pigebørn. I 1891 blev den næsten 10 år gamle Adriane anbragt på børnehjemmet og indskrevet i hjemmets stambog. Hun var datter skibsfører A.P. Malm i Dragør, der var druknet i 1887. Han efterlod sig den 33-årige hustru Jenny og fire børn i alderen 3-10 år. Jenny prøvede i de følgende år at tage vare på børnene som alenemor, men havde åbenbart problemer med det. I stambogen står der nemlig: "Moderen er svag og aldeles uskikket til at opdrage Børnene". Derfor kom Adriane på børnehjem, der sørgede for hendes opvækst og skolegang.⁷⁰ I 1894-95 overgik hjemmet til Diakonissestiftelsen, og børnene flyttede til en ny bygning på Frederiksberg. Adriane flyttede dog ikke med. Diakonissestiftelsen havde

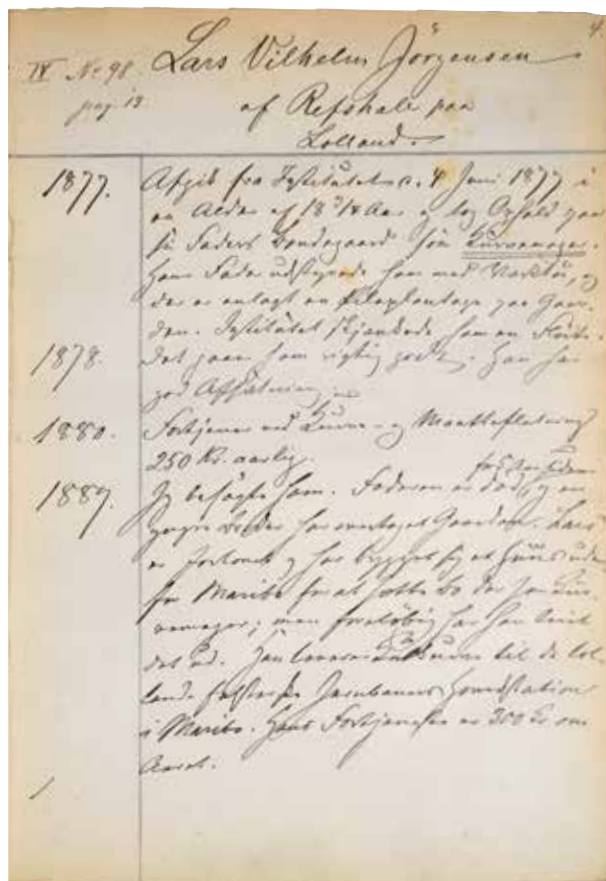
besluttet, at hun skulle uddannes til tjenestepige, og derfor blev hun overført til Louisestiftelsen ved Sorø. Denne stiftelse var oprettet i 1862 som “en Opdragelsesanstalt for saamange vordende Tjenestepiger, som Midlerne kunne strække til for”. Pigerne fik undervisning i praktisk husgerning, vask, rengøring og håndarbejde, som skulle være grundstenene i hendes fremtidige erhverv. Den boglige lærdom indskrænkede sig derfor til dansk og religion, lidt historie og geografi.⁷¹ Efter sin konfirmation hun ud at tjene, hvilket vi ved, fordi hun holdt kontakt med børnehjemmet i de følgende ti år, som noterede det i stambogen. Hun lærte “Dameskræddersyning” og fik senere et hjemmebageri på Frederiksberg.

Undervisning af handicappede og udviklingshæmmede

Fra første halvdel af 1800-tallet skete der en institutionaliseret forsorg for personer med handicaps. Før havde handicappede personer været overladt til familien eller til fattigvæsenet, hvis der ikke var slægtninge, som kunne eller ville tage hånd om dem. Handicaps kunne også medføre, at børnene ikke kom i skole eller fik undervisning. På de nye institutioner var det derimod meningen, at handicappede – ved hjælp af en uddannelse – skulle skabe sig en selvstændig tilværelse uden for fattigvæsenets rammer.⁷² På Døvstummeinstituttet (grundlagt 1807) fik drenge undervisning og oplæring i et håndværk, så de kunne forsørge en familie, mens piger blev uddannet til tjenestepiger. Det samme gjorde sig gældende på Blindeinstituttet, grundlagt 1811, hvor drengene lærte håndværk som bøstebinderi eller kurvefletning eller musiske fag som organist og klaverstemmer.⁷³ Arkiverne fra de store centrale handicapinstitutioner er for perioden indtil 1980 afleveret til Rigsarkivet og rummer mange personoplysninger.

I december 1870 ankom den 12-årige Lars Vilhelm Jørgensen til Blindeinstitut.⁷⁴ Han var født i Refshale ved Maribo i 1858 og var i seksårsalderen blevet blind som følge af kirtelsyge, men kunne dog se lys og farve om dagen. Han havde gået i skole hos en kone, der havde lært ham at regne og læse, indtil han var blevet blind. Senere havde han hos en lærer i Maribo fået undervisning i katekismus, bibelhistorie, salmer og hovedregning.⁷⁵ Ved sin ankomst blev Lars Vilhelm indskrevet i instituttets elevprotokol. Heri kan vi læse, at Lars Vilhelm blev sat i forberedelsesklassen, hvor han uden tvivl var en dygtig elev. Ved eksamen i maj 1871 var hans hovedkarakter Mg³, og han var nr. 5 i klassen. Han blev derfor oprykket i 1. klasse og sat til at lære kurvemagerhåndværket.⁷⁶

Det kneb med Lars Vilhelms opførsel, og forstanderen måtte derfor skrive til Lars Vilhelms fader. Det ved vi, for i Lars Vilhelms sagsmappe ligger svaret fra faderen, der undskyldte sønnens opførsel. Ud over elevprotokollen har man på mange institutioner haft *elevmapper* med bilag til protokollen. Det kan være attester, der var nødvendige i forbindelse med optagelse, papirer der knytter sig til institutionsopholdet eller livet efter institutionen. I Lars Vilhelms elevmappe finder vi dåbsattest, erklæringer fra den lokale læge og fra skolelæreren, breve fra faderen m.v.⁷⁷

Mange institutioner fulgte deres elever i de år, der fulgte efter udskrivning. Det gjorde sig også gældende på Blindeinstituttet, hvor man havde en særlig protokol til afgåede elever. Her finder vi Lars Vilhelm, der i 1889 fik besøg af forstanderen. Lars Vilhelm var blevet forlovet og havde bygget sig et hus, men havde indtil videre lejet det ud. Han tjente 300 kr. om året, bl.a. på at levere kulurve til de lolland-falsterske jernbaner (Rigsarkivet: Statens Institut for blinde og svagsynede: Protokol over afgående elever 1859-1948, pk. 1: afgåede elever 1877-1887. Foto: Peter Wodskou Christensen).

I elevprotokollen kan vi læse, at han blev konfirmeret i Johanneskirken i oktober 1875: "Forældrene vare tilstede ved Lars Vilhelms Confirm." Efter syv års undervisning og en erhvervsuddannelse som kurvemager afgik den 18-årige Lars Vilhelm 4. juni 1877 fra instituttet med fine karakterer. Han tog hjem til Lolland for at arbejde som kurvemager på sin faders gård, idet faderen havde anlagt en pileplantage på gården.⁷⁸

I protokollen over afgåede elever kan vi følge ham i årene efter instituttet. I 1878 blev det noteret: "Det gaaer ham rigtig godt. Han har god Afsætning".⁷⁹ Dette bekræftes også af Lars Vilhelms eget brev i 1879 til forstanderen. Brevet er skrevet på det såkaldte guldbergske skriveapparat, der gjorde blinde i stand til at skrive en letlæselig blyantskrift (uden forskel på store og små bogstaver). Lars Vilhelm undskyldte, at han først nu skrev, men der havde været meget arbejde, "noget som jeg aldeles ikke havde ventet, da jeg forlod instituttet, fordi byen her jo ligger noget afsides og kun en lidet befærdet bivei fører her igennem. mit meste arbeide har jeg da ogsaa fra maribo, som jeg har faaet igennem forskjellige bekendtskaber og

ved anbefalinger af disse, og som vistnok skyldes den omstændighed, at jeg sælger mine kurve lidt billigere end man kan købe dem i maribo (...). Tilmed fik han sine materialer gratis, så der kom en forholdsvis pæn fortjeneste ud af arbejdet.⁸⁰ I slutningen af 1880'erne blev Lars Vilhelm gift og fik senere tre sønner, der købte en gård til ham. Lars Vilhelm døde i 1946, 88 år gammel, fremgår det af et avisudklip i hans elevmappe.⁸¹

Få år efter at Lars Vilhelm var begyndt på Blindeinstituttet, blev den jævnaldrende Christine optaget på institutionen Gammel Bakkehus i København.⁸² Anstalten hed ved grundlæggelsen i 1855 Helbredelsesanstalten for idiotiske, svagsindige og epileptiske Børn og var for børn "i en Alder af 5-15 Aar, naar deres Tilstandsgiver Haab om Helbredelse eller Forbedring". Anstalten blev i 1862 delt i to afdelinger: en opdragelsesafdeling for idiotiske børn og en plejeanstalt, som skulle være "et Tilflugtssted for ældre Idioter". Målet for opdragelsesafdelingen var at helbrede de åndssvage gennem uddannelse og træning.⁸³

Christine var født i 1865 i København og datter af gæstgiver F.C. Schiøtt og hustru Frederikke. Faderen så Christine ikke meget til, eftersom han i 1867 rejste alene til Amerika uden senere at give lyd fra sig. Hendes handicap var krampeanfald eller med moderne betegnelse: epilepsi, fremgår det af en lægeundersøgelse, som findes i hendes *klientsag*. Gl. Bakkehus ønskede bl.a. oplysninger om omstændighederne i forbindelse med svangerskab og fødsel, hvor det blev noteret, at Christine i ½ års alderen var blevet angrebet af krampetilfælde, der indtrådte med mellemrum af 1-3 måneder og varede 2-12 timer. Hun var god til at huske melodier og vers, men skolegang havde været forgæves. I spørgsmål 22 skulle den formodede årsag til hendes nuværende tilstand angives. Lægen mente, at der var "Rimeligviis en betendelsesagtig Tilstand i Hjernen ved det første Anfald; dog har jeg kun kjendt Barnet i de seneste 5 Aar, og kan saaledes kun foranstalte en Formodning."⁸⁴ I dag ved vi, at hyppige anfald krampeanfald gennem flere år kan skade hjernefunktionen, så personen stagnerer i sin udvikling eller taber daglige færdigheder.

Ved hendes optagelse blev hun beskrevet således i stambogen: "Hun er ret proportioneret men lille og undersætsig af Vækst, har gode Sandser, kan frit bevæge sig, men har kun vilkaarlig Brug af venstre Arm og Haand, da en Svækkelse i højre Legemshalvdel overhovedet især har ramt højre Overextremitet, som hun kun meget ufuldstændigt formaar at bruge". Christine forstod tiltale, »men vil, naar man taler til hende, gjerne skeje ud og gjøre uvedkommende Spørgsmaal og Bemærkninger, som hun atter slipper for at springe over til noget andet."⁸⁵ Beskrivelsen gik videre over i Gl. Bakkehus' trykte årsberetning for 1875, hvor offentligheden kunne læse om de nyoptagne elever.⁸⁶

På Gl. Bakkehus forsøgte man at give hende og de andre børn undervisning. De blev undervist i religion, håndgerning/sløjd, tegning, geografi, sang og dans. Den trykte årsberetning for 1878/79 fortæller os, at Christine havde lært bibelske fortællinger, trosartiklerne, budene og Fadervor, kunne en del smådigte udenad og læste lettere sætninger. Der var ligeledes sket lidt fremgang i geografi, tælling og tallæsning:

“Med venstre Haand har hun lært at skrive nogle faa Tal og Bogstaver, men daarligt, hvorimod hun trods sin fuldstændige Lamhed i højre Haand har drevet det til at strikke ganske ordentligt. Tekst og Melodi til en Mængde Sange har hun lært og synger gjerne.”⁸⁷ Institutionerne måtte imidlertid sande, at skolelærdom kun kunne indprentes hos et mindretal af børnene, og undervisning blev derfor indskrænket til dem, der blev kaldt “underviserlige”. Det store flertal blev karakteriseret som “uunderviserlige” og anbragtes på særlige anstalter, hvor de blev plejet og til dels beskæftiget med manuelt arbejde.⁸⁸

På Gl. Bakkehus oprettede man Ebberødgård i Nordsjælland til dette formål,⁸⁹ og hertil blev Christine overflyttet i 1892. På Ebberødgård forløb dagligdagen for Christine og de andre beboere efter samme rutine dag efter dag. Om sommeren stod beboerne op kl. 6, stillede til morgenmad kl. 6.30, arbejdede 7-9.30, fik frokost 9.45, arbejdede igen 10.15-12.30 og 14.30-17.45, kun afbrudt af middag 13.15. Aftensmaden blev indtaget kl. 18, og 20.30 gik man i seng. På samme måde var maden skemalagt, så man altid vidste, hvad man skulle have til aftensmad om onsdagen.⁹⁰

Da Christine blev overført fra Gl. Bakkehus til Ebberødgård i 1892, fulgte hendes sagsmappe også med. Her finder vi lægeundersøgelsen fra 1872, dåbsattesten m.v. og ikke mindst et billede af den cirka 30-årige Christine med kortklippet hår og i institutionstøj. (Rigsarkivet: Ebberødgård. Klientsager 1892-1940, pk. 63. Foto: Peter Wodskou Christensen).

I 1899 blev Christine underkastet en større lægeundersøgelse, der blev lagt i hendes sag. Hun havde vrangforestillinger ifølge lægen – hun ventede nemlig på en søster fra Amerika for at blive ansat i en porcelænsforretning, et udslag af faderens bortrejse 30 år tidligere. De amerikanske forestillinger var dog ikke taget helt ud af den blå luft, for i 1914 fik Ebberødgård brev fra Udenrigsministeriet. Faderen var død som farmer i Elko, Nevada, og i hans testamente havde han betænkt sine to danske døtre. Christines søster fik 500 dollars, mens Christine arvede 5 dollars eller 18 kr. Faderen har nok vidst besked, siden der var så stor forskel.⁹¹ Christine døde 11. november 1921, 56 år gammel.

Afrunding

Skolegang i 1800-tallet formede sig meget forskelligt, afhængigt af køn, klasse og bopæl (land, by, hovedstad). Børn af bønder og arbejdere på landet og i byerne fik den grundlæggende uddannelse i almueskolen, inden de kom ud at tjene eller kom i lære. De skulle ikke være åndsarbejdere, men derimod tjene til dagen og vejen ved manuelt arbejde, og derfor var syv års skolegang nok til. Drengene skulle være bønder eller håndværkere, pigerne tjenestepiger eller hustruer, og undervisningen blev indrettet med dette sigte. For det bedre borgerskabs sønner og døtre åbnede der sig andre muligheder for at få en solid uddannelse, der gav adgang til universitetet og adgang til gode stillinger. I byerne og hovedstaden var der privatskoler og gymnasier, som gav helt andre muligheder for skolegang og uddannelse end for almuebørn. Borgerskabet havde råd til at sende børnene i privatskole eller ansætte en privatlærer, men også her spillede børnenes køn ind. Drengene skulle være familiens overhoved og tjene pengene, pigerne hjemmegående husmødre. Også fattige børn, børn med adfærdsvanskeligheder og handicaps fik undervisning, tilpasset deres situation og med vægt på at lære et manuelt erhverv, så de kunne forsørge sig selv, for drengenes vedkommende oftest et erhverv, mens pigerne blev uddannet til tjenestepiger. For visse handicappede måtte man dog opgive undervisning. Fælles for dem alle var dog, at de blev registreret i protokollerne hos skoler, institutioner og foreninger, så vi i dag kan følge de forskellige grupper børn og den undervisning, der blev dem til del.

Christian Larsen, f. 1974, ph.d., arkivar og seniorforsker ved Rigsarkivet, København. Forsker i dansk skole- og uddannelseshistorie fra slutningen af 1700-tallet til begyndelsen af 1900-tallet. Artikler i Personalhistorisk Tidsskrift 2002, 2004, 2006 og 2012. Adresse: Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K, e-mail: cla@sa.dk.

- 1 Christian Larsen, Erik Nørr og Pernille Sonne: *Da skolen tog form: 1780-1850. Dansk skolehistorie 2*, 2013, s. 133-136, 253.
- 2 Erik Nørr: Personalhistoriske og befolkningsmæssige oplysninger i skole- og fattigarkivalier før landkommunalanordningen af 1841, i *Brug sognekommunearkiverne. Rapporter fra seminarier på Landsarkivet for Fyn 10/6 1983 om forskning på grundlag af sognekommunearkiver fra før 1933*, 1983, s. 78.
- 3 Af oversigter over skolearkivers indhold (også hvad angår oplysninger om lærere) henvises der til Nørr: Personalhistoriske, s. 78-96; Anni Børjesson: Landkommunale skolearkivalier 1841-1899. Eksempler fra Horne kommune, i *Brug sognekommunearkiverne. Rapporter fra seminarier på Landsarkivet for Fyn 10/6 1983 om forskning på grundlag af sognekommunearkiver fra før 1933*, 1983, s. 123-29, og Erik Nørr: Skoleforvaltningen, i Erik Nørr og Karl Peder Pedersen (red.): *På embeds vegne. Kilder til dansk forvaltningshistorie 1750-1920*, 1998, s. 293-349.
- 4 Larsen, Nørr og Sonne, s. 134-35.
- 5 Anders Pedersen: *Sjællands Stifts Dagnehistorie*, 1899, s. 175. Johs. C. Jessen: *Præsto Amts Skolehistorie*, 1950, s. 212-13.
- 6 Rigsarkivet: Vemmetofte Skole: Forsømmelsesprotokol 1802-1925, pk. 4.3/1-1435. – Oplysninger om elevernes alder og forældre er hentet fra Rigsarkivet: Vemmetofte Sogn: Kirkebog 1755-1847.
- 7 Skoleanordningen for landet 1814, bilag A, §§ 20-21 (*Schous Forordninger* 1814, s. 264). Nørr: *Personalhistoriske*, s. 82-83.
- 8 Rigsarkivet: Vemmetofte Skole: Forsømmelsesprotokol 1802-1925.
- 9 Rigsarkivet: Vemmetofte Sogn: Kirkebog 1848-1866, s. 179. – Ifølge oplysninger i anstaltens arkiv (Rigsarkivet: Psykiatrien Vordingborg: Lægeoplysninger, mænd og kvinder 1864-1866, nr. 626) var 54-årige Marie blevet ramt af angstlighed, der havde taget til og var brudt ud i anfald af mani, der var ledsaget af idelige bestræbelser efter at ombringe sig selv.
- 10 Anne Katrine Gjerløff og Anette Faye Jacobsen: *Da skolen blev sat i system: 1850-1920. Dansk skolehistorie 3*, 2014, s. 31.
- 11 Rigsarkivet: Freerslev Skole: Indskrivningsprotokol 1837-1924.
- 12 Nørr: Skoleforvaltningen, s. 327. Erik Nørr: *Personalhistoriske*, s. 84.
- 13 Rigsarkivet: Freerslev Skole: Forsømmelses- og eksamensprotokol for yngste klasse 1873-1891. Skolejournalen for oktober 1881 er gengivet i Nørr: *Skoleforvaltningen*, s. 323.
- 14 Gjerløff og Faye Jacobsen, s. 99.
- 15 Rigsarkivet: Freerslev Skole: Forsømmelses- og skoleprotokol for ældste klasse 1871-1889.
- 16 Ved folketællingen 1890 var han tjenestekarl i Haslev vest for Freerslev.
- 17 Rigsarkivet: Freerslev Skole: Forsømmelses- og skoleprotokol for ældste klasse 1871-1889.
- 18 Politiets Registerblade. Folketællingen 1930.
- 19 Nicolai R. Withs skolegang er også omtalt i Larsen, Nørr og Sonne, s. 199.
- 20 Kristian Carøe: *Den Danske Lægestand: IV Læger 1838-1900*, 1904, s. 122.
- 21 Beskrivelsen af skolegangen bygger på årsskrifter fra Østre Borgerdyd (Rigsarkivet: Vestre Borgerdyd og Østre Borgerdyd: Årsskrifter m.v. 1840-2001, pk. 4).
- 22 Poul Thestrup: *Mark og skilling, kroner og øre*, 1991, s. 36.
- 23 Rigsarkivet: Vestre Borgerdyd og Østre Borgerdyd: Årsskrifter m.v. 1840-2001, pk. 4: årsberetning 1840, s. 10-11.
- 24 Latinskoleforordningen 1809, 1. kapitel, § 1 (A.P. Weis & H. Hage: *De gældende Retsregler for det højere Skolevæsen i Danmark*, 1891, bd. 2, s. 1-2).
- 25 Rigsarkivet: Vestre Borgerdyd og Østre Borgerdyd: Årsskrifter m.v. 1840-2001, pk. 4: årsberetning 1840, s. 10-11.
- 26 Rigsarkivet: Vestre Borgerdyd: Stambog over elever 1829-52, elev nr. 424.
- 27 Rigsarkivet: Vestre Borgerdyd og Østre Borgerdyd: Årsskrifter m.v. 1840-2001, pk. 4: årsberetning 1840, s. 35-37.
- 28 L.C.D. Westengaard: *Jens Deichmanns franske Grammatik paa ny udgiven og bearbejdet*, 1835, s. 1-5.
- 29 Rigsarkivet: Vestre Borgerdyd: Stambog over elever 1829-52, elev nr. 424.
- 30 Rigsarkivet: Vestre Borgerdyd: Stambog over elever 1829-52, elev nr. 398.
- 31 Carøe, s. 122.
- 32 Gjerløff og Faye Jacobsen, s. 155-56.
- 33 Rigsarkivet: N. Zahles Skole. Hovedprogram 1863-1965, pk. 1, program 1873, s. 2-3, 23.
- 34 Rigsarkivet: N. Zahles Skole. Hovedprogram 1863-1965, pk. 1, program 1873, s. 2-3.
- 35 Rigsarkivet: N. Zahles Gymnasieskole: Vidnesbyrdprotokol 1859-1915, pk. 13, vidnesbyrdprotokol 1.-9. klasse 1868-78, elev nr. 715.
- 36 Rigsarkivet: N. Zahles Gymnasieskole: Vidnesbyrdprotokol 1859-1915, pk. 13, vidnesbyrdprotokol 1.-9. klasse 1868-78, elev nr. 715.
- 37 Rigsarkivet: N. Zahles Gymnasieskole: Vidnesbyrdprotokol 1859-1915, pk. 13, vidnesbyrdprotokol 1.-9. klasse 1868-78, elev nr. 715.
- 38 Larsen, Nørr og Sonne, s. 251-67.
- 39 Rigsarkivet: Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavn: Protokol over mandfanger 1817-1870, pk. 469-210, protokol 1855-1857, s. 51, fange nr. 23.
- 40 Rigsarkivet: Højesteret: Domssager 1794-1979, pk. 2376: Domssager 1855, nr. 88.
- 41 Rigsarkivet: Christianshavns Fængsel (præsteembedet): Kirkebog 1838-1892.
- 42 Folketælling 1840. Rigsarkivet: Nyboders Kommandantskab: Husbøger for Nyboders beboere 1732-1924, pk. 55, bind 11.
- 43 Københavns Stadsarkiv: Magistratens 1. sekretariat: Referatprotokol for separationssager 1843, sag nr. 156.
- 44 Folketælling 1845, Rosengaden 440, København.
- 45 Erik Nørr har berettet om de to brøders skæbne i Larsen, Nørr og Sonne, s. 258-60.
- 46 Rigsarkivet: Foreningen af 1837 til forsovte Børns Frelse: Stambøger 1837-1912, pk. 1-2, stambog 1837-51, nr. 190.

- 47 Rigsarkivet: Foreningen af 1837 til forsømte Børns Frelse: Stambøger 1837-1912, pk. 1-2, stambog 1837-51, nr. 191.
- 48 Rigsarkivet: Foreningen af 1837 til forsømte Børns Frelse: Stambøger 1837-1912, pk. 1-2, stambog 1837-51, nr. 190.
- 49 Larsen, Nørr og Sonne, s. 259.
- 50 Louise Dalby: *Retledte drenge? Filantropi og opdragelse på opdragelsesanstalten Bøgdgård 1830-1900*, 2002, s. 37-43.
- 51 Harald Jørgensen: *Foreningen af 1837 til forsømte børns frelse 1837-1985*, 1997, s. 26-27.
- 52 Dalby, s. 80-89.
- 53 *Syvende Beretning fra Foreningen af 1837 til forsømte Børns Frelse. 1843-1845*, 1845, s. 36-37. Drengene kan under nr. 191 og 192 følges de følgende år i beretningerne.
- 54 Rigsarkivet: Foreningen af 1837 til forsømte Børns Frelse: Stambøger 1837-1912, pk. 1-2, stambog 1837-51, nr. 190 og 191.
- 55 Rigsarkivet: Den Vestindiske Rekruttering: Soldaterbøger 1799-1872, s. 25.
- 56 Københavns Stadsarkiv: Begravelsesprotokoller **1871, nr. 1965**.
- 57 Fattigreglementet for landet 1803 §§ 11 (citat) og 13 (*Schous Forordninger* 1803, s. 665-66).
- 58 Larsen, Nørr og Sonne, s. 256-58; J.H. Petersen, K. Petersen & N.F. Christiansen (reds.): *Frem mod socialhjælpsstaten. Dansk Velferdshistorie, bind 1. 1536-1898*, 2010, s. 194-95, 222-25.
- 59 Rigsarkivet: Roskilde Domkirke: Kirkebog FKVD 1863-1870.
- 60 Rigsarkivet: Roskilde Rådstue: Protokol over udliciterede plejebørn 1866-1877, barn nr. 11 (Anna Cathrine Jensen).
- 61 Rigsarkivet: Roskilde Domkirke: Kirkebog FKVD 1863-1870.
- 62 Rigsarkivet: Roskilde Rådstue: Protokol over udliciterede plejebørn 1866-1877, barn nr. 19 (Anna Elisabeth Marie Rasmussen).
- 63 Rigsarkivet: Roskilde Domkirke: Kirkebog konfirmerede 1866-1880.
- 64 Rigsarkivet: Roskilde Rådstue: Protokol over udliciterede plejebørn 1866-1877, barn nr. 16 (Christine Louise Mathilde Rasmussen).
- 65 Eva Tonnesen: Bredgade 4 – historien om et hus i Roskilde, i *Historisk Årbog for Roskilde Amt* 2015, s. 45-58.
- 66 Rigsarkivet: Roskilde Rådstue: Protokol over udliciterede plejebørn 1866-1877, barn nr. 28 (Jensigne Rasmussen).
- 67 J.H. Petersen, K. Petersen & N.F. Christiansen (reds.): *Frem mod socialhjælpsstaten. Dansk Velferdshistorie, bind 2. 1898-1933*, 2011, s. 667-69, 678-79.
- 68 Rigsarkivet: Rutsker Kommune, Sogneråd: Protokol over plejebørn, pk. 40-3-01 – 41-1-02, protokol 1895-1904.
- 69 Petersen, Petersen & N.F. Christiansen (reds.): *Frem mod socialhjælpsstaten*, s. 664-67.
- 70 Rigsarkivet: Børnehjemmet Ilias Minde: Stambog 1872-1968, stambog 1872-1922, gl. nr. 44 og nyt nr. 9.
- 71 *Illustreret Tidende* årg. 6, nr. 309 (1865), s. 390.
- 72 Christian Larsen: Handicaparkiver – også en rig kilde for personalhistorikere, i *Personalhistorisk Tidsskrift* 2002, s. 230-31.
- 73 Om Blindeinstituttet se Christian Larsen: *Til Gavn for Menneskeheden og Fædrelandet. Kjæde-Ordenen og dens blindeforsorg gennem 225 år*, 2002, og *Statens institut for blinde og svagsynede i København 1858 – 5. november – 1958*, 1958.
- 74 Hans livsforløb har tidligere været omtalt i dette tidsskrift, jf. Larsen: *Handicaparkiver*, s. 227-28.
- 75 Rigsarkivet: Statens Institut for blinde og svagsynede: Elevprotokol for drenge 1858-1906, pk. 1, elevprotokol drenge 92-137, nr. 98.
- 76 Rigsarkivet: Statens Institut for blinde og svagsynede: Elevprotokol for drenge 1858-1906, pk. 1, elevprotokol drenge 92-137, nr. 98.
- 77 Rigsarkivet: Statens Institut for blinde og svagsynede: Elevcharteks (mænd) 1851-1943, pk. 4, elev nr. 98.
- 78 Rigsarkivet: Statens Institut for blinde og svagsynede: Elevprotokol for drenge 1858-1906, pk. 1, elevprotokol drenge 92-137, nr. 98.
- 79 Rigsarkivet: Statens Institut for blinde og svagsynede: Protokol over afgående elever 1859-1948, pk. 1: afgående elever 1877-1887, nr. 4.
- 80 Rigsarkivet: Statens Institut for blinde og svagsynede: Elevcharteks (mænd) 1851-1943, pk. 4, elev nr. 98.
- 81 Rigsarkivet: Statens Institut for blinde og svagsynede: Elevcharteks (mænd) 1851-1943, pk. 4, elev nr. 98.
- 82 Christines liv har også været omtalt i dette tidsskrift, jf. Larsen: *Handicaparkiver*, s. 228-30.
- 83 Nete Balslev Wingender: *“Drivhuset for den sygnende Plante! –”. Børn og opdragelse i åndsvageanstalten Gl. Bakkehus 1855-1902*, 1992.
- 84 Rigsarkivet: Ebberødgård. Klientsager 1892-1940, pk. 63, sag for Kristine Kristiane Frederikke Schiøtz.
- 85 Rigsarkivet: Gammel Bakkehus: Hovedprotokol over elever 1855-1927, hovedprotokol 1873-1883, nr. 211.
- 86 *Attende Beretning om Idiotanstalten paa Gamle Bakkehus ved Kjøbenhavn*, 1875, s. 18-19.
- 87 *Toogtyvende Beretning om Idiotanstalten paa Gamle Bakkehus ved Kjøbenhavn*, 1879, s. 25.
- 88 Gjerløff og Faye Jacobsen, s. 298-99.
- 89 Om Ebberødgård se Torben Hvam: *Ebberødgårds historie*, 1994.
- 90 *Fire og tredivte Beretning om Aandsvageanstalten paa Gl. Bakkehus og Ebberødgård ved København for Aaret fra 1. April 1892 til 31. Mars 1893*, 1893, s. 55.
- 91 Rigsarkivet: Ebberødgård. Klientsager 1892-1940, pk. 63, sag for Kristine Kristiane Frederikke Schiøtz.

Seminarieelever "på græs"

Den katastrofale lærermangel 1945-1970

Af Erik Nørr

"Der melder sig studenter, der lige har taget eksamen, folk med præliminæreksamen og realeksamen, 16-årige med mellemkoleeksamen, højskoleelever, husholdningslærerinder, kontorfolk, forretningsfolk, repræsentanter, sagførere, præster og præstekoner, husmødre, husassistenter (tjent hos en præst), husbestyrerinder, arbejdsmand (revisor i en landsygekasse), pølsevognsbestyrer, pelsfarmer, hønseriejer, ældre gårdejere, der afhænder deres ejendom, fodermester i 24 år, spillet violin som ung og tidligere medlem af en sangforening."

Efter at der havde været stor lærerarbejdsløshed i 1930'erne, blev der efter 1945 udpræget mangel på uddannede lærere. Selv om man gennemførte en række foranstaltninger, der skulle øge antallet af dimittender fra seminarierne – bl.a. blev der oprettet elleve nye seminarier, og de eksisterende blev udbygget med dobbeltklasser og studenterlinje – så fortsatte manglen på lærere gennem 1950'erne og 1960'erne. Der måtte foretages mange foranstaltninger for at skaffe lærere, så undervisningen kunne gennemføres. En af måderne at skaffe undervisere på var at udsende seminarieeleverne "på græs" midt i deres studietid.² Dette betød, at seminarieelever overtog undervisningen på egen hånd uden vejledning. Denne ordning blev indført midlertidigt ved et cirkulære i 1947, hvor vikariatet skulle vare en måned, men bestemmelserne om seminaristernes vikariater måtte genudsendes næsten hvert år helt indtil slutningen af 1960'erne, og vikariaternes længde forøgedes til to, tre og fem måneder.

Det kom i høj grad bag på alle aktører, både Danmarks Lærerforening, seminarierne og Undervisningsministeriet, at lærermanglen ikke var et kortvarigt fænomen. Blandt årsagerne til lærermanglen, som viste sig med overraskende hurtighed efter 1945, var bl.a. det stigende børnetal i skolerne, som skyldtes de store årgange født under og lige efter krigen. Men der var også en lang række andre faktorer, som gjorde, at hverken politiske beslutningstagere eller skolemyndigheder kunne forudse, hvor mange lærere der skulle bruges. Bl.a. krævede gennemførelsen af skolelovene af 1937 og 1958 langt flere lærere. En anden årsag til, at udbud og efterspørgsel efter lærere ikke svarede til hinanden, var, at skolemyndighederne ikke havde styr på statistikken. Det var især efterspørgslen efter lærere, der var problemer med. Både i 1950'erne og 1960'erne var der mange forskellige afvigende opgørelser over lærermanglen. Tallene på lærermanglen viste sig hver gang at være højere, end myndighederne troede.³

Udsendelsen af mellem tusind og to tusinde seminarieelever om året, krævede en stor planlægning både fra seminarierne og skolemyndighedernes side. I artiklen

behandles, hvordan denne udsendelse organiseredes, og hvordan seminarieeleverne blev modtaget på skolerne, hvordan de blev indkvarteret, og om de fik nogen vejledning, eller om de var på egen hånd. Hvordan fungerede seminarieeleverne fagligt i undervisningen, og havde de styr på disciplinen? Hvilken betydning fik vikarordningen for seminarieeleverne, for skolerne og for skolebørnene? For undervisningen på seminarierne var det et stort problem at undvære eleverne i op til et halvt år midt i studietiden. Danmarks Lærerforening og seminarierne var ikke helt enige om benyttelsen af seminarieelever som vikarer, men den magtfulde lærerforening var i stand til at få vikarudsendelsen til at fortsætte i to årtier.

Artiklen bygger på et stort materiale i Undervisningsministeriet, i Statsseminariet Emdrupborgs arkiv og på mere end 45 interviews (spørgeskemaer) af lærere, som har været "på græs" i deres seminarier.⁴ Artiklen omtaler også kendte folk, der har været "på græs" eller lærervikar.

En sværm af cirkulærer

Ved et møde i Undervisningsministeriet den 18. marts 1946 blev den begyndende lærermangel og problemet med at skaffe kvalificerede vikarer drøftet mellem ministeriets embedsmænd og repræsentanter for de vigtigste aktører vedrørende undervisning i folkeskolen, nemlig Danmarks Lærerforening (DLF), seminarierne og amtsskolekonsulenterne, og man blev enig om at drøfte lærermanglen i et særligt udvalg, som afgav betænkning i december 1946.⁵ Udvalget overvejede bl.a. de tanker, man havde i Sverige, om at udsende seminarieeleverne et helt år som vikarer, og derefter lade dem komme tilbage og fuldføre uddannelsen. Lærermangeludvalget af 1946 mente ikke, at det var nogen god ide med et helt års vikartid. Det ville ganske vist skaffe flere vikarer, men til gengæld ville man miste et helt års uddannede lærere. Udvalget henstillede til, at ministeriet åbnede mulighed for, at tredje klasse på seminarierne kunne "lukke" i en måned, hvor eleverne så kunne virke som vikarer og på den måde være med til at afhjælpe lærermanglen.

Dette førte til, at Undervisningsministeriet den 1. februar 1947 udsendte et cirkulære til samtlige stats- og privatseminarier om, at de i månederne februar til april kunne lukke 3. klasse i indtil en måned. Der blev i cirkulæret henvist til, at sygeligheden blandt de fastansatte lærere var størst i denne periode. Det var frivilligt for seminarieeleverne, om de ville deltage i ordningen, men hvis de fleste elever i en seminarieklasse ikke deltog, så kunne undervisningen på seminarierne ikke ophøre, mens eleverne var på græs. Seminarierne blev også bedt om ikke at vælge samme måned, så skolerne kunne få vikarer efterfølgende fra et andet seminarium.⁶

Denne ordning gav kun et begrænset afbræk i seminariernes undervisning, men det betød, at skolerne kun kunne beholde vikaren i en ganske kort periode og derefter måtte prøve at ansætte en ny vikar. Herved kunne samme klasse gennem et skoleår få helt op til ti forskellige vikarer.⁷ Dette gav både praktiske vanskeligheder

Lederen af Danmarks Lærerforenings vikarkontor, N.C. Thomsen Nielsen (1901-83), var den centrale person i planlægningen af seminarieelevernes vikartjeneste fra 1948-72. Han var 1930-71 lærer ved Gl. Lindholm Skole og medlem af Danmarks Lærerforenings hovedstyrelse fra 1932 (1956-68 næstformand). Han repræsenterede desuden Lærerforeningen i en række ministerielle kommissioner og udvalg. Billedet viser Thomsen Nielsen (bagerste rk. i midten) sammen med realklassen i Gl. Lindholm Skole 1948. Sundby-Samlingerne, Nørre Sundby.

med at organisere ordningen, og det betød, at skolerne ikke var særlig tilbøjelige til at antage seminarieelever som vikarer, men foretrak andre ikke uddannede folk, som kunne blive i vikariatet i længere tid.

Problemet med de kortvarige vikariater blev søgt løst ved at forlænge udsendelsesperioden til først 2 måneder (1950) og senere i 1952 til tre måneder på den 4-årige linje og 2 måneder på studenterlinjen.⁸ Samtidig blev opgivelserne til lærereksamen beskåret i en række fag.⁹ Men problemet var stadig, at mange skoler ansatte ukvalificerede vikarer, hvortil altså seminarieeleverne ikke hørte. Dette problem blev især fremhævet af lederen af Danmarks Lærerforenings vikarkontor (herom se nedenfor), N.C. Thomsen Nielsen, på møder i DLF's hovedbestyrelse og repræsentantskab. Også i dagspressen og i radioen optrådte Thomsen Nielsen. Ifølge ham var det nødvendigt at indskærpe over for kommunerne, at de ikke måtte ansætte ukvalificerede vikarer, og at vikarkontorerne heller ikke anviste sådanne. Hidtil havde det været sådan, at jo ringere vikaren var, jo længere kunne man beholde denne.¹⁰

Seminarieførstander Holger Paaskesen i Skive fremførte i *Jyllands Posten* eksempler på ukvalificerede vikarer: brugsforeningsuddelere, gårdejere og gårdmandskoner og

ganske unge studenter og realister helt uden pædagogisk forudsætning. Og han nævnte et eksempel på en student, som nu var elev på seminariet, men som havde været vikar nr. 23 på en skole i løbet af to år. Ifølge Paaskesen ville ingen tænke på at ansætte sådanne ukvalificerede vikarer, når der tilsvarende var brug for læger og tandlæger.¹¹

For at imødegå sådanne eksempler fik Danmarks Lærerforening ministeriet til en række gange at udsende cirkulærer til landets skoledirektioner, byråd og skolekommissioner om, at de skulle henvende sig til vikaranvisningskontoret, hvis de havde brug for en vikar, og at skoledirektionerne først måtte godkende en ikke-kvalificeret vikar, når anvisningskontoret ikke havde kunnet anvise en fuldt uddannet lærer eller seminarieelev til vikariatet. Denne henstilling måtte ministeriet gentage mange gange, fordi kommuner og skoler fortsatte med at bruge en broget skare af vikarer.¹²

Alle parter var enige om, at udsendelsen af seminarieelever var midlertidig, og at ordningen i hvert fald skulle ophøre, når den nye seminarielov af 11. juni 1954 trådte i kraft. Faget pædagogik skulle styrkes i den nye læreruddannelse, og eleverne skulle have mindst tre måneders samlet praktikophold i en eller flere skoler. Derfor ville der ikke være plads til at udsende seminarieeleverne som vikarer. Men lærermanglen fortsatte ufortøvet, så man kunne forudse, at der ville opstå et stort problem, når seminarieeleverne ikke længere kunne besætte de ledige vikariater. Sagen blev flere gange drøftet i Lærerbehovsudvalget (LBU). Dette var blevet nedsat i 1953 for at foreslå ministeriet foranstaltninger imod lærermanglen. Udvalget bestod bl.a. af repræsentanter for DLF, seminarierne og ministeriets ledende embedsmænd.¹³ I første omgang gik udvalget med til, at eleverne på den nye studenterlinje midlertidigt kunne udsendes som vikarer 1955/56 i to måneder, men allerede det følgende år måtte udvalget og dermed ministeriet konstatere, at vikarordningen nødvendigvis måtte fortsætte i fuldt omfang (3 mdr. almen linje, 2 mdr. studenterlinje). Til gengæld tillod man, at praktiktjenesten kunne beskæres med en måned.¹⁴

Men situationen skulle blive endnu værre. I 1959 viste det sig, at lærermanglen fortsatte, ja blev endnu større, selv om de store fødselsårgange var kommet igennem skolesystemet. Årsagen hertil var bl.a. den nye skolelov af 1958, som krævede et langt større antal lærere. I LBU fandt man situationen chokerende, da der i efteråret 1959 var 2700 ledige stillinger.¹⁵ Både seminarierne, der måtte undvære eleverne¹⁶, og DLF, som var bange for, at ukvalificerede vikarer "borede" sig ind i faste lærerstillinger¹⁷, gik nødtvungent med til at udvide udsendelsestiden for 1960/61 til fem måneder på begge linjer mod til gengæld at beskære praktiktjenesten delvis eller helt. Ved de fleste seminarier blev det sidste tilfældet. For at give de udsendte vikarer en vis pædagogisk ballast, skulle der tilrettelægges et "tilsyn af vejledende art" med seminarieelevernes virksomhed i skolen. Dette skulle udføres enten af seminariets rektor eller af øvelsesskolelederen (praktiklederen), men også skolernes ledere blev pålagt at yde vikarerne fornøden bistand og vejledning med hensyn til undervisningens tilrettelæggelse. Samtidig blev skolemyndighederne anmodet om så vidt muligt at skaffe vikarerne faste skemaer.¹⁸ Med forlængelsen til 5 måneder (ofte 5½ måned) kunne to seminarieelever efter hinanden varetage et helt lærerembede.

17 cirkulærer om vikaru dsendelse:

- C 1. februar 1947: 1 måned
- C.skr. 16. januar 1950: 2 måneder
- C 22. december 1952: 3 + 2 måneder
- C.skr. 19. maj 1956: 3 + 2 måneder (skoleår 1956/57)
- C.skr. 10. maj 1957 (skoleår 1957/58)
- C.skr. 24. marts 1958 (skoleår 1958/59)
- LBU møde 16. juni 1959 (skoleår 1959/60)
- C.skr. 31. marts 1960 (skoleår 1960/61): 5 måneder
- C.skr. 15. maj 1961 (undervisningsår 1961/62)
- C.skr. 5. januar 1962 (undervisningsår 1962/63)
- C.skr. 6. februar 1963 (undervisningsår 1963/64)
- C.skr. 9. april 1964 (undervisningsår 1964/65)
- C.skr. 19. marts 1965 (undervisningsår 1965/66)
- C.skr. 19. marts 1966 (undervisningsår 1966/67)
- C.skr. 28. marts 1967 (undervisningsår 1967/68)
- C.skr. 25. marts 1968 (undervisningsår 1968/69)
- C.skr. 24. april 1969 (undervisningsår 1969/70)

Imod alle odds blev lærermanglen ved i årevis, selv om man troede, at den snart var forbi. Derfor blev resultatet, at der i perioden 1947-69 måtte udstedes hele 17 cirkulærer og cirkulæreskrivelser, der forlængede vikaru dsendelsen med endnu et skoleår. Effekten af udsendelsen blev større, jo højere kapaciteten blev på seminarierne. I 1953/54 blev der udsendt 1107 seminarieelever, i 1957/58 1431, i 1962/63 2074 og i 1963/64 2335.¹⁹ Undervisningsminister K. Helveg Petersen opgjorde i sin redegørelse i Folketinget om lærermanglen 29. maj 1962, at de udsendte seminarieelever varetog i alt 1050 heltidsstillinger.²⁰

I 1964 turde ministeriet og skolemyndighederne fremsætte en plan for afvikling af vikaru dsendelsen, både fordi antallet af seminarieelever endnu engang voksede, og fordi man nu endelig troede at kunne forudse sluttidspunktet for lærermanglen. Seminarierne blev opdelt i fire geografiske zoner, og de enkelte seminarier fordeltes inden for zonen i syv grupper efter lodtrækning (A-G). Systemet var så, at man i 1964/65 kun forventede, at seminarier i gruppe A-D ville blive udsendt, gruppe E var tvivlsom, mens F-G formentlig ikke kunne forventes udsendt. I de følgende år kom turen til de næste seminarier i rækken.

Seminarieelevernes udsendelse som vikarer i skoleåret
1963/64.

Seminarium	10 aug.63-15 jan.64				Ialt	16 jan.64-24 juni 64				Ialt	Total
	4 års lin. studentl.					4 års lin. studentl.					
	M	K	M	K		M	K	M	K		
Blågård			26	43	69	39	28			67	136
Emdrupborg	14	15	22	32	83						83
Esbjerg	29	28			57			21	10	31	88
Frederiksberg			16	16	32	17	14			31	63
Gjedved			11	19	30	19	16			35	65
Haderslev	11	19			30			21	38	59	89
Haslev	16	20			36	12	20	11	22	65	101
Hellerup	25	25			50			15	16	31	81
Herning	18	9			27			5	15	20	47
Hjørring	37	30			67			11	21	32	99
Holbæk			12	17	29	28	28			56	85
Jelling						33	30			63	63
Jonstrup			18	42	60	11	19			30	90
Kolding	30	27			57						57
Th. Langa			17	17	34	12	21			33	67
Marselisberg	12	20			32			24	41	65	97
Nerre Nissum						48	41			89	89
Odense			15	15	30	18	16			34	64
Ranum						27	35	9	22	93	93
Ribe	28	30			58						58
Silkeborg	30	34			64			12	20	32	96
Skive	16	18	22	32	88						88
Skårup						28	24			52	52
Tønder						19	28			47	47
Vordingborg	18	13			31			12	19	31	62
N. Zahles	27	38			65			25	44	69	134
Ålberg			23	25	48	23	32			55	103
Århus	35	38			73			27	38	65	138
Ialt	346	364	182	258	1150	334	352	193	306	1185	2335

Statistikken over seminarieelevernes udsendelse i 1963/64 giver et tydeligt indtryk af det komplicerede puslespil, som vikarkontorerne og seminarierne havde med vikartjenesten. Ikke mindre end 2.335 seminarieelever fra 28 seminarier skulle placeres ad to omgange henholdsvis i august og januar måned. Statistikken findes i Emdrupborg Statsseminariums arkiv i RAK.

Zoneinddeling for vikarudsendelse ifølge cirkulæreskrivelse af 9. april 1964¹

zone	A	B	C	D	E	F	G
1. zone	Gedved	Århus	Jelling	Marselisborg	Silkeborg	Esbjerg	Kolding
2. zone	Ålborg	N.Nissum	Hjørring	Herning	Skive	Ranum	Th. Lang
3. zone	Haderslev	Holbæk	Tønder	Odense	Skårup	Ribe	Haslev
4. zone	Jonstrup	N. Zahle	Hellerup	Vordingborg	Emdrupborg	Blågård	Fr.berg

Imidlertid blev der både i 1964/65 og i 1965/66 brug for alle seminarieelever uafhængig af, hvilken gruppe de tilhørte. I de efterfølgende år blev kun elever fra nogle seminarier udsendt, (f.eks. i 1966/67 gruppe E-F-G og A), mens de øvrige måtte blive på seminariet. Dette var en forskelsbehandling, som betød, at disse elever, i modsætning til dem, der kom på græs, ikke fik løn. 1969/70 var det sidste år, eleverne blev udsendt. Som eksempel på, hvordan cirkulæret fra 1964 og følgende år virkede for et enkelt seminarium, kan nævnes, at seminarieeleverne fra Herning Seminarium kom på græs i 1964-66, men ikke i undervisningsårene 1966/67 og 1967/68, hvorefter udsendelsen igen skete i 1968/69 og 1969/70.²²

Det vakte uden tvivl glæde på seminarierne, at vikarudsendelsen midt i studiet snart hørte op. Ordningen havde betydet, at den forøgede praktikuddannelse i seminarieloven af 1954 aldrig kom til at fungere. Poul Hartling, som havde fingeren på pulsen, da han var seminarieforsøger på N. Zahles Seminarium, betegnede i Folketinget i 1965 lærermanglen for en kalamitet, som var med til at forgifte hele skolens organisation. Det var i høj grad skadeligt at tage de lærerstuderende ud af studiet i mellem 1/6 og 1/8 af uddannelsesstiden. Dette betød, at man havde ringere uddannede lærere de næste 45 år, for seminarieeleverne havde glemt alt, hvad de havde lært på seminariet efter et halvt år på græs.²³ At de så havde lært at stå på egne ben i undervisningen, nævnte Hartling ikke i denne forbindelse.

Planlægning af vikarudsendelse fra Emdrupborg og andre seminarier

Planlægning af vikarudsendelsen måtte ske fra år til år, og ofte måtte det ske i stor hast, da seminarierne først på et fremskredent tidspunkt fik besked om, at udsendelsen var forlænget med et år mere, så mere end tusind elever skulle fordeles på skoler i hele landet. Dette kæmpeprojekt blev i årene fra slutningen af 1940'erne og frem til lærermanglens ophør i 1970 styret med fast hånd af overlærer N.C. Thomsen Nielsen i Lindholm ved Nørresundby.²⁴ Han stod i perioden 1948-72 i spidsen for Danmarks Lærerforenings hovedkontor for vikaranvisning. Kontoret var blevet oprettet allerede i 1923, og det var i 1928 blevet udvidet med lokalkontorer i alle amter.²⁵ Indtil første halvdel af 1940'erne sørgede hovedkontoret for at skaffe arbejdsledige lærere vikariater, men da der derefter ikke længere fandtes ledige lærere tilbage, påtog

hovedkontoret sig at stå for udsendelsen af seminarieelever på græs. Fra Statsseminariet på Emdrupborg er der bevaret et større arkiv om vikaranvisningen. Dette materiale fortæller både om Emdrupborgs udsendelse af elever, som blev fulgt tæt af seminariets forstander, Tage Larsen, og om korrespondancen med hovedkontoret og dets leder. Bl.a. findes heri Thomsen Niensens årlige retningslinjer for vikarudsendelsen, som blev justeret over årene.²⁶

Vikarkontorerne.

Hovedkontoret:

Overlærer *N. C. Thomsen Nielsen*, Lindholmsvej 64, Nørresundby. Tlf. Ålborg 6147.

Amtskontorer:

Københavns amt: Skoleinspektør *Kjeld Kjeldsen*, Sjællandsgades skole, København N. Tlf. Nora 2311. Tr. telefonisk kl. 8–10, personlig onsdag kl. 18–19.

Roskilde amt: Lærer *Sv. A. Schiermer*, Hønske, Viby Sj. Tlf. Valøse 21.

Frederiksborg amt: Overlærer *J. J. Anker*, Langesvej 30, Hillerød. Tlf. Hillerød 543.

Holbæk amt: Kommunalærer *K. Korup*, Bakkekammen 33, Holbæk. Tlf. Holbæk 1444.

Sorø amt: Overlærer *H. Bruun Hansen*, Bredahlsvej 5, Sorø, Tlf. Sorø 829.

Præstø amt: Førstelærer *A. Ipsen*, Abildhøj pr. Præstø. Tlf. Præstø 337.

Bornholms amt: Overlærer *Chr. Nielsen*, Vestergade 29, Svaneke. Tlf. Svaneke 105.

Maribo amt: Førstelærer *H. A. Hansen*, Købelev. Tlf. Købelev 58 y.

Odense og Assens amter: Førstelærer *Anders Skytte*, Ubberud pr. Korup, Fyn. Tlf. Blommenslyst 156.

Svendborg amt: Overlærer *Margrethe Lindelof*, Glentevej 15, Svendborg. Tlf. Svendborg 1094. Træffes alle skoledage kl. 7–7,50 og (dog ikke lørdag) kl. 14,30–15,30.

Hjørring amt: Viceinspektør *Haakon Baggesen*, Tørholmsvej 33, Hjørring. Tlf. Hjørring 82.

Ålborg amt: Overlærer *N. C. Thomsen Nielsen*, Lindholmsvej 64, Nørresundby. Tlf. Ålborg 6147.

Thisted amt: Overlærer *H. P. Nielsen*, Elmegade 7, Thisted. Tlf. Thisted 452.

Viborg amt: Førstelærer *Sigurd Kjær*, Bruunshåb skole pr. Viborg. Tlf. Viborg 1404 y.

Randers amt: Overlærer *A. Wardahl*, Hans Bojes Allé 21, Randers. Tlf. Randers 2585. Træffes bedst kl. 18–19.

Århus amt: Førstelærer *Arne Pedersen*, Saxild pr. Odder. Tlf. Saxild 18.

Skanderborg amt: Førstelærer *N. J. Nielsen*, Serritslev pr. Tvingstrup. Tlf. Tvingstrup 116.

Vejle amt: Førstelærer *S. Chr. Jensen*, Bjerre hovedskole pr. Bråskov. Tlf. Bjerge 6.

Ringkøbing amt: Førstelærer *P. C. Borup*, Højmosen, Spjald. Tlf. Spjald 71.

Ribe amt: Skoleinspektør *C. Søgaard*, Holsted. Tlf. Holstedby 5.

Åbenrå og Sønderborg amter: Førstelærer *J. K. Basse*, Søgård pr. Kliplev. Tlf. Åbenrå 87772.

Haderslev og Tønder amter: Førstelærer *M. Eriksen*, Jegerup, Vojens. Tlf. Vojens 41382.

Oversigt over vikarkontorerne i alle amter 1954. Kontorerne blev ledet af lokale overlærere og førstelærere, som havde et godt overblik over lærermanglen i amtet og derfor kunne rekvirere et passende antal seminarieelever til skolerne. I nogle tilfælde ansatte skolerne ukvalificerede vikarer uden om vikarkontoret. Emdrupborg Statsseminariums arkiv.

Ifølge retningslinjerne skulle lokalkontorerne i amterne i god tid undersøge behovet for vikarer, og ingen vikarer måtte udsendes uden om amtskontoret. Hovedkontoret udsendte hvert år blanketter til seminarierne, som eleverne skulle udfylde med deres ønsker om, hvor de ville anbringes i vikartiden. De måtte kun ønske anbringelse i ét amt, og de kunne langt fra være sikker på, at deres ønske blev opfyldt. Det blev udtrykkelig påpeget i retningslinjerne, at elevudsendelsen udelukkende skete af hensyn til lærermanglen, og som følge heraf måtte eleverne placeres, hvor amtskontoret ønskede det. Der kunne kun tages hensyn til elevernes ønsker i enkelte tilfælde (f.eks. anbringelse i egen hjemby), og kun når seminariet støttede elevens anmodning. Gang på gang blev det påpeget, at eleverne ikke på egen hånd måtte forhandle med lokale skolemyndigheder om vikariater. Hvis dette skete, kunne amtskontoret helt standse enhver medvirken ved hele klassens udsendelse.

I retningslinjerne blev skolemyndighederne opfordret til at være behjælpelig med at skaffe vikarerne kost og logi. Dette gjaldt især på landet, da det var lettere for seminarieeleverne at finde logi og forplejning i byerne. Hvis en kommune på forhånd nægtede at medvirke, kunne amtskontoret helt undlade at henvise vikarer til kommunens skoler. Seminarieeleverne skulle også så vidt muligt have et fast skema og helst også ansættelse i hele vikarperioden, eller i hvert fald størstedelen af den. Skete det, at stillingen undervejs blev besat med en fast lærer, havde vikaren ikke sikkerhed for at få et andet vikariat, men ofte lykkedes dette. I København og i flere af de større byer kunne eleverne ikke forvente at få fast skema, men måtte i en række tilfælde fungere som vikar på skiftende skoler, det som blev kaldt "cykelvikar". Anvisning til vikariater i byerne krævede dog, at skolemyndighederne i København og købstæderne gav tilsagn om, at de pågældende kunne få en fast løn. Vikarer til det københavnske skolevæsen blev især skaffet fra seminarier i hovedstadsområdet. I enkelte tilfælde var det også muligt for seminarieelever at blive anvist vikariat i Sydslesvig.

Mens der endnu i 1950'erne var seminarier, der bortviste seminarieelever, der blev gravide²⁷, blev der i retningslinjerne for vikarudsendelserne i 1960'erne taget hensyn til elevernes familiemæssige situation. Der blev taget særligt hensyn til mødre med børn. De blev taget ud af det almindelige anvisningssystem, og seminariet kunne selv sørge for en hensigtsmæssig placering af dem. I slutningen af 1960'erne blev der også indført en bestemmelse om, at man ville forsøge at placere ægtepar ved samme skolevæsen eller ved naboskoler.²⁸ Der findes også eksempler på, at seminarieelever, som fødte i vikartiden, helt slap for udsendelse.

Hovedkontoret havde i alle henseender styr på anvisningen. Amtskontorerne skulle sende en samlet fortegnelse over vikarernes adresser, og de skulle indberette til hovedkontoret om ledige vikarer eller manglende vikarer. Når seminarieelever skiftede skole eller adresse undervejs, var de forpligtet til at meddele dette til seminariet, som så meddelte det videre til hovedkontoret.

Tage Larsen (1909-90), forstander/rektor Emdrupborg Statsseminarium 1949-79, havde hånd i hanke med seminarieelevernes udsendelse. Han sørgede for at være

Udfyldes af vikarkontoret.

Elevens navn Lis Pedersen De er anvist som vikar til
Løkken skole i Berglum-Purreby kommune amt
 og De bedes møde på skolen d. efter sommerferien

Nærmere oplysning kan evt. fås ved henvendelse til
førstelærer Skjødsholm, Løkken, tlf. 160
(adresse og telefon)

Særlige bemærkninger: Afstanden fra Løkken til Vildmosen er ikke større end De kan gøre nogle ture derud.

STATSSEMINARIET
 på
 EMDRUPBORG

EMDRUPBORG 101 - København NV

Hakon Dreyer
 Kontorlederens underskrift

Udfyldes af vikarkontoret.

Elevens navn Birthe Marie Hans Laurson De er anvist som vikar til
Langø skole i Hjørring kommune Hankø amt
 og De bedes møde på skolen d. 15. Aug.

Nærmere oplysning kan evt. fås ved henvendelse til
Førstelær Dahl Hansen, Langø, Hjørring Tlf. Langø 164
(adresse og telefon)

Særlige bemærkninger: Vikararbejdsindsatsen, Dahl Hansen vil være betydelig med logi og kød. (Køstjift Skov)
Rutebil fra Nakskov Banegård til Langø

D. L. F. Vikarkontor
 Maribo Amt

STATSSEMINARIET

Høster 29.56.

H. A. Hansen
 Kontorlederens underskrift

Udfyldes af vikarkontoret.

Elevens navn Jimmy Georg Stahr De er anvist som vikar til
Hedehusene skole i Heje Taastrup kommune Kbhvn. amt
 og De bedes møde på skolen d. 11. august 1956 kl. 0800

Nærmere oplysning kan evt. fås ved henvendelse til
Skoleinspektør Bachmann, Hedehusene
(adresse og telefon)

Særlige bemærkninger:
Tilby S.A.S. 14/6 1956.

STATSSEMINARIET

Johannes
 Kontorlederens underskrift

Seminarieeleverne fik via vikarsedler udarbejdet af amtets vikarkontor besked om, hvor de skulle være vikar. I mange tilfælde blev de sendt til afsidesliggende steder i landet, og lederen af amtskontoret forsøgte at fortælle seminarieeleven, at der også var positive forhold ved det pågældende sted; f.eks. at der gik en rutebil fra Nakskov banegård til Langø Skole, eller at afstanden fra skolen i Løkken var således, at vikaren havde mulighed for at tage på ture til Vildmosen i fritiden; det tredje eksempel fortæller, at en græsvikar kunne ende som folketingsmedlem. De gengivne vikarsedler findes i Emdrupborg Statsseminariums arkiv.

ajour med, hvilke skoler Emdrupborgs elever blev henvist til. Dette skete både ved, at vikarerne selv skrev til forstanderen, og ved at Tage Larsen havde udnævnt klasserepræsentanter, som orienterede forstanderen om, hvor de enkelte vikarer befandt sig. Mange af seminariets elever blev i Københavnsområdet, men en betragtelig del blev spredt over hele landet, som det gengivne kort og følgende indberetning til forstanderen fra en klasserepræsentant viser:

”Man ser jo en stor spredning over det ganske land. Og det ser jo ud til, at lærermangelen er størst i Vendsyssel. Den, der er anbragt længst ude, er vel nok Ingrid. Hun skrev til mig, at hun skulle henvende sig hos fyrmesteren [på Christiansø], og at der var 14 familier på øen. Spændende bliver det at høre, hvor mange børn disse kan have.”²⁹

Et andet brev til Tage Larsen fra en klasserepræsentant fortæller om, at han også modtog oplysninger om pædagogikken på landet:

”alle brevene tyder på, at vi alle fra klassen befinder os godt. Dog gøres der fra nogle sider opmærksom på, at der ikke ligefrem dyrkes reformpædagogik rundt omkring”.³⁰

I Emdrupborgs arkiv findes også mange af vikarernes skoleskemaer samt en række udtalelser fra skoleledere, hvor seminariieleverne har været vikarer.³¹ Disse kilder giver et godt indblik i, hvordan vikariatene var, og hvordan seminariieleverne fungerede.

Græsmarken/udsendte vikarer i praksis

I det følgende skal vi følge en række seminariielever på “græsmarken”. Hvordan fungerede de i vikarjobbet, og hvilke forhold blev de budt. Kilderne hertil er dels materiale i Emdrupborgarkivet, nogle erindringer skrevet af kendte folk, som har været på græs, og ikke mindst 45 interviews/skemabesvarelser fra seminariielever, der har været vikarer i deres seminaritid. Disse besvarelser er afgivet af folk, som jeg har mødt i forbindelse med foredrag, møder m.v. Da besvarelserne også skal bruges i forbindelse med en undersøgelse af lærermanglen i Sønderjylland, er der blandt de interviewede en lille overvægt fra folk, der har været vikarer i sønderjyske skoler. Selv om udvælgelsen må siges at være lidt tilfældig, har det vist sig, at de pågældende seminariielever har gået på ikke mindre end 22 forskellige seminarier (ud af i alt 29 eksisterende). Af gode grunde (folks alder) er der en overvægt af elever, der har været på græs i 1960’erne (af de 45 besvarelser var 12 på græs i 1950’erne, 33 i 1960’erne).³² I nogle tilfælde bygger besvarelserne på samtidigt materiale, som de pågældende havde bevaret fra deres seminaritid, bl.a. vikarrapporter, som flere seminarier krævede.³³

blev kortere end de tre eller fem måneder: sygdom, kursus, indkaldelse til soldat, og for de kvindelige læreres vedkommende, barsel. Der var sågar et eksempel på, at en seminarieelev måtte overtage undervisningen, fordi den faste lærer sad i arrest og efterfølgende blev afskediget.

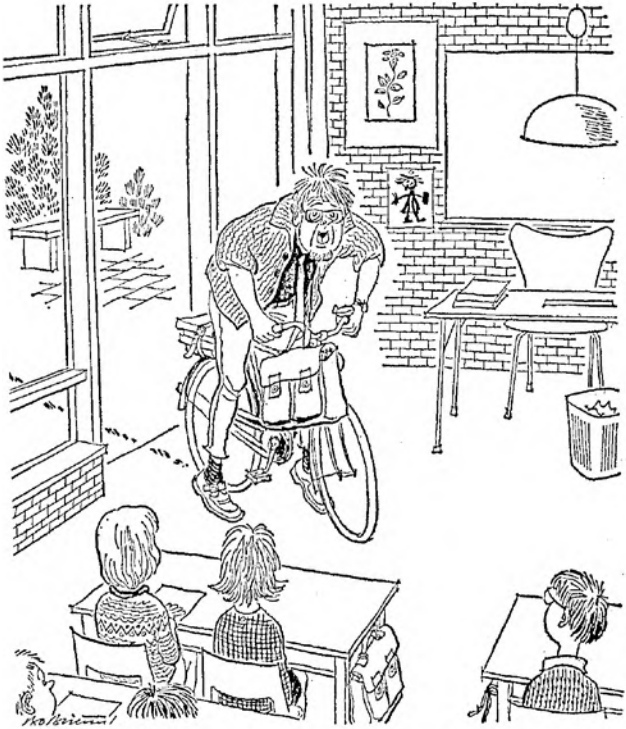
Blandt de interviewede var der en del, hvor der blev taget hensyn til familieforhold, f.eks. søgte en elev fra Haderslev Statsseminarium til Randers, da kæresten var løjtnant i Randers, et andet kærestepar blev placeret henholdsvis i Sejersted på Mors og i Thisted. En gift elev på Emdrupborg tog smedekæresten med til Povlsker på Bornholm, og der blev skaffet ham arbejde hos den lokale smed med at reparere fiskerkuttere.

Men ellers kom placeringsstedet ofte overraskende for seminarieeleverne. Eksempel: "ønskede Fyn, men blev sendt til Højer". I nogle tilfælde måtte vikaren acceptere at undervise på flere landsbyskoler samtidig. En elev fra Aarhus Seminarium blev i 1955 vikar i Torup Skole i Dronninglund Kommune, men måtte samtidig være cykelvikar (ad grusveje gennem Dronninglund storskov) på Dorf Skole i to dage og efter planen to eftermiddage på Jordbroen Skole, men det sidste måtte opgives, da læreren derude ikke ønskede at have nogen vikar. I nogle tilfælde kunne mindre vikariater på børnehjem også indgå i "græstiden" (herom nedenfor). Vikartiden kunne, som for en elev fra Ranum Statsseminarium viser, spredes på skoler i forskellige dele af landet (hun blev først sendt til Vallensbæk Skole og derefter til Kolind Skole på Djursland).

Særlige forhold kunne også gøre sig gældende i valget. En seminarieelev fra Frederiksberg Seminarium fik lov til at blive placeret i Hvidovre, da han spillede på Hvidovres divisionshold i fodbold. En seminarieelev fra Odense, som havde naturhistorie som linjefag, blev vikar på øvelsskolen i Skårup, da inspektøren havde anmodet om at få en kompetent vikar for naturhistorielæreren, som skulle på årskursus.

Mest broget udstationeringsforløb fik seminarieelever, som blev henvist til store købstæder og til København. En elev fra Gedved Statsseminarium fortæller om, at hun var cykelvikar under Svendborg skolevæsen, og at hun dækkede vikariater fra dag til dag, men også vikariater af lidt længere varighed. Det var inspektøren på Nordre Skole, der bestemte, hvor hun skulle undervise. Endnu mere usikkert var det at være vikar under Københavns skolevæsen. Disse vikariater var ikke underlagt DLF's vikaranvisning, da der ikke var noget lokalkontor i København. Masser af vikarer var derfor ikke-uddannede, og de var i mange tilfælde ansat som en slags daglejere. En del af dem blev dog efterhånden betragtet som tilhørende en fast vikargruppe. Både fra vikarernes side og fra ministeriets side blev det forsøgt at få disse vikarer bragt ind i varmen ved at tilbyde dem en læreruddannelse på kort tid.³⁴ På grund af stor modstand fra DLF, der krævede fuld læreruddannelse for alle, blev forslaget ikke til noget. I 1963 blev der lavet en aftale med Københavns skolevæsen om, at en del af seminarieeleverne fra hovedstadens seminarier kunne henvises som vikarer i København.³⁵

SEKSDAGES-LØBET

De lærerstuderende protesterer mod, at de skal fare fra skole til skole som »cykelvikarer«.

– Dav, børn. Vi skal have fysik og geografi. Først løpper I min cykel, og så fortæller I mig, hvor langt der er herfra og til Grøndalsvængets Skole.

Bo Bojesens tegning med cykelvikaren illustrerer vikarsituationen i København og flere store byer, hvor det var vanskeligt for vikarer at få fast skema. Tegningen, som findes i *Folkeskolen* 1965 side 1753, er gengivet med tilladelse fra Bo Bojesens familie.

Som eksempler på, hvad seminarieelever i hovedstadsområdet kunne blive udsat for, kan nævnes en udtalelse fra skoleinspektøren ved Korsagerskolen: “Det er kun få af skolens 44 klasser, frøkenen ikke har haft”, og en seminarieelev på Lollandsvejens Skole på Frederiksberg skrev brev til Tage Larsen: “Jeg tilbringer tiden fra kl. 8.00 til ca. 13.00 på kontoret, hvor jeg går til hånd med forskelligt arbejde. – I tilfælde af sygdommelding fra andre lærere overtager jeg uden varsel deres timer”.

I slutningen af 1960’erne, hvor lærmanglen var i aftagen, blev seminarieeleverne henvist til de steder i landet, hvor lærmanglen var størst, bl.a. i Nordjylland og på Bornholm. Dette betød, at ønsker om placering et bestemt sted blev vanskeligere at opfylde; som et eksempel herpå blev to seminarieelever fra Gedved i 1965 og 1966 henvist henholdsvis som cykelvikar i Svendborg og som vikar i Frederikshavn, selv om de begge havde gode grunde til at blive i Midtjylland.

Modtagelse og indkvartering

De første seminarieelever, som kom en måned på græs i februar-marts 1947, havde de vanskeligste forhold, da der var brændselsmangel i skolerne og besværlige transportforhold, der i mange tilfælde gjorde det svært for vikarerne at komme frem til skolerne.³⁶

Modtagelsen af seminarieeleverne ude på skolerne var meget forskellig. De positive eksempler var eleven fra Skårup Statsseminarium, der skulle være vikar i Hørup Skole på Als, og som blev hentet ved færgen i Mømmark af førstelæreren og budt på sønderjysk kaffebord. Bagefter fremviste førstelæreren en hel ny skole for vikaren. En anden vikar blev modtaget i Burkal Skole af førstelæreren og hans kone med en velkomstbuket. Den modsatte yderlighed fandtes også. I Aarhus, hvor der var mange vikarer uden eget skema, var der eksempler på, at cykelvikarer ikke måtte bruge lærerværelserne, men måtte opholde sig på gangene i mellemtimer.³⁷ Tilsvarende syn på vikarer som andenklassens lærere fandtes åbenbart også på Østre Skole i Svendborg, hvor en vikar i 1955 var udsat for, at lærerne gav wienerbrød til fødselsdage, men at der ikke var noget stykke til vikaren.

Indkvarteringsforholdene på landet var for mange vikarer ret primitive. Det var ofte værelser uden køkken og ordentlige badeforhold. Det var det, som Tage Kampmann kaldte "gammeldags pige- eller karlekamre". Mange boede i tomme lærerboliger, som de hidtidige faste lærere havde haft, og hvor skolekommissionen kun havde sørget for sparsom møblering.³⁸ Ved møbleringen af en lærerindebolig til en vikar i Povlsker, lånte vikaren sengene af præsten. Flere vikarer fortæller om, at de måtte spise deres mad på kroen, eller i nogle tilfælde hos værtsfolkene. I enkelte tilfælde kunne vikaren spise hos en lærer, men det kunne give problemer, når læreren og hans kone var vegetarer, eller når vikaren kom for sent til maden, fordi hun var faldet i søvn over forberedelsen til næste dag. En vikar i Humlebæk fortalte, at hun boede hos en købmandsfamilie, som mente, at hun kom for lidt ned i stuen om aftenen. I nogle tilfælde, især i byerne, henviste skolemyndighederne vikarerne til at skaffe sig bolig via værelsesanvisningen eller ved henvendelse til udlejer af klublejigheder og -værelser. I 1960'erne, hvor der blev opført en række nye skolebygninger og lærerboliger, blev indkvarteringsforholdene for vikarer også bedre.

Skema og timer

I de fleste tilfælde, hvor vikarerne blev ansat i ledige embeder, fik vikaren den afgående lærers skema og måtte undervise i en række forskellige fag. I små landsbyskoler betød dette, at vikarerne måtte undervise flere årgange på én gang, hvilket var uvant i forhold til seminariets praktikundervisning, der som regel foregik i store årgangsdelte skoler. Andre vikarer husker derimod, at de i vikartiden havde problemer med at skulle undervise i købstadsordnede skoler i fri mellem og være klasselærer i 7. og 8. klasse. Det var også noget af en opgave for en ung og uprøvet vikar pludselig at skulle

Undervisningssituation med fem arbejdende børn i Gredstedbro Skole. Det er formentlig børn i 2. klasse, hvor græsvikaren Svenn Erik K. var klasselærer (privateje).

undervise 36 timer om ugen. I nogle tilfælde blev vikarer nødsaget til at påtage sig yderligere timer som overtimer, fordi man ikke havde andre muligheder. En vikar fra Blaagaard Seminarium fortæller om, at hun måtte påtage sig 42 timer om ugen, men at hun også fik den "fyrstelige" månedsløn på 1450 kr.

I flere tilfælde måtte vikarer påtage sig fag, som de egentlig ikke havde forudsætninger for at undervise i. Det kunne f.eks. være fysik, hvor en vikar fra Ranum Statsseminarium blev sat til at undervise, selv om hun ikke havde faget på seminarieret. Dette betød, at hun ikke måtte komme i fysiklokalet, men måtte gennemføre undervisningen i klasseværelset. Flere kvindelige vikarer fortæller om udfordringen ved at skulle undervise drenge i gymnastik. Men også for mandlige vikarer kunne gymnastik og idræt være en udfordring. Asger Baunsbak-Jensen måtte i sin vikartid i Slagelse pludselig påtage sig 16 gymnastiktimer, fordi gymnastiklæreren brækkede benet. Han havde mildt sagt ikke forstand på fodbold, men reddede skindet ved at udnævne den dygtigste dreng til at være dommer, når drengene spillede fodbold.³⁹ For Preben Wilhjem, der som student var vikar i Agerskov Skole i Midtjylland, var udfordringen derimod at skulle undervise i bibelhistorie på en egn, hvor Indre Mission stod stærkt.⁴⁰

Når seminarieelever kom fra byen til landsbyskoler, kunne disse også møde udfordringer, som da vikaren, Ritt Bjerregaard, over for landsbydrengene i Rutsker på Bornholm måtte indrømme, at hun ikke kendte forskel på en plov og en harve, og også havde vanskeligt ved at skelne mellem kornsorterne.⁴¹ Vikarer kunne også blive pålagt at udelade visse emner fra undervisningen. En vikar i Hvirring Skole fra Tønder Statsseminarium blev bedt om ikke at komme ind på seksualundervisning, når han i sundhedslære skulle fortælle om menneskekroppen. Indremissionske forældre på Nordmors indsendte klage over, at en vikar havde ladet eleverne i 3. klasse danse folkedans i gymnastiksalen. Også sproglige forskelle kunne vikarer blive udsat for.

En vikar fra København nævnte “sproglige pudsigheder”, som hun mødte blandt børnene i Povlsker på Bornholm. Derimod havde en vikar i Adsbøl ikke problemer med det sønderjyske, da vikaren selv var sønderjyde og kunne krydre samtalen med eleverne med sønderjyske ord og vendinger. Lidt værre var det for en vikar, som var på græs i Husum danske skole i Sydslesvig, da børnene talte plattysk i frikvartererne, og da der også gik flygtningebørn fra Østpreussen i skolen.

Enkelte seminarieelever udførte en del af deres vikartjeneste ved børnehjem. Især opholdet ved Bøgildgård Statsskolehjem krævede en meget hårdfør vikar. Der var også enkelte af vikarerne, der interesserede sig for specialundervisningen, som var blevet opprioriteret i skoleloven af 1937. F.eks. gav en vikar ved Voldby Skole på Djursland særlig undervisning til de læsesvage elever, og han blev af skoleinspektøren opfordret til at følge et kursus i specialundervisning arrangeret af DLF.

Disciplin

Et af de afgørende elementer i seminarieelevernes vikariater var, om de var i stand til at skabe disciplin i undervisningen. Spørgsmålet om disciplin indgik i så godt som alle udtalelser, vikarerne fik fra deres skoleledere. Det var langt mere krævende at skaffe ro og orden i store skoler, end det var i landsbyskolerne. Specielt i København var

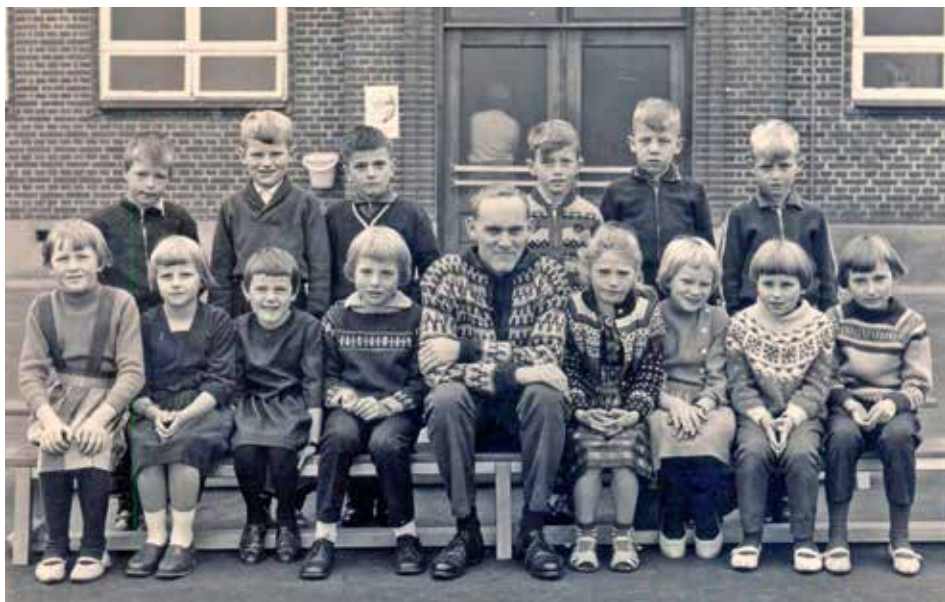
SKOLESKEMA 1/2 - 1/6 1966

FOR Torben Boch Petersen KLASSE _____

SKOLE Amagerbro

KL.	MANDAG	TIRSDAG	ONSDAG	TORS DAG	FREDAG	KL.	LØRDAG
8 ²² -8 ⁴⁵		Irrolv dansk	8y regning	Irrolv dansk	Irrolv dansk	-	7cu tysk
8 ⁴⁵ -9 ¹⁵		7cu tysk	7cu tysk	8y regning		-	8y regning
9 ¹⁵ -10 ⁴⁵	8y dansk	8y dansk	8y regning	8y regning	8y dansk	-	8y regning
11 ¹⁵ -12 ¹⁵	8y regning		8y dansk		7cu tysk	-	
12 ¹⁵ -13 ¹⁵	8y regning	8y regning		8y dansk	8y regning	-	Irrolv dansk
13 ¹⁵ -14 ¹⁵			8y kristend	8y dansk	8y regning	-	Irrolv dansk
-						-	
Emdrupborg:	10 ¹⁵ -11 ¹⁵	13 ⁰⁰ -13 ¹⁵	13 ⁰⁰ -13 ¹⁵	13 ⁰⁰ -13 ¹⁵	13 ⁰⁰ -13 ¹⁵	-	10 ⁴⁵ -11 ¹⁵ 13 ⁰⁰ -13 ¹⁵

Skoleskema for vikar på Amagerbro Skole februar-juni 1966. Vikaren havde timer i 5., 7. og 8. klasse samt i 1. real. Det fremgår også, at vikaren har måttet påtage sig gårdvagtstjeneste hver dag (Emdrupborg Statsseminariums arkiv).

Billedet foroven: "Græsvikar" Svenn Erik K. sammen med 2. klasse i Gredstedbro Skole 1962/63. Det var børnene i Gredstedbro, vikaren mente var alt for stille. Billedet forneden: samme vikar sammen med lærerne på Gredstedbro Skole. Det er vikaren, der står yderst til højre i bagerste række. Lærerstaben var forholdsvis unge, da skolen i 1961 var blevet centralskole med en række nye lærere. Privateje.

der mange vikarer, der havde meget store problemer med disciplinen. Et par eksempler fra udtalelser kan give antydning af de disciplinære problemer:⁴² Skoleinspektør Svend Christensen skrev f.eks. om vikaren Kirsten P., som havde været på græs på Amagerbro Skole fra oktober 1964 til januar 1965: "Efter at flere vikarer, mandlige og kvindelige, havde måttet give op overfor 8. kl., lykkedes det hende gennem flid og utrættelighed at gengive denne klasse den rette indstilling overfor skolearbejdet. – Hun formåede at lægge undervisningen på begge de nævnte klassetrin ind i en fast plan, som hun videregav til sin efterfølger i skemaet. Kirsten P. bliver en god lærer."

Men også i købstæderne kunne der være problemer, og vikaren var sig ikke altid disse bevidst. Inspektøren ved Møllevangskolen i Nakskov udtalte således om Hans B., der havde været vikar ved skolen fra august 1963 til januar 1964, at det i hans undervisning i de højere klasser kneb en del med kontakten med børnene, så resultatet ikke blev så godt, som det burde blive. Hans B. manglede nok i nogen grad evnen til at holde disciplin i disse klasser, men "det er mit indtryk, at opholdet her på skolen har belært ham om, at en vis form for disciplin er nødvendig".

Så var det helt anderledes de fleste steder på landet. Især vikarer fra hovedstaden fandt børnene søde og rare. I Himmerland var det børnene, der "skævede lidt til sådan en københavnersnude", som citeret i besvarelsen. Dette indtryk kan suppleres med Svann Erik K.'s udtalelse om børnene i Gredstedbro Skole:⁴³

"Om børnene derovre kan siges meget og meget godt. Det var en stor overraskelse for mig at komme til denne egn af Danmark og her møde den typiske jyske måde at tage tingene på, stille og roligt. Jeg havde ellers hjemmefra rustet mig til mine første timer med klasserne – tænkte på mine egne timer med vikar – men blev her stærkt overrasket. Jeg har aldrig nogensinde været ude for børn, som var så rolige – så rolige, at da jeg havde været der en månedstid, var de ved at gå mig på, så træge var de, det var fuldstændig lige meget, hvad jeg foretog mig, det var mig fuldstændigt umuligt at slå et smil af eleverne i de større klasser. De sad stille og roligt på deres pladser, og jeg tror sandelig de tænkte, at det var dog en forvirret og larmende københavner, de der havde fået!

En aften, jeg varovre hos inspektøren, tog jeg det frem, og vi fik os en længere samtale om vestjysk mentalitet – man folder ikke sådan sig selv ud, men ser først folk an."

Der var naturligvis en række eksempler på, at børnene skulle prøve at drive gæk med vikarerne. De fleste seminarieelever benægtede dog i deres besvarelser, at eleverne havde drevet gæk med dem, eller at de måske forsøgte, men forgæves. Her skal der kun nævnes et enkelt eksempel: Da en vikar for en syvende klasse i Vestre Skole i Svendborg kom ind i klassen, havde eleverne sat en pegepind i klemme mellem skabet og døren, så lærervikaren skulle få pinden i hovedet, men hun nåede at gribe den i luften. Desuden sad der en dreng på første række med et stort gebis i munden. Vikaren smed ham uden for døren, men drengen kunne gennem en rude i døren underholde klassen med grimasser. Da så vikaren ville sende ham over til inspektøren, grinede drengen og sagde, at han netop havde set inspektøren gå fra skolen.

Vejledning og tilsyn

Generelt var seminarieeleverne på egen hånd, når de blev henvist til skolerne. Ofte gik det som Karl Otto Meyer ved Tørsbøl Skole, hvor førstelæreren sagde: "Her har du klassen og her har du timeplanen. Du kan bare gå i gang!"⁴⁴ Ved de små skoler var der måske ikke lærere, som vikaren kunne spørge til råds, og blandt de større skoler havde lærerne travlt med deres egne timer, som på grund af lærermanglen indbefattede overtimer. Et sted var det småbørnslærerinden, som tog sig af seminarieeleverne, et andet sted var det skoleinspektørens kone, der også var lærer. Nogle vikarer var så heldige, at de kunne hente hjælp i konkrete undervisningssituationer, eller ligefrem få lov til at overvære timer hos de faste lærere. Men generelt fortæller seminarieeleverne, at de stod alene med undervisningen, som de lige fra første dag måtte klare på egen hånd. Mange følte sig også isoleret i et helt nyt miljø.⁴⁵ Nogle havde dog forbindelse med andre seminarieelever på græs i lokalområdet eller med familie, som boede tæt på.

Vikarerne var selv bevidst om deres vanskelige forhold. De havde allerede i 1930'erne oprettet Danmarks Lærerforenings Vikarkreds, som i 1939 fik sit eget blad "*Unge Pædagoger*". Bladet kæmpede i starten for arbejdsløse læreres forhold,

Billedet viser seminarielev Mogens H. fra Holbæk Seminarium sammen med 10. klasse på Tølløse Mellem- og Realskole 1965/66. Vikaren står i bagerste række nr. 3 fra venstre (privateje).

men snart blev det organ for seminarieeleverne.⁴⁶ Bladet eksisterer stadig, men blev fra 1970'erne organ for kritiske yngre lærere. *Unge Pædagoger* bidrog også til, at seminarieeleverne oprettede Seminarieelevernes Landsråd (senere benævnt Lærerstuderendes Landsråd), som generelt kæmpede for seminarieelevernes forhold. Som en hjælp for seminarieelever og yngre lærere, som skulle undervise for første gang, blev der udarbejdet en håndbog i praktik, som udkom i en række reviderede udgaver.⁴⁷

Da vikartiden for seminarieeleverne blev udvidet, og det gik ud over praktiktjenesten, blev det fastslået, at der skulle være et vejledende tilsyn med vikarerne, der var "på græs". Dette skulle udføres af seminariets rektor eller af øvelsesskolelederen (praktiklederen).⁴⁸ Spørgsmålet er, om dette tilsyn blev udført. Mange besvarelser viser, at en række seminarieelever aldrig hørte noget fra deres seminarium. Men der var også vikarer, som fik besøg. Mest systematisk skete dette fra Emdrupborg, hvor forstander Tage Larsen og inspektør Tage Haastrup tog på rundrejse til skoler, hvor seminariets elever var udsendt. Seminarieeleverne var klar over, at der ville komme uanmeldte

Ud over seminarieelever "på græs" måtte man en række steder klare sig med mere eller mindre tilfældige vikarer, for at alle børn kunne få undervisning. På tegningen indfanges en tilfældig far til at være vikar. Lærermanglen var i begyndelsen af 1950'erne så omfattende et problem, at årets Blæksprutte tog emnet op (*Blæksprutten* 1950 s. 35).

besøg.⁴⁹ Bl.a. tog forstanderen i 1962 en uges ferie, hvor han besøgte en række seminarieelever fra Emdrupborg. Ritt Bjerregaard fortæller om, at forstanderen spillede fodbold med eleverne på Rutsker Skole.⁵⁰ Også til den anden ende af landet, Sønderjylland, kom Tage Larsen. Når han ikke kunne nå rundt til alle vikarer, samlede han dem til fællesmøde, som f.eks. 14 seminarieelever på Gram Slotskro en søndag i december 1960.⁵¹ I nogle tilfælde måtte forstanderen overlade tilsynet til Tage Haastrup, som indberettede sit indtryk af vikarerne til forstanderen. Et enkelt eksempel fra et besøg i Espe landsbyskole på Fyn, hvor han blev positivt overrasket over vikarens undervisning: “Timerne velforberejdede, klar og anskuelig fortælling, sikker holdning overfor børnene. Da jeg ikke havde ventet mig noget særligt, var det en glædelig overraskelse. Bagefter hyggeligt kaffebord hos førstelærer Havelund Rasmussen”.

Også Tage Kampmann fra Hellerup Seminarium tog på mange ture rundt i landet, flest besøg dog på Sjælland, hvor han kunne komme hjem samme dag. Besøg hos vikarer i de øvrige landsdele foretog han kun, når flere skoler kunne nås samme dag. Hans program var i reglen at overvære en time, tale med seminarieeleven og derefter en samtale med skolelederen, og så videre til næste vikar. Hvis der var en række vikarer i nærområdet, kunne der også blive tale om et egentligt fagligt møde.⁵² Blandt andre seminarier, som førte tilsyn med vikarer, kan nævnes Hjørring, hvor praktiklederen fartede land og rige rundt⁵³, og Gedved Seminarium, hvor det var øvelseskolelederen, som besøgte f.eks. fire vikarer i Svendborg. Forstander Svend Mogensen, Ribe Statsseminarium, besøgte også en vikar i Bov, overværede en enkelt time og spiste derefter frokost hos skoleinspektøren, dog uden at vikaren var inviteret med.

Græsvikarernes betydning

Til slut skal betydningen af de mange tusinde seminarieelevers vikartjeneste kort vurderes, og her var de forskellige aktører langt fra enige. Set med seminarieelevernes øjne var ordningen overvejende positiv. De fik prøvet lærergerningen af i praksis og fandt ud af, om de i det taget ville være egnede som lærere. Nogle af dem blev udsat for udfordringer, som havde givet dem “hår på brystet”, og som havde modnet dem over for lærergerningen, når de var færdige på seminariet. Nogle fandt ud af, at de foretrak undervisning i de mindre klasser eller tilsvarende i de større skoler med videregående undervisning. Enkelte fik interesse for specialundervisning eller for undervisning på børnehjem og i særforso-gen. Men der var også nogle vikarer, der fandt ud af, at de slet ikke ville være lærere. I syv besvarelser oplyser de tidligere vikarer, at de kendte seminarieelever fra deres årgang, som enten helt forlod seminariet efter vikartiden eller søgte andet arbejde efter eksamen. Et positivt træk var alle seminarieeleverne dog enige om, nemlig at de fik fuld løn i vikartiden.⁵⁴ Mange seminarieelever fremhævede, at vikarlønnen bidrog til, at de økonomisk kunne gennemføre lærerstudiet i en tid, hvor uddannelsesstøtten endnu ikke var fuldt implementeret. Specielt attraktiv var vikarudsendelsen i det skattefrie år 1969.

Græsvikar Agnete R. fra Emdrupborg Statsseminarium med 1. klasse på Humlebæk Skole i efteråret 1956. I mange større skoler imødegik man læremanglen ved høje klassekvotienter på mere end 30 børn i klasserne. På billedet fremgår det, at der var 32 børn (og hertil måske også enkelte fraværende) i 1a på Humlebæk Skole, så der har været mange "barnestemmer" for græsvikaren at holde styr på (privateje).

Fra seminariernes side var vikartjenesten på en række områder stærkt forstyrrende for undervisningen. Det var uheldigt midt i uddannelsestiden at skulle undvære eleverne i det meste af et halvt år, hvor de i mange fag glemte meget af det, de havde lært. Seminarieforstanderne gik kun med til udsendelsen, fordi læremanglen krævede, at seminarierne medvirkede til dens løsning, og fordi man til stadighed troede, at læremanglen kun var et mindre overgangsproblem. Desuden blev de presset af Danmarks Lærerforening til at fortsætte vikartjenesten. Udsendelsen af vikarer betød, at den forøgede fokus på praktik i læreruddannelsesloven af 1954 ikke kom til at fungere i praksis. Seminarierne kunne i nogle tilfælde i praktikundervisningen have gavn af, at deres elever under udsendelsen havde fået større forståelse for den praktiske side af undervisningen. Men der kunne også være seminarieelever, som følte, at de var udlært som lærere og derfor var negative under praktikundervisningen, når de kom tilbage til seminariet. For seminariets lærere, som måtte undvære deres elever i flere måneder, var der et plaster på såret. De beholdt nemlig deres fulde løn, selv om der ingen elever var i en række timer. Dette medførte, at de så til gengæld kunne påtage sig flere overtimer, som der var brug for, da seminarierne til stadighed fik flere elever.

For Danmarks Lærerforening og lærerne i folkeskolen havde tilskuddet til lærerkræfterne fra seminarieeleverne den store betydning, at antallet af ukvalificerede vikarer blev betydeligt mindre. Hovedsynspunktet fra DLF's side var, at alle undervisere burde have en fuld læreruddannelse, og her blev seminarieeleverne accepteret,

men kun som en nødløsning. Danmarks Lærerforening gjorde alt for at hindre andre kategorier af undervisere i at få adgang til folkeskolen, bl.a. faglærere. I nogle tilfælde blev seminarieeleverne på skolerne af de øvrige lærere betragtet som et forstyrrende element, især i de første år, hvor udsendelsestiden kun var få måneder. Da vikartiden blev udvidet til 5-5½ måned kunne to seminarieelever udfylde en lærerstilling, og det var lettere at indpasse eleverne i skolens skema. Der er heller ingen tvivl om, at lærerne fagforeningsmæssigt kunne føle, at seminarieeleverne var konkurrenter, som var med til at hindre, at lærerne kunne forhandle sig til bedre forhold. Ikke desto mindre lykkedes det lærerne i 1961 midt i lærermangelsperioden at få nedsat det pligtige ugentlige timetal fra 36 timer til 32 timer.⁵⁵ Denne nedsættelse havde været helt utænkelig, hvis man ikke havde haft seminarieeleverne som vikarer.

For skolevæsenet og for gennemførelsen af skolelovene af 1937 og 1958 havde anvendelsen af seminarieeleverne stor betydning. Uden dem ville der have været mange skoler, der slet ikke havde kunnet gennemføre undervisningen. Flere gange blev det af undervisningsministeren fremhævet i Folketinget, at forlængelsen af vikartiden for seminarieelever havde væsentlig betydning for bekæmpelsen af lærermanglen og for den nye skolelovs krav om flere lærere til den udvidede undervisning.⁵⁶ Lærermanglen ramte ikke alle steder lige kraftigt. Der var en tendens til, at de små skoler med dårlige lokaleforhold og manglende sanitære installationer ikke kunne skaffe faste lærere og derfor måtte nøjes med vikarer. Dette forhold fremmede nogle steder centraliseringen af skolevæsenet. Men manglende lærere kunne på den anden side også være en forhindring for centralisering, fordi den krævede flere faste lærere.

Spørgsmålet er endelig, hvordan skolebørnene betragtede seminarieeleverne, når de kom på græs. I nogle tilfælde, hvor de faste lærere var ældre, blev de unge seminarister betragtet som et frisk pust. De var aldersmæssigt tættere på børnene og kunne f.eks. bedre deltage i fodbold og anden sport. På den anden side kunne der være vikarer, som havde disciplinære problemer, eller som ikke havde styr på undervisningen, og dette betød, at børnenes undervisning blev forvirrende og usammenhængende. Værst var dette, hvor vikarerne til stadighed skiftede, og ikke mindst, når der var tale om cykelvikarer, som kun havde få timer i den enkelte klasse.

Men alt i alt kan det fastslås, at ordningen med udsendelsen af seminarieeleverne bidrog til at mindske ulemperne ved den "katastrofale lærermangel" i 1950'erne og 1960'erne. Seminarieeleverne fik undervisningserfaring, og skolerne fik vikarer, som ikke var helt ukvalificerede. Men omkring 1970 var det slut med den akutte lærermangel, og seminarieeleverne (nu kaldet lærerstuderende) kunne blive på seminariet i hele uddannelsestiden. Lærermanglen blev snart afløst af lærerarbejdsløshed, som man også havde haft i 1930'erne. Men på dette område er intet stabilt. En offentliggjort undersøgelse fra Undervisningsministeriet i 2018⁵⁷ viser, at en tiendedel af timerne i folkeskolen varetages af vikarer, hvoraf de fleste er uden læreruddannelse, så måske er der igen brug for de lærerstuderende på græs!

Erik Nørr, f. 1944, dr.phil., seniorforsker, arkivar Landsarkivet f. Sjælland og Rigsarkivet 1982-2013. Har især forsket i skole-, kirke- og forvaltningshistorie i det 19. og 20. århundrede. Forfatter til bøgerne *Præst og administrator* (1981), *Skolen, præsten og kommunen* (1994), *Genforeningens bedste gave* (2003). Har skrevet bidrag til bl.a. *Dansk Læreruddannelse* bd. 1 og 3 (1993 og 2005), *Realskolen i 200 år* (2010) og *Dansk Skolehistorie* bd. 2 (2013) samt til *Reformationen i dansk kirke og kultur 1700-1914* (2017).

Noter

- 1 N.C. Thomsen Nielsen: Lærermangelen – folkeskolens alvorligste problem i dag (indlæg på Danmarks Lærerforenings repræsentantskabsmøde), i: *Folkeskolen* 1952 s. 622.
- 2 Betegnelsen "på græs" blev anvendt blandt seminarieeleverne allerede i 1943 (Erik H. Madsen: Ung Lærer "paa Græs"; i *Berlingske Aftenavis* 23. oktober 1943); seminarieeleverne skiftede fra 1964 efter beslutning på Seminarieelevernes Landsråd betegnelse til lærerstuderende. Udtrykket "Den katastrofale lærermangel" blev brugt første gang af seminarieforsøger Ernst Larsen, N. Zahles Seminarium, i: *Dansk Seminarieblad* feb. 1947.
- 3 Herom se Erik Nørr: Da lærerplanlægningen spillede fallit. Lærerbehovaldet og den udbredte lærermangel i 1950'erne og 1960'erne, i: *Uddannelseshistorie* 2017 s. 27-48.
- 4 Besvarelserne findes i forfatterens arkiv. Jeg takker de tidligere vikarer "på græs" for deres medvirken.
- 5 *Betænkning afgivet af et af Undervisningsministeriet nedsat Udvalg om Afhjælpning af en eventuel Mangel paa seminarieuddannede Lærere og Lærereinder* (1946).
- 6 Cirk. af 1/2-1947 og flere senere nævnte cirk. og skrivelser er trykt i: *Love og Ekspeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen, afdeling B: Skoleforhold*. Denne lovsamling udkom til og med 1962; derefter kan cirkulærer og anden lovgivning vedr. skolevæsenet findes i forskellige udgaver af *Krogshs Skolehåndbog*.
- 7 Et eksempel herpå er Terkelsbøl Skole i skoleåret 1947/48, hvor der var ni forskellige lærere (Erik Nørr: En sønderjysk skolestrejke 1951, i: *Sønderjyske Årbøger* 2016 s. 126).
- 8 Om ministeriets stillingtagen hertil se UVM, 1. dep., 1. kontor, journalsag 1492/1949 (med sagsakter 1949-52).
- 9 Cirk.skr. 15/1-1950.
- 10 *Folkeskolen* 1952 s. 460 (DLF's hovedbestyrelse), s. 617-23 (om Thomsen Niensens kraftige og livfulde tale på repræsentantskabsmødet); se også *Dansk Seminarieblad* dec. 1952 s. 4-5; jfr. N.C. Thomsen Nielsen: Fra overproduktion til lærermangel. Danmarks Lærerforening og vikarerne; i: *Danmarks Lærerforening 1874-1949* (1949) s. 212-19; *Lærerne og folkeskolen gennem 100 år*. Red. Ib Koch-Olsen (1974) s. 249-53.
- 11 Paaskesens artikel er gengivet i *Folkeskolen* 1952 s. 978.
- 12 I alt syv gange måtte ministeriet udsende cirkulærer med henstillinger om ikke at bruge ukvalificerede vikarer (cirk. 13/2-1950, 22/12-1952, 11/6-1959, 28/4-1960, 20/12-1960, 15/6-1963 og 12/1-1966).
- 13 Om Lærerbehovaldet se *Uddannelseshistorie* 2017 s. 27-48. I Rigsarkivet findes et større arkiv fra LBU, som består af en pk. med mødereferater 1953-61 og ti pk. med bilag.
- 14 LBU møde 15/6-1955, 28/2-1956, 28/1-1957; UVM cirk.skr. 19/5-1956, 10/5-1957 og 24/3-1958.
- 15 LBU møde 23/11-1959, 16/12-1959.
- 16 Om modstanden mod forslaget blandt seminarieforsøgerne se: Tage Kampmann: *Fra enegang til fodslog. Forstandere/rektorer ved lærerseminarierne 1947-1993* (1995) s. 49.
- 17 DLF's repræsentanter gik bl.a. imod undervisningsminister Jørgen Jørgensens forslag om en forkortet seminarieuddannelse for folk, der havde været vikarer i en årrække, hvilket især var tilfældet i København.
- 18 UVM cirk.skr. 31/3-1960.
- 19 Tallene fremgår af skematiske oversigter i LBU's arkiv.
- 20 *Folketingstidende, forhandlinger* 1961/62 sp. 5107-20.
- 21 Gentages i c.skr. 19/3-1965, 19/3-1966, 28/3-1967 (KDAS nu indplaceret i gruppe G), 25/3-1968 og 24/4-1969.
- 22 Besvarelser fra seminarieelever fra Herning, der blev udsendt, henholdsvis ikke udsendt; jfr. *Herning Seminarium 1960-1985*, s. 13.
- 23 Poul Hartling under 1. behandlingen af lovforslaget om foranstaltninger mod lærermangelen den 11. februar 1965 (*Folketingstidende* 1964/65, forhandlinger, sp. 2886).

- 24 N.C. Thomsen Nielsen har efterladt et privatarkiv (Sundby-Samlingerne), som bl.a. indeholder levnedbeskrivelse i anledning af tildelingen af Dannebrogorden og avisartikel i anledning af hans 80-års dag.
- 25 Lederne af amtskontorerne var lokale lærere, som fik et mindre beløb i honorar; en oversigt over lokalkontorerne findes i de årligt udgivne *Skolehåndbøger*.
- 26 RAK, Statseminariet på Emdrupborg, sager vedr. seminarieelevernes udsendelse som vikarer 1951-1966 (heri sager til 1969).
- 27 Herom se UVM, 1. dep., 2. kontor, journalsag 931/1953.
- 28 Retningslinjer for lærerstuderendes udsendelse 1968/69 pkt. 3 og 4 (Emdrupborgs arkiv).
- 29 Brev 14. august 1955 til Tage Larsen, Emdrupborg, fra kontaktperson blandt græskandidaterne, som havde styr på, hvor folk var kommet hen.
- 30 Erik Sigsgaard, Åkær skole, 1/9-1958 til forstander Larsen [sender adresser på de mandlige klassekammerater på græs].
- 31 Sager vedr. seminarieelevernes udsendelse som vikarer 1963 og 1964.
- 32 Besvarelsene findes i forfatterens arkiv. Hvor andet ikke er angivet, bygger fremstillingen på disse besvarelses.
- 33 Herom se f.eks. Tage Kampmann: *Et jævnt og muntert liv. Seminarieliv i 1950'erne*. Odense 1995, s. 79 og eksemplet fra Ribe Statseminarium nævnt nedenfor.
- 34 Om en læreruddannelse for vikarer jfr. UVM, 1. dep., 3. kontor, journalsag 425/1960.
- 35 Oplyst af N.C. Thomsen Nielsen på DLF's hovedbestyrelsesmøde (*Folkeskolen* 1965 s. 1752).
- 36 Herom se Sigurd Skyum: *Silkeborg Seminariums historie* (1986) s. 236ff.
- 37 Helle Lauritsen: En glad lærer (*Folkeskolen* 15. oktober 1998 nr. 42); også tilgængeligt på www.folkeskolen.dk/28652/en-glad-laerer.
- 38 Kampmann: *Et jævnt og muntert liv*, s. 78-79.
- 39 Asger Baunsbak-Jensen: *Trods mørkets harme. Jeg blev lærer. Erindringsglimt 1948-1954*. Herning 2005 s. 74-77.
- 40 Preben Wihlhelm: *Fra min tid*, 2. udgave (2005) s. 9-31.
- 41 Ritt Bjerregaard: I praktik på Rutsker Kirkeskole, i: *Bornholmernes folkeskoler, Bornholmske Samlinger* 2015 s. 195-99; udvidet udgave af kapitel 12 i Ritt Bjerregaard: *Ritt. Erindringer* (2015).
- 42 Begge udtalelser findes i Statseminariet på Emdrupborg, sager vedr. seminarieelevernes udsendelse som vikarer 1964.
- 43 S.E.K., som gik på Emdrupborg Seminarium, var vikar på Gredstedbro Skole 1962-63. Hans udtalelse om eleverne stammer fra hans vikarrapport, som han udarbejdede i forbindelse med vikariatet.
- 44 Karl Otto Meyer: *Frihed, lighed og grænseland. Erindringer* bd. I, 2001, s. 139.
- 45 Kampmann: *Et jævnt og muntert liv*, s. 79.
- 46 *Ti års udvikling. På vej mod en ny skole. Unge Pædagogers jubilæumsnummer*. 1949.
- 47 P. Engelbret-Petersen og Johs. Rolver (red.): *Praktik. Håndbog for unge Lærere*, 1. udg. 1946, 2. udg. 1951, 3. udg. 1957 (ved de to samme udgivere samt Vagn Pedersen). Senere udkom håndbogen i tre bind (1962-64).
- 48 UVM cirk. 31. marts 1960.
- 49 Tage Larsen august 1961 til de kommende vikarer årgang 1961 (Sager vedr. seminarieelevernes udsendelse som vikarer).
- 50 *Bornholmske Samlinger* 2015, s. 198.
- 51 Tage Larsen til Emdrupborgs sydjyske vikarer 13/11-1960 (Sager vedr. seminarieelevernes udsendelse som vikarer).
- 52 Kampmann: *Et jævnt og muntert liv*, s. 78.
- 53 Henry Holm: *Om et seminarium. Hjørring Seminarium*, 1982, s. 39.
- 54 UVM skr. 12/2-1948, at seminarieelever, der virker som vikarer i folkeskolen, skal aflønnes som andre lærere. Dette gentages i en lang række senere cirkulærer.
- 55 Cirk. 14/9-1961 ang. det pligtige timetal for folkeskolens lærere.
- 56 *Folketings Tidende* 1961/62 Forhandlinger, sp. 5107-20 og 1964/65 Tillæg A, sp. 1081-82.
- 57 www.uvm.dk/nyheder 25. august 2018.

Værgerådsdrenge fra Flakkebjerg

Af Jørgen Mikkelsen

Børneloven fra 1905 gav myndighederne ret til at fjerne "sædeligt fordærvede", forsømte og mishandlede børn og unge under 18 år fra deres hjem og anbringe dem i privat pleje eller på forskellige typer af institutioner. I hver kommune blev der oprettet et eller flere værgeråd, som fik til opgave at holde øje med problematiske familier og træffe beslutning om fjernelse af børn og unge, når man anså dette for nødvendigt. Indtil 1922 skulle alle afgørelser om fjernelse dog godkendes af Overværgerådet. Artiklen beskriver børnelovens baggrund og værgerådsforvaltningen i de første ca. 15 år, og dette belyses med en række overværgerådssager om drenge, der blev anbragt på opdragelsesanstalten Flakkebjerg Institut ved Slagelse.

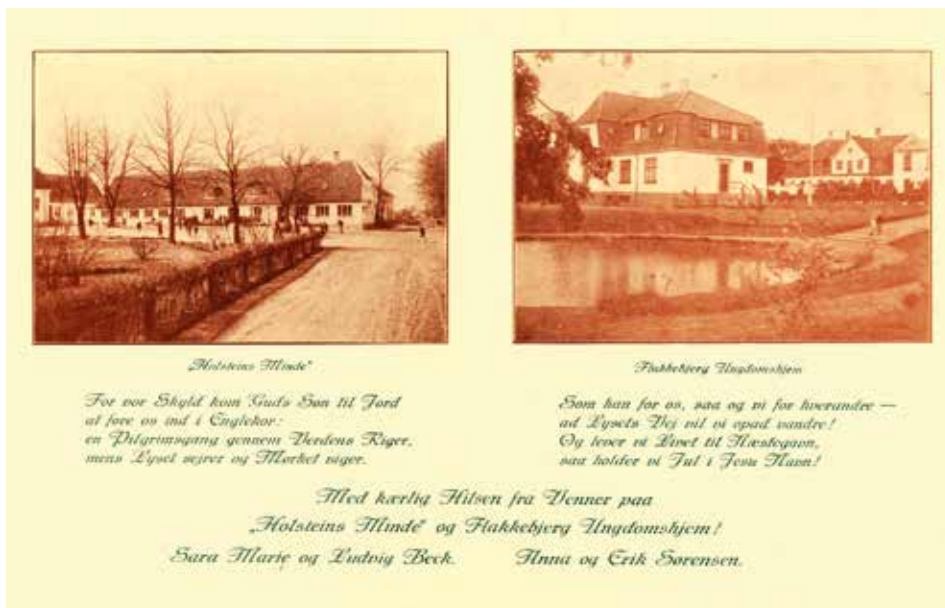
Børnelovens baggrund og indhold

I løbet af 1800-tallet opstod der en række foreninger, som arbejdede for at forbedre forholdene for vanskeligt stillede børn samt bringe kriminelle og andre "forvildede" børn og unge på ret køl. Samtidig blev der oprettet en lang række, privat drevne børnehjem og opdragelsesanstalter. De fleste af dem havde plads til 10-30 beboere, men enkelte kunne huse 80 eller endnu flere personer.¹

I de sidste årtier af 1800-tallet begyndte en del kriminalister og andre videnskabsfolk og embedsmænd imidlertid at argumentere for, at staten og kommunerne burde gøre en langt større indsats for udsatte børn end hidtil, hvor det offentlige reelt kun havde taget sig af børn, hvis forældre modtog fattighjælp. De nye synspunkter byggede især på en udbredt opfattelse af, at børne- og ungdomskriminaliteten var i stærk vækst, og der skete faktisk også en markant stigning i antallet af dømte 10-18-årige drenge og 15-18-årige piger fra 1870 til 1890.² Da en meget stor del af disse personer kom fra arbejderklassen, var det naturligt at se den voksende kriminalitet i sammenhæng med den stærke vækst i de store byers arbejderbefolkning i slutningen af 1800-tallet. Et af de spørgsmål, der blev rejst, var, om arbejderbørnene i for høj grad blev overladt til sig selv – og derfor alt for let kunne lade sig lokke på vildveje – fordi det var blevet almindeligt, at begge forældre arbejdede uden for hjemmet det meste af tiden.

Det var problemstillinger som denne, der dannede baggrund for, at Kultusministeriet i 1893 nedsatte en kommission til at gøre overvejelser om statstilsyn med børneopdragelsen.³ Kommissionen, der bl.a. omfattede en juraprofessor, en birke-

De to naboinstitutioner Holsteinsminde og Flakkebjerg, der begge blev oprettet i 1830'erne, byggede ligesom mange andre opdragelsesanstalter på et kristent værdigrundlag. Det ses tydeligt på dette julekort fra 1923, hvor Ludvig Beck netop var blevet forstander på Holsteinsminde, mens Erik Sørensen havde overtaget Becks tidligere lederstilling på Flakkebjerg.

dommer, en politiinspektør, en fængselsinspektør, en kredslæge og to forstandere for børneinstitutioner, lagde stærkt vægt på samfundets forpligtelser over for de udsatte børn. I et af de indledende kapitler i kommissionens betænkning finder vi således disse principielle betragtninger: “Det er forføjlet at anvende Straf over for Børn, selv om disse kunne indse Handlingens Strafbarhed, saa længe de dog mangle den Modenhed, der er Betingelsen for, at Handlingens moralske og sociale Betydning saavel som de med Straffen følgende personlige og sociale Virkninger kunne staa klart for den skyldige. Hvor dette ikke er Tilfældet, er Straffen baade en Uretfærdighed og som Regel unyttig eller endog skadelig. Over for dem, der i moralsk (ikke intellektuel) Henseende ere Børn, er Samfundets Opgave ikke at straffe, men at opdrage, fordi alene Opdragelsen kan ventes at faa blivende gavnlige Virkninger. Men paa den anden Side maa Statens Indskriden ikke, saaledes som over for voksne, begrænses til Tilfælde, hvor Forbrydelser ere begaaede. Staten maa have Ret og Pligt til at skride ind overalt, hvor Barnet er udsat for sædelig Fordærvelse, uden Hensyn til, hvorledes dette giver sig til Kende, eller hvad der er Aarsag dertil.”⁴

Kommissionen stillede derfor forslag om en forhøjelse af den hidtidige kriminelle lavalder fra 10 til 15 år, men den hævdede også, at det offentlige havde ret til at overtage forældremyndigheden i de tilfælde, hvor forældrene “ikke have villet eller kunnet udøve denne Ret paa en for Statens Sikkerhed og Barnets Vel betryggende

Maade”.⁵ Konkret foreslog kommissionen, at der blev oprettet et værgeråd i hver kommune (i København dog flere råd), og at disse organer blev bemyndiget til at skride ind over for problematiske familier med advarsler, pålæg og i yderste fald beslutning om fjernelse af et barn. I sidstnævnte tilfælde skulle værgerådet også afgøre, om barnet skulle anbringes “i en paalidelig og hæderlig Familie”, et børnehjem eller en opdragelsesanstalt. Familieløsningen (ofte benævnt som “plejehjem”) var velegnet til de børn, som ikke bar præg af at være sædeligt fordærvede, mens de mest belastede personer burde placeres i en opdragelsesanstalt eller evt. i et børnehjem, der selv stod for skoleundervisning, således at de pågældende blev forhindret i at påvirke børnene i den lokale “Almueskole” i en uheldig retning.

Kommissionen pegede også på forskellige muligheder for at bremse barnets uheldige udvikling, inden det blev nødvendigt at fjerne det fra hjemmet. Hvis barnet var under 15 år, og forældrene ikke kunne drages til ansvar for den “slette Opførsel”, kunne værgerådet fx beslutte at sætte barnet “under Opsyn af en paalidelig Mand eller Kvinde [tilsynsværge], som dertil er villig og egnet, og som har at paase, at Forældrene eller andre Opdragere samvittighedsfuldt opfylde deres Opdragelses- og Tilsynspligt”. Og for de børn, der gentagne gange havde forsømt deres skolegang eller opført sig meget dårligt i skolen – og ikke havde forbedret sig trods advarsler – kunne en anbringelse uden for hjemmet i op til seks måneder, fx på et internat (“Tvangsskole”), være en mulighed.

Værgerådene skulle imidlertid ikke blot holde øje med de børn og unge, der opførte sig uacceptabelt, men også med børn under 15, der blev udsat for mishandling fra deres forældres eller andre opdrageres side, og som led så stor nød i hjemmet, “at deres Sundhed eller normale legemlige Udvikling derved udsættes for alvorlig Fare”.

Det var således et stort og kompliceret arbejdsfelt, værgerådene skulle beskæftige sig med. Kommissionen ønskede da også at give værgerådene en bred kompetence og foreslog derfor, at rådene blev ledet af en dommer, og at der blandt de øvrige fire medlemmer bl.a. skulle være en præst, en læge (dog kun i København) og personer med særlig indsigt i skole- og fattigvæsen. Derudover stillede kommissionen forslag om, at der blev etableret et overværgeråd, dvs. en landsdækkende myndighed, som skulle have til opgave at godkende alle de lokale værgeråds beslutninger om fjernelse af børn og bestemme, hvor det enkelte barn skulle anbringes. Overværgerådet skulle ledes af en overinspektør, som også fik til opgave at aflægge tilsynsbesøg mindst én gang årligt i alle opdragelsesanstalter og mindst en gang hvert tredje år i alle børnehjem.⁶ Kommissionen havde derimod ingen ønsker om at overføre driften af institutionerne til offentligt regi. Dog så man gerne, at der blev oprettet mindst to statslige opdragelsesanstalter til særligt vanskelige børn.

Selv om kommissionens tanker i første omgang fik en ret behersket modtagelse i rigsdagen, endte de med at få en helt afgørende betydning for den danske børneforsorg i de første årtier af 1900-tallet. Betænkningens forslag blev nemlig i alt væsentligt omsat til lov i 1905.⁷ Værgerådene eksisterede indtil 1933, hvor deres opgaver

blev overtaget af kommunernes sociale udvalg, samtidig med, at Overværgerådet blev erstattet af Landsnævnet for Børneforsorg.⁸ Inden da var der dog sket en revision af børneloven i 1922. Den betød bl.a., at Overværgerådet ikke længere skulle godkende alle værgerådsbeslutninger om fjernelse af børn, men kun fungere som ankeinstans i de tilfælde, hvor forældrene var uenige i værgerådets afgørelse. Derimod skulle Overværgerådet fortsat føre tilsyn med alle børneinstitutionerne.

Børneloven i praksis

Kompetenceforskydningen i 1922 kan tages som udtryk for, at lovgiverne havde fået mere tillid til de kommunale værgeråd, end det måske havde været tilfældet i 1905. Men det var mindst lige så vigtigt, at antallet af anbringelsessager var vokset langt mere, end politikerne og embedsmændene havde forventet i begyndelsen af århundredet.

Ifølge Inge M. Bryderup godkendte Overværgerådet 498-849 anbringelser i hvert af årene 1906-22. Men da de fleste værgerådsbørn var anbragt uden for hjemmet i adskillige år, voksede antallet af disse børn fra 579 ved udgangen af 1906 til 5.226 i 1918, og i de følgende 14 år lå tallet konstant mellem ca. 4.100 og ca. 5.700.⁹ Hertil kommer et ukendt antal kommunale og private anbringelser uden om værgerådene. Bryderup vurderer, at det ved udgangen af 1910'erne kan have drejet sig om ca. 2.000 personer, således at der på dette tidspunkt i alt var anbragt ca. 7.000 børn og

Loven har ikke givet nærmere Vejledning med Hensyn til hvilke strafbare Handlinger der maa siges at vidne om "sædelig Fordærvelse eller Vanrøgt" og VRinst. maa derfor træffe sin Afgørelse af, om en vis strafbar Handling bør give Anledning til Værgeraadsforsorg, efter et Skøn over samtlige foreliggende Omstændigheder. Herved vil det naturligvis være af Betydning, baade af hvad Art den eller de strafbare Handlinger er, og hvor talrige de er. I de allerfleste Tilfælde drejer det sig om Forbrydelser mod Ejendomsretten, og her maa da særlig tages Hensyn til, under hvilke nærmere Omstændigheder Handlingerne er begaaet, f. Eks. om der er stjaalet i Hjemmet eller fra fremmede, om der er vist Beregning og Snedighed ved Udførelsen, og om der synes at foreligge en ligefrem vanemæssig Handlemaade.

I 1918 udgav Arthur Henriques, Oluf J. Skjerbæk og H.F. Øllgaard, der alle havde stor erfaring med værgerådsarbejde, en praktisk vejledning for "alle de mange, som paa den ene eller anden Maade virker i Børnesagens Tjeneste". Bogen indeholder fyldige noter til alle lovens paragraffer. Her er et uddrag af en af de vigtigste noter. (Henriques m.m. 1918, s. 26)

unge uden for hjemmet. Hun mener også, at antallet i slutningen af 1920'erne var nået op på ca. 10.000.¹⁰

Selv om en stor del af værgerådsbørnene blev placeret i private hjem, førte de mange beslutninger om fjernelse til et forøget pres på børneinstitutionerne, og det hændte ofte, at en anstaltsforstander måtte meddele Overværgerådet, at institutionen ikke kunne optage flere børn foreløbig. Der var dog også en markant vækst i antallet af pladser både hos opdragelsesanstalterne, de anerkendte børnehjem og de såkaldte optagelseshjem, der blev anvendt til kortvarige ophold, hvor personalet kunne iagttage det enkelte barns adfærd med henblik på en afklaring af, hvor det skulle placeres. Bryderup har beregnet, at det samlede antal pladser inden for de tre institutionstyper voksede fra ca. 1.500 i 1900 til ca. 2.700 i 1910 og knap 4.500 i 1918. Heraf tegnede børnehjemmene sig for omkring halvdelen, mens der i 1918 var 944 pladser på de nu fire statslige og 14 private opdragelsesanstalter.¹¹

Inge M. Bryderup har også foretaget en kortlægning af begrundelserne for de 10.788 anbringelser, som Overværgerådet godkendte i årene 1908-22. For perioden som helhed blev 56 % fjernet fra hjemmet, fordi de blev anset for sædeligt fordærvede, eller fordi man mente, at de var udsat for en skadelig indflydelse i hjemmet (heraf var langt de fleste under 15 år), mens 38 % blev anbragt pga. deres egne strafbare handlinger. Derimod faldt kun 6 % ind under kategorien vanrøgtede eller mishandlede børn under 15 år; i 1908-10 foregik der ganske vist i gennemsnit 111 anbringelser om året af disse årsager, men herefter var gennemsnittet nede på 28 pr. år.¹²

Det er svært at tro, at der ikke var flere tilfælde af vanrøgt og mishandling. Ib Gejls detailstudie af værgerådsarbejdet i Aarhus 1905-15 viser da også, at byens to værgeråd henlagde over halvdelen af de henvendelser, der handlede om denne problematik, og at rådene i en del tilfælde nøjedes med at uddele en advarsel eller besikke en tilsynsværge til at holde øje med og rådgive familien. Kun 14 af de 82 sager om mishandling endte med en værgerådsbeslutning om fjernelse, mens familien selv tog initiativ til en anbringelse uden for hjemmet i 10 andre sager.¹³

Ib Gejl har endvidere lavet en samlet opgørelse over udfaldet af alle de 1.710 aarhusianske værgerådsbeslutninger fra 1905-15, hvor afgørelsen kendes, og han har sammenholdt resultatet med tallene for København, hvor der i samme periode blev truffet 10.640 værgerådsbeslutninger. I begge byer blev næsten 40 % af alle sager henlagt, mens 25 % af de københavnske og 27 % af de aarhusianske sager endte med fjernelse af barnet ved værgerådenes foranstaltning. Derimod gjorde de københavnske værgeråd i langt højere grad brug af tilsynsværge (nemlig i 19 % af sagerne mod 9 % i Aarhus), mens 23 % af de aarhusianske og 13 % af de københavnske sager endte med en advarsel.¹⁴

De københavnske værgeråds arbejde er også blevet studeret af Anne Løkke.¹⁵ Selv om arkivet fra disse råd kun er fragmentarisk bevaret, fremgår det klart, at tyverier var den dominerende årsag til fjernelse (især for drengenes vedkommende), men omstrejfen, udeblivelse fra skolegang og uacceptabel seksuel adfærd (især for piger i

teenagealderen) var også vigtige faktorer. Forsømmelighed fra opdragernes side spillede imidlertid også en meget stor rolle, når værgerådene traf deres beslutninger. I Anne Løkkes undersøgelse var forældresvigt nemlig (den primære) baggrund for hele 57 % af alle anmeldelser til værgerådene og 49 % af fjernelserne. Det drejede sig bl.a. om alkoholisme, svigtende opsyn med børnene og manglende indgreb over for deres forseelser. Derimod var mishandling af barnet kun skyld i 2.3 % af anmeldelserne og 1.5 % af fjernelserne.¹⁶

Gejls og Løkkes studier viser også, at der i både Aarhus og København var tale om en stærk social slagside, når det handler om de anmeldte familier. I Aarhus var omkring halvdelen af værgerådsbørnene sønner eller døtre af ufaglærte arbejdere og 1/3 børn af faglærte arbejdere. De resterende ca. 15 % kom fra hjem, hvor fædrene enten drev mindre forretninger eller var offentligt ansatte på lavt niveau.¹⁷ I Anne Løkkes materiale om anmeldte børn udgjorde arbejdsmændene 30 %, de faglærte arbejdere 17 % og embedsmænd, funktionærer og selvstændige til sammen 6 %. Det mest interessante ved Løkkes undersøgelse er imidlertid, at hele 42 % af børnene havde en enlig mor. Da 8 % af børnene havde en enlig far, kom altså kun halvdelen af værgerådsbørnene fra en familie med to forældre. Men i betragtning af, hvor meget fokus værgerådene havde på manglende forældreopsyn, er disse tal måske alligevel ikke så overraskende.

Endelig skal det bemærkes, at mindst 45 % af de børn, som Anne Løkke har studeret, blev fjernet med tvang, og at ikke færre end 78 % af de anbragte børn blev fjernet uden forudgående advarsel fra værgerådernes side. Så selv om de københavnske værgeråd åbenbart rådede over mange kvalificerede tilsynsværger, blev denne ordning altså tilsyneladende ikke anvendt nær så meget, som man kunne have ventet.¹⁸

Livet i opdragelsesanstalterne

Mens de fleste af de børn, der blev fjernet fra hjemmet ved værgerådsbeslutning, stammede fra byerne, lå næsten alle opdragelsesanstalterne – altså de institutioner, som skulle tage sig af de mest problematiske børn – på landet.¹⁹ Det var bestemt ikke nogen tilfældighed. Allerede da de tre ældste institutioner blev oprettet i 1830'erne, var det en udbredt opfattelse, at det ville være lettere at bringe vanartede børn på ret køl, hvis de blev placeret langt fra deres hidtidige miljø og byernes fristelser. Desuden ville risikoen for, at de stak af fra anstalten og søgte hjem til forældrene nok være mindre, hvis de blev anbragt fjernt fra opvækststedet. Det var nemlig tanken, at anstalten skulle overtage funktionen som barnets rigtige hjem, og at forstanderparret skulle indtage rollen som erstatningsforældre. I overensstemmelse med denne tankegang ændrede opdragelsesanstalterne ved 1922-loven navn til skolehjem (for børn under 14 år) og ungdomshjem (for børn over den undervisningspligtige alder, typisk 14-17-årige, men undtagelsesvis unge op til 21 år).²⁰

Der var knyttet landbrug til mange af opdragelsesanstalterne, og nogle steder var der også værksteder. Helt frem til omkring 1950 var det ganske almindeligt, at anstaltens beboere udførte adskillige timers arbejde hver dag, fx med at passe køer, hjælpe til i marken, hugge brænde og gøre rent, og tilsyneladende oversteg antallet af arbejdstimer ofte den tid, der blev brugt på undervisning.²¹ På denne måde ønskede man at vænne børnene og de unge til praktisk arbejde, så de forhåbentligt lettere ville kunne finde sig til rette ved fx at udføre karle-arbejde på en gård. For man forventede, at langt de fleste ville komme til at beskæftige sig med fysisk arbejde, når de blev voksne, og at de næppe ville få meget brug for boglige færdigheder. Samtidig ønskede forstanderne at begrænse den tid, hvor børnene og de unge var overladt sig til selv, for lediggang er som bekendt roden til alt ondt! Dagene var derfor ofte skemalagt fra morgen til aften – ligesom det var tilfældet på fattiggårdene, hvor man også ønskede at gøre beboerne til bedre samfundsborgere gennem en streng disciplin og en fast dagsrytme.

Mange steder var det også almindeligt at sende store børn eller unge ud at arbejde i en periode hos nogle af de omkringboende gårdmænd og håndværkere, hvor det var muligt for anstaltens personale at holde øje med, hvordan det gik. Ordningen kunne give forstanderen en fornemmelse af, om en person var tilstrækkeligt moden til at kunne begå sig uden for anstalten, og i nogle tilfælde har den været anvendt til udlusning af ældre beboere.²² Men ordningen kunne også benyttes af arbejdsgivere i nærområdet til at skaffe ekstra arbejdskraft i perioder med spidsbelastning, og dette var ikke altid i anstaltens interesse.²³ I øvrigt fik hverken de børn, der kom ud at tjene på en gård, eller dem, der blev sat i lære efter konfirmationen, umiddelbar glæde af de penge, de tjente uden for anstalten. For så længe de stadig var tilknyttet en opdragelsesanstalt, skulle lønnen udbetales til forstanderen eller tilsynsværgeren, som dog havde pligt til at anvende beløbet "til Barnets Bedste".²⁴

I lyset af den strenge disciplin, der tilsyneladende ofte blev kombineret med korpørlig straf, er det næppe overraskende, at rømninger var et stort problem på mange anstalter. Som regel blev de undslupne personer dog hurtigt pågrebet eller vendte selv tilbage. Den mest markante springtur i "værgerådsperioden" fandt sted på den statslige opdragelsesanstalt Bråskovgård d. 30. december 1912, da 18 af de 50 drenge stak af. Denne begivenhed gav anledning til, at anstalten to år senere oprettede en særlig straffeklasse, hvor elever, der havde gjort sig skyldig i grove forseelser, kunne blive anbragt i op til 30 dage. De skulle tilbringe fritiden i celle og være afsondret fra hinanden såvel under arbejdet som i fritiden, ligesom det var tilfældet i forbedringshuset i Vridsløselille.²⁵

Seks drenge på Flakkebjerg Institut

Da Flakkebjerg Institut blev etableret i 1836, kunne anstalten rumme op til 40 drenge. Efter udvidelser i 1860 og 1915 var antallet øget til 80, og Flakkebjerg,

der nu kun tog sig af drenge fra og med 14-16-årsalderen, var hermed en af landets største opdragelsesanstalter, kun overgået af Himmelbjerggården og Holsteinsminde med hhv. 120 og 100 pladser. Bråskovgård, Godhavn og Landerupgård kunne dog også nå op på ca. 80 beboere i årene omkring 1920.²⁶

Anstalten i Flakkebjerg er en af de børne- og ungdomsinstitutioner, der har efterladt sig mest arkivmateriale. Rigsarkivet har modtaget en stor samling, der bl.a. omfatter årsskrifter, års- og månedsberetninger, skoleplaner, eksamensprotokoller, straffeprotokoller, lægejournaler, inventarlistor og særskilte regnskaber for de enkelte dele af driften (gartneriet, hønseriet, skomager- og snedkerværkstederne samt skrædderiet m.m.). Der er også en pakke med fotografier af elever fra 1880-92. Men vigtigst af alt har Rigsarkivet en ubrudt række af stambøger over elever fra 1836 til 1968.²⁷ Med udgangspunkt i stambøgerne fra 1910'erne vil jeg i det følgende give en redegørelse for, hvorfor seks drenge med vidt forskellig baggrund kom til at tilbringe et par ungdomsår i Flakkebjerg. Præsentationen af de seks personer bygger i overvejende grad på de fyldige sager i Overværgerådets arkiv, som er helt centralt ved studier af anbragte børns forhold i de første årtier af 1900-tallet.²⁸

Kristian – dydsmønstret, der blev skindtyv

Stambøgerne fra Flakkebjerg er blevet ført med forskellig grundighed i tidens løb. I 1910'erne nøjedes man med at give hver elev en kort karakteristik med et halvt års mellemrum. Her blev det tillige noteret, om der var sket fremskridt siden sidst, og ofte blev der også indføjet en bemærkning om, hvordan det var gået under tjeneste uden for anstalten. Stambogens oplysninger blev løbende indberettet til Overværgerådet.

Mange af stambogsnotitserne er ret kritiske, men der er markante undtagelser. Det gælder fx bemærkningerne på stambladet for Kristian Emil Hermann Braarup Dideriksen. Fire måneder efter optagelsen d. 25. januar 1916 blev han beskrevet som en "flink Elev ... villig og dygtig", og i foråret 1917 lød karakteristikken: "den prægtigste unge Mand, vi har haft". Der var også pæne ord i 1918, men ved udskrivningen i maj 1919 måtte man konstatere, at Kristian "skuffede til Slut" ved at bryde en aftale om at komme i landbrugslære på grev Ahlefeldt-Laurvigs ejendom Lundsgaard, hvilket dog "sikkert nok" var sket ved faderens indgriben.²⁹ Tilsyneladende var Kristian to gange i tjeneste på en gård under sit ophold på Flakkebjerg.

Kristian havde også klaret sig fint i Rådmandsgades og Bispebjergs skoler i København, og han fik endda et ur i flidspræmie, da han gik ud af skolen som 14-årig.³⁰ Herefter kom han i lære på Hertz & Goldsteins skotøjsfabrik, hvor broderen også arbejdede. Det har her, Kristian begik sit livs fejl, da han i foråret 1915 fandt på at stjæle nogle skind og skafter for at afsætte dem til en skomager, som Kristian havde haft som kunde, og som tilsyneladende havde opmuntret drengen til tyveriet. Kristian gentog tyveriet flere gange i de følgende måneder og blev til sidst taget på fersk gerning.

Ved de efterfølgende retsmøder i Københavns Kriminal- og Politiret i juli-september 1915 blev alle involverede og deres nærmeste pårørende afhørt. Kristians far erklærede da, at den 16-årige dreng, som stadig boede hjemme, altid havde været flink og omgængelig. Men i de seneste tre måneder havde han været tilbøjelig til at blive længe ude om aftenen, og selv om faderen havde bebrejdet ham for dette, havde det ikke hjulpet. Og efter det, der nu var sket, mente faderen, at han ikke længere kunne magte at opdrage drengen, da “han paa Grund af sin Skade (Blodforgiftning i højre Arm) er en del ubehjælpelig”.

Faderens skade, som gjorde ham næsten uarbejdsdygtig, havde allerede haft stor betydning for Kristian og hans bror. For da moderen var død, var “Forholdene i Hjemmet yderst smaa og fattige”, lød det i en erklæring fra Bispebjerg Skole, som blev fremlagt i retten. Ved samme lejlighed skrev Kristians tidligere klasselærer på Rådmandsgades Skole, at drengen havde været nødt til at afslutte sin mellemskoleuddannelse før tid for at komme ud at tjene penge. Måske har den vanskelige økonomiske situation spillet en rolle, da Kristian faldt for fristelsen til at stjæle fra arbejdspladsen.

Men hvorom alting er, havde drengen bevisligt begået en handling, der klart faldt ind under børnelovens bestemmelser om “Opdragelses- og Forbedringsmidler”. Københavns Politi sendte derfor en udskrift af retsforhørene til Justitsministeriet, som efter brevveksling med Overværgerådet gav det svar, at Kristian kunne fritages for tiltale (og dermed undgå en mulig fængselsdom) under forudsætning af, at han blev undergivet værgeforsorg og anbragt på en opdragelsesanstalt. Det var i disse år almindelig praksis, at Justitsministeriet reagerede sådan på sager af denne karakter.³¹

Justitsministeriets brev blev afsendt d. 25. oktober. Otte dage senere holdt værgerådet for Københavns 9. værgerådskreds et møde, hvor Kristians far erklærede sig enig i, at sønnen blev fjernet fra hjemmet, og at Overværgerådet overtog forældremyndigheden. Herefter kunne værgerådet indsende sin indstilling til Overværgerådet, og her blev afgørelsen om overflytning til Flakkebjerg truffet i begyndelsen af januar. På dette tidspunkt havde Kristian i knap fire måneder haft midlertidig bopæl i et optagelseshjem i Glostrup.

Ejner – en dreng, der vendte hjem

Mens hverken Flakkebjergs stambøger eller Overværgerådets sager gør det muligt at følge Kristian Dideriksen efter afslutningen af opholdet på den vestsjællandske opdragelsesanstalt, forholder det sig anderledes med mange andre af anstaltens beboere.

En af dem er Ejner Johannes Nielsen, der ligesom Kristian Dideriksen var født i 1899. Ejner stammede fra Roskilde, hvor hans far var arbejdsmand.³² I skolen var han “ikke [en] af de bedst begavede Elever”, og på sine arbejdspladser havde han været “efterladende og upaalidelig samt løgnagtig”, ligesom han havde “vist Tegn paa Vagabonderingslyst”. Han havde således flere gange forladt sin plads og været borte

i flere dage. Derudover havde han stjålet en uaflåst cykel, som han havde brugt en måned og derefter kastet bort, og han havde også stjålet penge og et cigaretui fra sin husbond. Alt dette blev nedfældet på et notatark hos Overværgerådet, da Justitsministeriet i november 1915 bad rådet om at tage stilling til, om man også i dette tilfælde skulle fritage den unge tyv for tiltale på betingelse af, at han i stedet blev sendt på opdragelsesanstalt. Overværgerådet anbefalede denne løsning, og Justitsministeriet fulgte indstillingen, hvorefter forældrene accepterede at give afkald på forældremyndigheden. D. 2. marts 1916 blev Ejner overført til Flakkebjerg. Ligesom Kristian Dideriksen havde han da boet nogle måneder på optagelseshjemmet i Glostrup.

Ejners lyst til at stikke af forsvandt ikke, efter at han var kommet til Flakkebjerg. Stambogen nævner i alt fald to rømninger i 1916 og én i 1918, men i ingen af tilfældene var han væk mere end fire dage. Stambogen taler også om dovenskab og upålidelighed, men flere steder står der tillige, at Ejner var inde i en god udvikling, og at han var glad for at være i gartnerlære.³³

Ejners far, Niels Peter Nielsen, gjorde da også opmærksom på sønnens erfaring med havearbejde, da han d. 25. juni 1918 sendte et brev til Overværgerådet, hvor han anmodede om at få drengen hjem. Faderen havde nemlig kort forinden købt et husmandssted på 4 tdr. land i Himmelev med det formål at hjælpe sønnen til

Harv. Mor 5. IV ABLE P. Nr. 715
O.V.R.J. Nr. 725/16 1916
Du har tro mig
har det godt herude paa
Landsit og jeg er kommet
godt herud. Fodermesteren
kom og hentede mig
paa Cykel og saa fole
jeg 20 qre af ham til
at køre med Toget fra
Slagelse til en lille
Station der hedder Karrebjerg
og saa gik vi derfra hjem
til Gaarden jeg bor hos
Fodermesteren han har et
lille Hus for sig selv

Det er sjældent, man finder barnetekster i Overværgerådets journalsager, men rådet valgte at bevare dette brev, som den 15-årige Harald Hugo Hallas sendte til sin mor i 1916. Hugo havde da netop fået plads på en gård ved Slagelse, og i brevet fortalte han med begejstring, at han både havde været i vandet og set en kalv blive slagtet. Og så havde han oven i købet fået sit eget værelse! (Rigsarkivet: Landsnævnet for børne- og ungdomsforsorg, Hovedafdelingen: Journalsager 1905-1973 (OVR-sag nr. 725/16)).

større selvstændighed. Ansøgningen blev videresendt til forstander Ludvig Beck i Flakkebjerg, der bemærkede, at faderen hidtil havde vist sig "som en god Hjælper". Beck fandt det derfor rigtigt at gøre forsøget med at lade sønnen vende tilbage til hjemmet, nu hvor faderen "boer fjernt fra Byen og kan bruge Sønnens Hjælp". Beck betingede sig dog, at det lokale værgeråd ansatte en tilsynsværge, og at opdragelsesanstalten fik mulighed for at tage Ejner tilbage, hvis forsøget mislykkedes. Også hos værgerådet i Himmelev var indstillingen positiv, da man havde indtryk af, at Niels Peter Nielsen var "en hæderlig, flittig og stræbsom Mand". Rådets formand, pastor Christen Gade, der påtog sig hvervet som tilsynsværge, måtte dog gøre opmærksom på, at Nielsens husmandssted ganske vist lå på landet, men afstanden ind til Roskilde var altså kun ca. ½ mil (3-4 km)!

Efter at også Roskilde værgeråd havde haft sagen til udtalelse, kunne Overværgerådet endelig d. 25. september give tilladelse til, at Ejner vendte tilbage til hjemmet. Det blev imidlertid en meget kort fornøjelse for den unge mand. Netop i efteråret 1918 nåede Den Spanske Syge sit klimaks i Danmark. Især yngre mennesker blev ramt af den farlige variant med lungebetændelse. Ejner var én af dem. Han døde på amtssygehuset i Roskilde d. 27. oktober og blev begravet på Himmelev kirkegård d. 3. november. Også faderen døde under denne epidemi.

Otto – fra kanin-, due- og æggetyv til brandstifter

Kristian Dideriksen og Ejner Johannes Nielsen havde begge passeret den kriminelle lavalder, da de kom i myndighedernes søgelys. Derimod var Otto Leo William Persson kun knap ti år, da et af de københavnske værgeråd begyndte at interessere sig for ham. Anledningen var en politirapport fra maj 1911 om tyveri af en kanin, tre duer og fire hønseæg hos en glarmester på Vesterfælledvej, hvor Otto og to andre drenge havde været på spil. De havde anbragt duerne i en trækasse, som de havde båret ud på Vestre Kirkegård, hvor de ville indrette en have.³⁴

Godt 1½ måned senere blev Ottos far, arbejdsmand Per Persson, indkaldt til et møde i Københavns 6. værgerådskreds, hvor han blev "formanet til at passe godt paa Drengen" og advare ham om, hvad der kunne ske, hvis han ikke opførte sig ordentligt. Samtidig udpegede værgerådet frk. Cridland som tilsynsværge for Otto. Hun var retog allerede samme opgave for hans storesøster Ketty, og hun havde kort forinden skrevet en rapport om tilstanden i hjemmet. Sammen med to fyldige rapporter om Otto, som blev udarbejdet i marts 1912 og december 1913, giver den et interessant indblik i, hvad det ville sige at være tilsynsværge i København på denne tid.

Frk. Cridland beskrev Ottos mor, Hansine Marie Persson, som en flittig, ordentlig og ærekær kvinde, der sørgede for, at der "altid" var "skinnende rent og ordentligt baade i Køkken, Sovekammer og Dagligstue", og at familiens tøj var "i den omhyggeligste Orden".³⁵ Men hun fandt "ingen Støtte eller Paaskønnelse hos Manden, der er en underlig, uforstaaende, ligegyldig og dog stejl Fyr". Efterhånden opdagede til-

synsværgeren også, at Hansine Marie havde forsøgt at dække over mandens ustadighed i sit arbejde og hans alkoholmisbrug og tilbøjelighed til at “komme i Klammerie”. Hansine Marie havde haft fast arbejde hos Carlsberg, siden Otto var to år. Men da det var fuldtidsarbejde, havde hun kun mulighed for at være hjemme hos børnene en time midt på dagen, lige før de skulle i skole. Børnene var derfor overladt meget til sig selv – med deraf følgende risiko for at blive fristet til mindre heldige aktiviteter. Dette var især problematisk, fordi Otto ikke blot var opvakt og livlig, men også durkdreven. Det var derfor nødvendigt at holde ham i stramme tøjler, skrev frk. Cridland i rapporten fra marts 1912, hvor hun også bebrejdede forældrene, at de havde forkælet deres “yngste Barn og eneste Dreng” så meget.

Nu var Otto imidlertid igen blevet taget i småtyveri, og forældrene havde da endelig indset sagens alvor og anbragt ham i internatet på Vesterfælledvej, hvor han skulle bo og undervises under tilsyn i op til seks måneder. Beslutningen var blevet truffet uden at involvere værgerådet, hvad frk. Cridland var meget fortørnet over. Moderen forklarede, at hun var blevet opfordret til denne handling af politiet, som til gengæld lovede, at der ikke ville ske mere i anledning af det seneste tyveri. Hr. og fru Persson, som allerede havde fået frataget et af deres børn, håbede inderligt, at historien ikke ville gentage sig, men at Otto ville forbedre sig så meget under internatsopholdet, at han bagefter kunne vende tilbage til forældrene og forblive dér. Tilsynsværgeren gav da sin opbakning til, at Otto forblev på internatet i et halvt år. Hun håbede, at han derefter kunne blive indskrevet på et fritidshjem, hvor han kunne opholde sig under tilsyn, når han ikke var i skole.

Men da frk. Cridland afleverede sin sidste rapport til værgerådet i december 1913, var tålmodigheden brugt op. Otto var nu igen på internat – denne gang pga. “stadigt og uforbederligt Skulkeri”. Inspektøren på den skole, hvor Otto havde gået, fortalte også, at drengen havde haft “en i høj Grad demoraliserende Indflydelse paa Kammeraterne”, så han så helst, at Otto ikke vendte tilbage, men i stedet blev sendt på opdragelsesanstalt. Forstanderen på internatet var enig, og det samme var frk. Cridland, for som hun skrev: “Han lyver og stjæler, og det vil han blive med, til der bliver sat en alvorlig Stopper derfor”. Hun fortalte også, at Ottos forældre nu havde mistet enhver tillid til hende. De var fx flyttet uden at have givet hende meddelelse om det. Tilsynsværgeren mente med andre ord, at hun ikke længere havde mulighed for at løse sin opgave. Knap tre måneder senere udarbejdede værgerådet – uden samtykke fra Ottos forældre – en indstilling om, at drengen blev fjernet fra hjemmet, og efter at Overværgerådet havde godkendt dette, blev han d. 29. april 1914 sendt til opdragelsesanstalten Landerupgård ved Kolding, hvor man optog drenge i 10-12 års alderen.

Her fik Otto flere pæne skudsmål i de halvårlige indberetninger til Overværgerådet, men det gik galt, da han kom i tjeneste hos en lokal gårdejer. Da landmanden opdagede, at Otto havde solgt nogle af gårdens æg til en købmand og brugt pengene til at købe varer til sig selv, blev “Drengen ganske uregerlig og ustyrlig over for Husbonden”, skrev forstanderen på Landerupgård til Overværgerådet. Otto nægtede fx

at stå op på det tidspunkt, som gårdejereren krævede. Forstanderen fortalte også, at der var indkommet klager over, at Otto havde “udvist en bølleagtig Optræden” ved besøg hos jævnaldrende kammerater i omegnen. Gårdejereren havde derfor bedt forstanderen om at slippe af med Otto, og på Landerupgård var man nødt til at holde den nu 16-årige dreng isoleret indtil videre, fordi de mindre drenge “utvivlsomt vilde have Skade af hans Selskab”.

Resultatet var, at Otto d. 6. januar 1918 blev sendt til Flakkebjerg, hvor de fleste beboere var på hans egen alder. Her fik han fire måneder senere det skudsmål, at han var flink, velbegavet og dygtig til arbejdet, men også grov og fedtet, “hvor han ser sin Fordel dermed”. Senere blev han også beskrevet som upålidelig og selvglad. Og selv om han d. 10. juli 1919 passerede 18-årsgrænsen og dermed normalt skulle glide ud af værgerådsforsorgen, fandt forstander Beck, at det var bedst, hvis han forblev der lidt endnu, for som der står i stambogen: “Jeg er ikke sikker paa hans Udvikling under friere Forhold”.³⁶

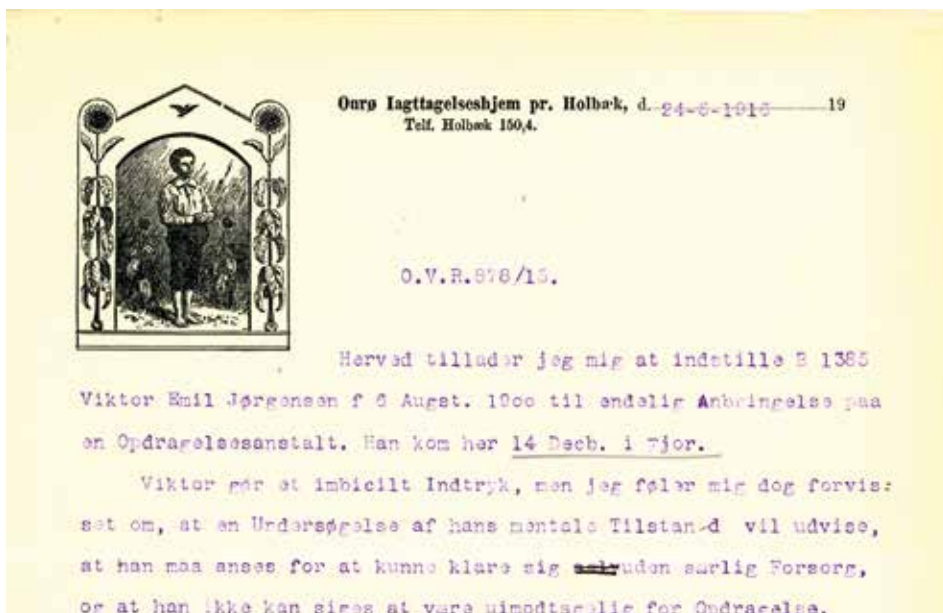
Betænkeligheden blev bekræftet nogle måneder senere, da der udbrød brand på anstalten, og Otto indrømmede, at han var en af de ansvarlige. Han blev nu forflyttet til arresten i Skælskør, hvor han i december modtog en landsretsdom på to års ophold i et forbedringshus. Hvis straffen var blevet ført ud i livet, ville han formentlig efter datidens almindelige retspraksis have tilbragt 16 måneder i isolation i Vridsløselille. Han slap imidlertid med skrækken takket være en anmodning fra Beck, der formentlig frygtede for, at et ophold i forbedringshus ville få afgørende negativ betydning for den unge mands fremtid. Otto fik derfor en betinget benådning. Det betød, at han skulle forblive under værgerådsforsorg og føres tilbage til Flakkebjerg. Desuden ville forbedringshusstraffen træde i kraft, hvis han ikke førte en “efter Justitsministeriets Skøn ulastelig Vandel” i de næste fem år.

Allerede i efteråret 1920 var Otto tæt på at blive sendt til Vridsløselille, men han havde igen heldet med sig, og han kunne på ny takke forstanderen i Flakkebjerg for hjælpen. Så Otto fik endnu en gang forlænget sit ophold på opdragelsesanstalten efter at have afsonet en straf på 20 dages fængsel for hæleri af en manchetskjorte.

Det er uvist, om det herefter lykkedes Otto at holde sig på dydens smalle sti, men hans stambogsblad fra Flakkebjerg slutter i alt fald i lyse toner. Da han gennem længere tid havde opført sig eksemplarisk, fik han i april 1921 lov til at vende hjem til forældrene, hvor det efter nogen tid lykkedes ham at finde et arbejde. I juni samme år kunne forstanderen da med fornøjelse skrive følgende: “Jeg har besøgt ham i hans Hjem – synes i fuldgod Udvikling”.

Victor – åndssvag eller bare en utilpasset ung mand?

Overværgerådssagen for Victor Emil Jørgensen adskiller sig markant fra de tidligere nævnte.³⁷ Victor, der blev født i 1900 og voksede op i Aarhus, gjorde sig nemlig ikke skyldig i nogen form for strafbar handling. Problemet med ham var, at han ikke havde

Brevhovedet på brevene fra Ourø Iagttagelseshjem siger ikke så lidt om institutionens opgavefelt. Det handlede om at finde ud af, hvordan man bedst kunne hjælpe hvert enkelt af de vanartede og forsømte børn til at få en bedre tilværelse. (Rigsarkivet: Landsnævnet for børne- og ungdomsforsorg, Hovedafdelingen: Journalsager 1905-1973 (OVJ-nr. 878/15)).

lyst til at arbejde. Ganske vist kom han efter sin konfirmation i buntmagerlære, men han forlod pladsen efter fire måneder, da han ikke havde lyst til faget. Derefter var han karl i Aarhus og Viborg og arbejdede på en kammefabrik i Viborg, men ingen af stederne forblev han mere end to måneder. Det eneste, der virkelig interesserede ham, var åbenbart spadsereture med forskellige "Damebekendtskaber". Efter at han var vendt tilbage til Aarhus i oktober 1915, havde han dog også brugt megen tid på at gå ture på strøget og ved havnen sammen med jævnaldrende kammerater, og han var da ofte først vendt hjem til faderen, murer Jens Chr. Jørgensen, ved 10-12-tiden om aftenen. Resten af tiden tilbragte Victor hjemme, men da generede han tit med sin støjende adfærd. Desuden kom han gerne med indvendinger, ligesom han var "meget utilbøjelig" til at gøre, hvad han blev bedt om.

Faderen blev så træt og bekymret over sønnens opførsel, at han henvendte sig til det lokale værgeråd, og det indkaldte de to parter til et møde d. 29. oktober. Her blev drengen "foreløbig advaret om at skaffe sig en Plads", og han fik samtidig at vide, at rådet ellers ville se sig "nødsaget til at anbringe ham paa en Opdragelsesanstalt".

Allerede 14 dage senere faldt hammeren ved et nyt værgerådsmøde. Victor havde i mellemtiden søgt at bilde faderen ind, at han havde skaffet sig nyt arbejde, men han måtte indrømme, at han intet havde foretaget sig i den forløbne tid. Faderen sagde

nu direkte, at der ikke var andet at gøre end at få drengen anbragt på en anstalt, og han anmodede endda om, at dette skete så snart som muligt.

Mens det aarhusianske værgeråd fulgte faderens ønske, var holdningen i Overværgerådet noget vakkende. Ét af de tre medlemmer mente således, at sagen "vanskelig" kunne "henføres under Børneloven", og han hæftede sig også ved, at den tilsendte politirapport, hvor en betjent havde forhørt flere af de involverede personer, faktisk indeholdt en del rosende ord fra den buntmager, som havde haft drengen i lære. De to andre medlemmer af Overværgerådet mente dog nok, at det kunne forsvares at godkende værgerådets indstilling, og én af dem skrev direkte: "Faaer Dr[engen] Lejlighed til fremdeles at fortsætte sit Driveri, vil det sikkert ikke vare længe, før han gør sig skyldig i Tyveri og Løsagtighed"³⁸

I første omgang blev Victor sendt til Ourø Iagttagelseshjem ved Holbæk. Her mente forstander Østergaard, at det stod temmeligt alvorligt til med drengen. "Viktor gør et imbicilt Indtryk", skrev han i en indberetning fra 24. maj 1916. Han tilføjede dog, at en undersøgelse af Victors mentale tilstand nok ville vise, at drengen trods alt kunne klare sig "uden særlig Forsorg", og han var vist heller ikke "uimodtagelig for Opdragelse". I perioder kunne han da også være "rigtig flink og gøre sig Umage med sin Gerning", men for det meste var han "ualmindelig doven og upaalidelig", og i skolen ville han ikke foretage sig noget som helst, da han åbenbart anså skolegang for "et overstaaet Stadium". Derimod havde han "Hovedet fuldt af Kærestehistorier", og han kunne ikke blive træt af at udmale for kammeraterne, hvilke oplevelser han havde haft med piger i de jyske byer, så "hans største Længsel" var nok at "komme ud og fortsætte, hvor han slap". Om Østergaard ligefrem frygtede for seksuelle overgreb i den anledning, må stå hen i det uvisse. Konklusionen var i alt fald ikke til at tage fejl af; "der [er] absolut intet Haab uden om Anstaltsanbringelse", skrev han.

Forstander Beck i Flakkebjerg fik også hurtigt alvorlige betænkeligheder ved Victor, der flyttede til den vestsjællandske anstalt d. 21. juni 1916. I november 1917 bad han således om at få drengen optaget på en venteliste til Brejning (Danmarks største institution under åndssvageforsorgen), "da hans Udvikling bestemt tyder paa, at der vil komme Perioder, som gør det ugørligt for Instituttet at naa noget Resultat i Arbejdet med ham". Ifølge stambogsnotitserne gik det dog ganske fint det følgende år, men i vinteren 1918/19, da Victor var i tjeneste på en gård, blev "hans gode Udvikling ... fuldstændig knækket". Beck mente, at dette i væsentlig grad skyldtes "uheldig kvindelig Forbindelse i Nabogaarden".³⁹ Under alle omstændigheder måtte Victor tage hjem til anstalten, og "hele hans Færd er nu præget af Aandssvaghed", står der i stambogen under maj 1919. D. 19. juni blev Victor da også på Becks foranledning overført til Brejning for at gennemgå en observation for åndssvaghed. Dagen efter sendte Beck et langt brev til Victors far, hvor han omhyggeligt redegjorde for, hvorfor han fandt det nødvendigt at handle sådan. Han forklarede, at Victor ikke blot havde mistet al arbejdslyst og -evne i de sidste måneder, men at "hele hans Udseende samtidig ... ændrede sig i Retning af det aandssvage, saaledes som det var, da han i

† 9/9 19

Han blev efter eget ønske
 anbragt i Malerlære, og han
 tog i Begyndelsen godt fat;
 men det viste sig snart at han
 kunskildig tog til Tullerlære, blev
 spintet og usædvanlig med sit
 arbejde, og vanskeligt havde en
 Tullerlæreren siden at han straks

Victor Emil Jørgensen i malerlære under opholdet i Brejning. Som det fremgår af anstaltens noter, var hans begejstring til at overse. (Rigsarkivet: Den Kellerske Anstalt, Brejning: U-sager 1865-1967, pk. 1986-308)

sin Tid kom til os”.⁴⁰ Ved flere nylige samtaler med Victor havde Beck også “faaet et meget stærkt Indtryk af hans sjælelige Sygelighed, som giver sig Udslag i meget stærk Adspredthed og Mangel paa Evne til at samle sine Kræfter om noget som helst. ... Dertil kommer hans overvældende stærke Mangel paa Evne til Selvbeherskelse og Selvbedømmelse ... hans Forfængelighed og udtømmelige Talelyst, som gav ham Forestillingen om, at han ikke var skabt til at arbejde, men til at tale, hvad enten som Agent eller andet” ...⁴¹

Beck var tilsyneladende ikke i tvivl om, at eksperterne ville erklære Victor for åndssvag. Imidlertid klarede han voksenudgaven af Binéts intelligenstag, og han var også i stand til at udregne 17 X 7, 13 X 13 og 17 X 13 med korrekte resultater. Derimod kneb det med at gentage en sætning med 26 stavelser ... Men når han ikke kunne svare direkte på et spørgsmål, “forsøgte han altid at klare sig ad Omveje”.

Alle disse oplysninger findes i Victors fyldige sag i arkivet fra Brejning. Her får vi også at vide, at han kom i malerlære en måned efter ankomsten. Victor mistede dog hurtigt interessen og blev sjusket med arbejdet, og han tog til genmæle, når han blev irretesat. Anstaltens ledelse forsøgte desuden at sætte ham i familiepleje i både 1920 og 1921, men heller det var nogen succes. Ganske anderledes gik det, da man d. 6. august 1921 bevilgede ham “3 ugers Ferie for at rejse ud og prøve paa at klare sig selv”. Seks dage senere fik Victor arbejde som karl på Mols med en månedsløn på 80 kr. Han blev da straks udskrevet “forsøgsvis” fra Brejning.

Victor vendte aldrig siden tilbage til åndssvageforsorgen. Derimod kom han i årenes løb til at aflægge ikke så få visitter på Brejning, og som regel havde han lidt penge på lommen, når han gik derfra. De er formentlig ofte faldet på et tørt sted, for notaterne i Victors sag viser, at han bestemt ikke fik et liv på roser. Ind imellem var han faktisk subsistensløs; til andre tider levede han af lidt handel og forskellige småjobs.

Svend Røde – “kvarterets skræk”

Mens den unge Victor åbenbart var en ugidelig og vranten, men absolut fredsommelig mand, var Svend Harald Edvard Sørensen berygtet for sit eksplosive temperament. Svend Røde eller Røde Edvard, som han ofte blev kaldt pga. sin hårfarve, blev født i 1902. Han var søn af en sømand og voksede op i Nakskov, hvor han var “kvarterets skræk”. Karakteristikken findes i en fire sider lang rapport, som blev udarbejdet af værgerådets formand d. 6. september 1916, og som supplerede en næsten lige så lang politirapport fra d. 30. august.⁴² Det er da også et imponerende synderegister, der bliver oprullet i de to tekster.

Det fremgår bl.a., at Svend i årevis havde stjålet frugt hos proprietær Thomsen og nu næsten dagligt indfandt sig på dennes grund, hvor han også kunne finde på at bryde ind i hønsehuset for at lukke kyllingerne ud – eller i vognremisen, hvor han “en Tid havde for Vane” at lægge sig i familiens landauer. Svend havde også kastet murbrokker efter proprietærens søn, da sønnen engang havde forsøgt at jage ham

ud, og flere af familiens kvindelige medlemmer havde hørt “nogle af Sprogets værste Udtryk”, når de prøvede at gribe ind.

Desuden havde Svend ved flere lejligheder optrådt voldeligt over for andre børn i kvarteret. En dreng i 15-16-års alderen var fx blevet banket, da han nægtede at købe en is til Edvard. Victoria Jakobsen, som passede leddet ved en jernbaneoverskæring, kunne også fortælle, at Svend jævnligt havde generet hende. En gang havde han sågar lukket et led op og lokket en bilist til at køre frem, selv om et tog var på vej. “Ved energisk Optræden” fra hendes side lykkedes det dog at undgå en ulykke.

Også hjemme kunne det gå heftigt til. Svend kunne finde på at knuse vinduer og fylde lejligheden med sne, og to gange havde moderen følt sig nødsaget til at kontakte politiet, fordi drengen havde pryglet hende. Men når Svend havde forladt hjemmet, havde hun “bedt godt for ham” og sagt, at hun ikke ønskede, at politiet foretog sig mere i sagen. I skolen havde Svend haft en “udtalt Modvilje” mod at lære noget, og efter konfirmationen havde han angiveligt “vagabonderet fra Morgen til Aften”. Forældrene havde ganske vist skaffet ham hyre på et skib, men han var straks stukket af.

Alle disse oplysninger blev fremlagt, da Svend og hans forældre mødte frem for værgerådet d. 6. september 1916. Her indrømmede drengen, at de fleste af klagepunkterne var korrekte, og han erkendte også, at han mindst én gang havde truet

Nr. 138/16. Sag Nr. 158. 4/9/1916
 NAKSKOV KØBSTADTS VÆRGERÅD O. T. R. J. Nr. 72816
 Til
 Formanden for Nakskov Vægeraad.

Da jeg i Lørdags, i Timen fra 4 til 5, vendte hjem fra en helteme Ex-
 cursiou i Auløkke sammen med Brønnen i Radvigvejens Skoles 4 Klasse og
 vendte udenfor Skolens Indgangsloze, men en del Brønnen var inde for
 at hente deres Skolebøger, der i den Tidspunkt var anbragt i Skolens Va-
 ldehale, kom en 15-års Dreng, Svend Sørensen fra Brønnervej, som
 de fra Gangtiden med Læreren Christensen's Klasse. Da han saa, at jeg
 med en del Brønnen stod ved Løgen, drev han ind fra Vighaven, og
 idet han paarsøgte os, indtælle han sig en Dreng i 12-13 års Alder, at
 saa han fulgtes med, med demmelig høj Røst, endog udtalte i den
 Hensigt, at det skulde høres af mine elever: "Jov da, at jeg layer Katten
 af for ham - nej, det gjorde jeg Kæm, saa layer jeg give i Skole, for alle
 der jeg fortælle; nu layer jeg ikke Katten af for Løgen!" Dette Thema

D. 4. september 1916 skrev lærer V. Rasmussen et langt brev til formanden for Nakskov værgeråd, hvor han fortalte om den tidligere elev Svend Edvard Sørensens nævise opførsel over for læreren for øjnene af hans nuværende elever. Det var “i højeste Grad disciplinært ødelæggende for min Gerning som Lærer”, skrev Rasmussen. Brevet indgik i værgerådets behandling af Svends sag to dage senere. (Rigsarkivet: Landsnævnet for børne- og ungdomsforsorg, Hovedafdelingen: Journalsager 1905-1973 (OVR-sag nr. 728/16)).

sin far med tæsk. Faderen forklarede, at han ganske vist ikke kendte til alle Svends meritter, da han i de senere år havde tilbragt en stor del af tiden til søs, men han var klar over, at drengen var skyldig i mange “uforsvarlige og strafbare Handlinger”, og “da Moderen absolut ikke magtede at opdrage Drengen”, ville det være “nødvendigt” at fjerne Svend fra hjemmet.

Ved denne lejlighed erkendte faderen også, at han selv to år tidligere var blevet dømt for at have mishandlet sin hustru, men det skete blot, fordi hun lagde sig imellem, da han ville straffe Svend for en forseelse! Også denne gang søgte moderen at holde hånden over drengen. Hun sagde nej til at overdrage forældremyndigheden til Overværgerådet, da hun gerne ville gøre endnu et forsøg på at få Svend til at forbedre sig.

Værgerådets medlemmer var dog ikke i tvivl om afgørelsen. Det var “uforsvarligt at lade Drengen forblive i Hjemmet”, konkluderede rådet, som derfor besluttede, at han skulle fjernes med øjeblikkelig virkning. I mangel af hensigtsmæssigt anbringelsessted blev Svend indtil videre placeret på byens fattiggård. Det viste sig dog hurtigt at være en helt uholdbar løsning. D. 13. oktober blev Svend overført til Nakskov arrest, “da han enten idelig løber fra Fattiggaarden eller, naar han indespærres, hyler saaledes, at der ikke er til at være for Fattiglemmerne”. 19 dage senere kunne værgerådet aflevere ham til anstalten i Flakkebjerg, da Overværgerådet havde godkendt indstillingen om tvangsfjernelse.

Som man kunne vente, opstod der også i Flakkebjerg en del konflikter pga. Svends hidsige temperament. Efter knap to års ophold på anstalten mente forstander Beck dog, at han havde udviklet sig “ret godt”, og at der var “noget ærligt og retskaffent i hans Natur, som hans grove Væsen ikke helt har kunnet ødelægge”. Karakteristikken fremkom i en erklæring til Overværgerådet i anledning af, at Svend flere gange i løbet af sommeren 2018 var stukket af fra Flakkebjerg på stjalne cykler, og at han ved den seneste tilfangetagelse havde opført sig så desperat, at det var nødvendigt at sætte ham kortvarigt i arrest. På Becks opfordring slap Svend for tiltale pga. sit tyveri, men naturligvis på den betingelse, at han forblev under værgerådsforsorg. Denne beslutning blev truffet af Justitsministeriet d. 17. september.

Allerede få dage senere forsøgte Svend på ny at stikke af fra opdragelsesanstalten. Denne gang havde han forsynet sig med en dolk, og den blev taget i anvendelse, da han blev pågrebet lige uden for anstalten. Han nøjedes dog med at true med dolken, men kom i håndgemæng med de to mænd, der opdagede hans flugtforsøg. Efter den dramatiske episode fulgte et tre måneder langt ophold i Skælskør arrest. Herefter blev Svend ført tilbage til Flakkebjerg, da en læge frygtede, at han ellers kunne udvikle fængselspsykose, fordi han havde meget svært ved at klare indespærring. På opdragelsesanstalten opførte han sig i en periode ganske godt, men begyndte så igen at få store stemningsudsving, og da ledelsen efterhånden anså det for farligt at have ham gående frit blandt de øvrige beboere, blev han d. 3. maj 1919 indlagt til observation på sindssygehospitalet i Nykøbing Sjælland. Her fik afdelingslæge Melbye ham til at

fortælle en del om sin barn- og ungdom. Melbye fik bl.a. at vide, at Svends far, som tidligere havde været meget fortrukket, ofte havde banket moderen, og en af Svends brødre var emigreret til Amerika, fordi han ikke kunne holde dette ud. Svend havde ofte selv fået prygl af faderen, mens moderen havde forkælet ham. I øvrigt havde fire af hans ti søskende været i konflikt med politiet.

Melbye testede også Svends evner, paratviden og handlemønstre og kunne da konstatere, at drengen havde fået forbløffende lidt ud af sin skolegang, men "hans Indprentningsevne synes ganske uskadt, og Hukommelsen er heller ikke kendeligt svækket." Svend kunne også se forskel på godt og ondt, men han havde svært ved at udtrykke det i ord. Alt i alt nåede Melbye dog frem til, at Svend tilhørte "den Type af degenererede og aandsvage Individuer, der har en betydelig defekt Tænkeevne og særligt ikke er i Stand til at bedømme Hændelser, der gaar dem imod, rigtigt, og som paa mindste Foranledning kan bringes fuldstændig ud af Ligevægt ...". Konklusionen var altså, at Svend led af en form for åndssvaghed, hvorimod han ikke var "egentlig sindssyg". Han havde fx ikke "røbet pathologiske Vrangforestillinger". Men da han ofte ville være farlig for sine omgivelser, anbefalede lægen, at han til stadighed var under kontrol og let kunne isoleres effektivt i de perioder, hvor hans tilstand krævede det. I de 15 måneder, hvor Svend befandt sig i Nykøbing Sjælland, kom han da også til at tilbringe en pæn del af tiden i Sikringsanstalten.

Svend Edvard Sørensen ser sammenbidt ud på disse billeder. Måske kunne han heller ikke lide at blive fotograferet. Men forklaringen er nok snarere, at han havde mistet nogle fortænder ved et hændeligt uheld. (Rigsarkivet: Den Kellerske Anstalt, Brejning; U-sager 1865-1967, pk. 1986-415)

Melbyes resultater førte til, at Svend d. 14. august 1920 blev overført til åndssvageanstalten på Livø, og dér befandt han sig, indtil han blev udskrevet på prøve d. 26. juni 1924 for at arbejde på en gård. Opholdet på Livø blev dog allerede afbrudt nogle måneder i 1921-22, hvor han boede hjemme hos forældrene i Nakskov. Faderen havde da gennem lang tid tryglet myndighederne om at få sønnen hjem, idet han lovede, at han i så fald ville skaffe ham arbejde på skibsværftet eller hyre på et skib. Men intet af dette skete, og et par breve fra Svend og moderen til professor Keller (lederen af anstalten i Brejning) viser, at de gamle konflikter i hjemmet var brudt ud på ny. Moderen bad da også om at få drengen optaget i Brejning, mens Svend udtrykte sine frustrationer på denne måde: "Jeg gaar her hjemme og bliver til det Væreste menke ... For min Far han kommer hjem og skller ud saa man skulde trod han var brute ud fra et Sinsyghospital"! Det lod sig dog ikke gøre at komme til Brejning, men til gengæld fik Svend mulighed for at vende tilbage til Livø.

Svend (der nu konsekvent kaldte sig Edvard) aflagde også mange korte visitter i sit gamle "hjem" på Livø helt frem til omkring 1940, men ligesom for Victor Emil Jørgensen handlede det måske mest af alt om at få lidt penge til at leve for. Notaterne i anstaltens sag om ham viser, at han var ude at sejle i flere perioder, og at han også havde anden form for arbejde, men det blev også til flere domme for vold og tyveri, og han fik mindst ét ophold i et drankerhjem.⁴³

Kaj – vidunderbarnet, der skuffede

Kaj Barr var i enhver forstand Svend Edvard Sørensens absolutte modstykke. Han blev født uden for ægteskab i 1896, men som ét-årig blev han adopteret af et københavnsk ægtepar, hvor manden var mekaniker. Der var ifølge det lokale værgeråd tale om "jævne, brave Folk, som savner Betingelserne for at forstaa Drengen".⁴⁴ Kaj var nemlig ualmindeligt velbegavet, ja nærmest et "Vidunderbarn", og han dyrkede sin interesse for kemi og beslægtede fag med en sådan ildhu, at han for længst var blevet et kendt ansigt på en række af hovedstadens biblioteker og laboratorier, da adoptivforældrene henvendte sig til værgerådet i sommeren 1911. Problemet var, at Kaj havde tilegnet sig en del kemikalier og kemibøger på uretmæssig vis. Sidstnævnte havde han forsynet med sin egen signatur.

Ved værgerådsmødet d. 4. juli erklærede adoptivforældrene, at de ønskede den 15-årige dreng anbragt uden for hjemmet. De var, som der står i indstillingen til Overværgerådet, "ganske opgivende over for ham", selv om de samtidig var stolte over hans evner. Det er imidlertid bemærkelsesværdigt, at værgerådet ikke nøjedes med en generel indstilling om optagelse på en institution, men tydeligt markerede, at man ønskede Kaj anbragt på Flakkebjerg Institut. Hans synderegister var ellers langt mere begrænset end de fleste andre drenge, som blev sendt dertil.

Det er uvist, hvorfor tanken faldt på netop Flakkebjerg, men det kan tænkes, at det skyldes en personlig forbindelse til forstander Beck, som da også beredvilligt sagde ja

til at modtage Kaj. Sandsynligheden taler også for, at cand.polyt. Hans Jessen-Hansen, der var assistent på Carlsberg-laboratoriet, har haft en finger med i spillet. Under alle omstændigheder deltog han i værgerådets møde, selv om han ikke havde nogen formel rolle i denne sammenhæng, om end han havde udarbejdet flere af de skrivelser, der blev fremlagt ved mødet. I de følgende år var der nærmest tale om et parløb mellem ham og Beck, når det drejede sig om at planlægge Kajs fremtid. For Jessen-Hansens vedkommende kan man ligefrem sige, at han påtog sig rollen som mentor for det unge talent, som han formentlig har lært at kende i forbindelse med drengens mange laboratoriebesøg.

At Beck og flere andre nærrede store forventninger til Kaj, fik Overværgerådet bl.a. at vide i et brev fra 10. juli 1912, hvor Beck spurgte rådet, om det ville dække de udgifter til lærebøger m.v., som var nødvendige for at Kaj kunne gå til realeksamen i sommeren 1913. Håbet var, at dette kunne bane vejen for en optagelse på Polyteknisk Lærestanstalt i 1913. Kaj var nemlig en "ganske forunderlig begavet Dreng", men derudover var han "fuldt ud sjælelig sund og ægte og har under sit Ophold her saa godt som overhovedet muligt vist sin Retskaffenhed selv under vanskelige Prøvelser fra Elevernes Side".

Oprindeligt havde Beck tænkt sig, at Kaj skulle læse pensum op på egen hånd, men ved nærmere overvejelse fandt han dog, at det ville være bedst, hvis drengen deltog i undervisningen på Johannes Jørgensens skole i Høng, hvor Becks egen søn også skulle gå. En sådan løsning krævede selvfølgelig flere penge, men Beck foreslog, at Overværgerådet ydede et særligt beløb på 100 kr. udover de sædvanlige plejpenge. Jessen-Hansen havde givet tilsagn om, at de resterende penge ville blive betalt af "hans [dvs. Kajs] Venner". Overværgerådet accepterede ordningen, og i juli 1913 tog Kaj præliminæreksamen (almindelig forberedelseseksamen) med et nydeligt resultat. Overværgerådet fik selvfølgelig tilsendt en fuldstændig liste over karaktererne.

Imedens arbejdede Jessen-Hansen videre med den langsigtede uddannelsesplanlægning. Det lykkedes bl.a. at få to "formuende Venner", grev Ahlefeldt-Laurvig og direktør Hannover, til at tegne sig for et bestemt beløb, der kunne dække en del af udgifterne i de første studieår. Jessen-Hansen, der nu formelt var Kajs tilsynsværge, lagde også hus til, da den unge mand havde brug for en bolig i København, mens han forberedte sig til den adgangsgivende eksamen.

I begyndelsen af studiet forløb alt tilsyneladende efter planen. Overværgerådets sag om Kaj indeholder i alt fald flere rosende udtalelser fra hans lærere. Men i 1916 gik det galt. Ad omveje erfarede et af Overværgerådets medlemmer, at Kaj var dumpet til en eksamen, og Jessen-Hansen måtte da indrømme, at det var korrekt. Han forklarede, at det skyldtes eksamensnerven, og at Kaj utvivlsomt ville kunne bestå i andet forsøg. "Værre" var det imidlertid, at Kaj ikke længere ønskede at studere naturvidenskab, da han havde mistet interessen og nu hellere ville beskæftige sig med sprog, historie og filosofi. Han havde også "så mindeligt" bedt sin mentor og tilsynsværge om ikke at lægge pres på ham, hvad Jessen-Hansen naturligvis accepterede, da det

ham. Deri må jeg jo give ham Ret. Og det
for får ham altså må heller ikke mere
nogen vesentlig Skuffe for mig.

Endnu vist har jeg ikke i Sindet helt
at stå færdig af ham, men jeg må
betænde, at jeg har tabt Troen på, at
han nogensinde bliver til noget. Ikke
at jeg tvivler om, at han i mange Tæner
under er en endog meget fremragende Ge-
telligheds, men jeg frygter, at der alligevel
mangler noget vesentligt, og det er også
en hel Del i hans Sæd til, der betyder
på, at han ikke er helt normal, hvad
jeg dog ikke har altid gå nærmere ind
på.

Så mig er det vel altså blevet en stor
Skuffelse, og jeg håber Overvejelsens tilgive
mig at jeg har givet dette Del deri.

Respektfuldt

Hans Jessen-Hansen.

Hans Jessen-Hansen fulgte Kaj Barr gennem en årrække, og han var utvivlsomt den, som Kaj først og fremmest kunne takke for, at han kom i gang med en videregående uddannelse. Men Kaj blev aldrig den fremragende kemiker, som hans mentor havde håbet. Her er et udsnit af Jessen-Hansens sidste brev til Overværgerådet om hans protegé. (Rigsarkivet: Landsnævnet for børne- og ungdomsforsorg, Hovedafdelingen: Journalsager 1905-1973 (OVJ-nr. 423/11)).

ikke ville føre noget godt med sig. Men Jessen-Hansen måtte til gengæld fortælle sin protegé, at han ikke længere kunne være til nogen væsentlig støtte, da det ikke ville være muligt at skaffe flere penge fra “de Folk ... som hidtil har betalt Gildet”. Jessen-Hansen ville dog ikke helt slå hånden af Kaj, men han måtte indrømme, at han havde “tabt Troen på, at han nogensinde bliver til noget”. For selv om Kaj “i mange Henseender” havde “en endog meget fremragende Intelligents”, frygtede Jessen-Hansen, at der manglede “noget væsentligt”, “og der er også en hel Del i hans Sind nu, der tyder på, at han ikke er helt normal”.

Det kom dog til at gå helt anderledes, end Jessen-Hansen frygtede. I 1917 bestod Kaj Barr studentereksamen, i 1925 tog han magisterkonferens i klassiske sprog, og ti år senere blev han lektor inden for samme fagområde. Men efterhånden fattede han mere interesse for iransk sprog og religionshistorie, og i 1945 blev han professor i iransk filologi ved Københavns Universitet. I de følgende årtier opnåede han international anerkendelse for sin udforskning af zarathustra-religionen, og i dag betragtes han som en af de største danske orientaler i 1900-tallet.

Opdragelse eller straf, stimulering eller stigmatisering?

I denne artikel har jeg søgt at tegne et portræt af seks meget forskellige drenge, der alle opholdt sig på opdragelsesanstalten i Flakkebjerg i 1910'erne. Takket være Overværgerådets fyldige sager har det været muligt at komme tæt på de enkelte personer og især på beslutningsprocessen i forbindelse med fjernelsen fra hjemmet. Det er dog først og fremmest myndighedspersonernes synspunkter, der træder frem, hvorimod børnene og deres forældre som regel kun kommer indirekte til orde i kilderne. Denne skævhed betyder måske, at vi som læsere i nogle tilfælde får et ret ufuldstændigt eller ligefrem fejlbehæftet indtryk af hovedpersonerne. En gennemlæsning af sagsmaterialet giver også anledning til mange spørgsmål, som ikke kan besvares tilfredsstillende på det foreliggende grundlag. Fx kan man undre sig over, hvorfor nogle børn fik længere “snor” end andre, før der blev truffet beslutning om at fjerne dem fra hjemmet.

Et af de centrale spørgsmål, man kan stille sig, er, om fjernelsen reelt tjente det formål, der var formuleret i kommissionsbetænkningen fra 1895, nemlig at gavne børnene ved at give dem den opdragelse, som forældrene ikke magtede – eller om fjernelsen tværtimod fungerede som straf.⁴⁵ Det er ikke muligt at svare entydigt på disse spørgsmål, al den stund børnenes og deres familiers situation var så forskellig, og der var også stor forskel på institutionerne og (måske i endnu højere grad) deres ledere. Det er heller ikke let at udtale sig om, hvorvidt anstaltens eksistens havde nogen indflydelse på kriminalitetens omfang. For ganske vist kom mange af beboerne senere i livet til at begå kriminelle handlinger, men vi ved ikke, hvordan kriminalitetsmønstrene havde været, hvis de ikke havde været på institution. Det er dog rimeligt at antage, at de fleste af dem, der boede på en opdragelsesanstalt i begyndelsen af 1900-tallet, fik et godt eller i det mindste nogenlunde acceptabelt familie- og

arbejdsliv.⁴⁶ Men spørgsmålet er så, hvor mange af disse, der var mærket for livet, fordi de havde svært ved at slippe af med den stigmatisering, der ofte var forbundet med at bo på en anstalt. Til gengæld har Kaj Barr vel næppe været den eneste, for hvem opholdet på en institution betød et afgørende skub fremad, fordi forstanderen var villig til at engagere sig i hans fremtid?

*Jørgen Mikkelsen, f. 1959, ph.d., arkivar og seniorforsker ved Rigsarkivet, København. Har især forsket i dansk og europæisk by- og handelshistorie, men også publiceret artikler om mange andre emner inden for dansk historie. Artikler i *Personalthistorisk Tidsskrift* 1998, 2004, 2007, 2011, 2012, 2014 og 2015. Adresse: Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K, e-mail: jm@sa.dk*

Noter

- 1 Den vigtigste af de "børnefilantropiske foreninger" er beskrevet i Harald Jørgensen: *Foreningen af 1837 til forsømte børns frelse 1837-1985*, 1997. Louise Dalby: *Retlede drenge? Filantropi og opdragelse på opdragelsesanstalten Bøgildgård 1830-1900*, 2002, indeholder gode analyser af dagliglivet og den sociale baggrund for beboerne på en af 1800-tallets vigtigste børneinstitutioner. Se også Christian Larsens artikel i denne udgave af *Personalthistorisk Tidsskrift*.
- 2 Ib Gejl: *Under værgerådet. Forsømte og "forbryderiske" børn i Århus 1905-15*, 1967, s. 11, hvor det ses, at der både var en stigning i absolutte og relative tal.
- 3 En grundig redegørelse for kommissionens resultater og de efterfølgende rigsdagsdebatter findes i Heidi Vad Jønsson: "Samfundsborn". En analyse af de politiske debatter om børnelovene 1905 til 1933, 2008 (upubliceret speciale ved historiestudiet, Syddansk Universitet).
- 4 *Betænkning fra Kommissionen angående Statstilsyn med Børneopdragelsen*, 1895, s. 24. Kommissionen bemærkede også, at der havde været bred enighed om disse synspunkter ved flere internationale kriminalist- og fængselskongresser i det foregående tiår.
- 5 Sst., s. 42.
- 6 Ifølge Jønsson (s. 35) stammede værgerådstanden fra en tilsvarende børnekommission i Norge, hvorimod idéen om et overværgeråd var undfanget af den danske kommission. Norge fik en lov om offentlig børneforsorg i 1896, mens Sverige fik en børnelov i 1902.
- 7 En af de få betydningsfulde forskelle mellem betænkningen og loven drejer sig om forældreretten over de børn, der blev fjernet fra hjemmet. Mens kommissionen mente, at Overværgerådet skulle have forældremyndigheden over alle disse børn, gav loven mulighed for at træffe individuelle afgørelser. Overværgerådet måtte gerne selv påtage sig forældreretten, men rådet kunne også overdrage den til en bestemt person (fx forstanderen på en institution) eller en af de foreninger, der beskæftigede sig med børnesagen. Endelig kunne rådet vælge at give forældreretten til "den af Barnets Forældre, der er uskyldig i Nødvendigheden af dets Fjernelse fra Hjemmet". Arthur Henriques m.fl.: *Børneloven. Lov nr. 72 af 14. April 1905 om Behandling af forbryderiske og forsømte Børn og Unge Personer m.m., Med Indledning, Anmærkninger og Sagregister*, 1918, s. 64 og s. 66f.
- 8 Om Overværgerådets og Landsnævnets opgaver samt senere lovgivning på dette felt, se Wilhelm von Rosen, red.: *Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse, II, 1848-1990*, 3. bd., 1991, s. 1448f.
- 9 Inge M. Bryderup: *Børnelove og socialpædagogik gennem hundrede år*, 2005, s. 74 og 105.
- 10 Sst., s. 74 og 108. Bryderup har også beregnet, at ca. 1 % af alle børn under 15 år var anbragt uden for hjemmet i både 1918 og 1926 (s. 78 og 108).
- 11 Sst., s. 72f. En liste over samtlige opdragelsesanstalter, anerkendte og statsunderstøttede børnehjem og optagelseshjem (samt dagarbejdsskoler, arbejdsstuer og fortsættelsesynter m.m.) findes i Henriques m.fl. 1918, s. 181-96. Her er der også for hver institution oplysninger om forstanderens navn og børnenes antal m.v.
- 12 Bryderup 2005, s. 75. Jfr. s. 106, hvor der er en nogenlunde tilsvarende opgørelse for 1923-32.
- 13 Gejl 1967, s. 63f., hvor det dog også fremgår, at en del af de henlagte sager vedrørende vanrøgtede børn blev overgivet til fattigvæsenet.

- 14 Gejl 1967, s. 65.
- 15 Anne Løkke: *Vildfarende børn – om forsmåede og kriminelle børn mellem filantropi og stat 1880-1920*, 1990. Udover Løkkes og Gejls studier foreligger der tilsyneladende næsten ingen analyser på grundlag af de lokale værgeråds arkivalier. Se dog Stella Mikkelson: Slagelse Værgeråd – et stykke historie om børn i Slagelse omkring 1905, *Jul i Slagelse*, 2008, s. 29-32, hvor der fremlægges en række sager fra Slagelse værgeråds arkiv (Slagelse Arkiverne).
- 16 Løkke 1990, s. 104. Se også Anette Faye Jacobsen: Kontrol og demokrati. Træk af den danske børneforsorgs historie 1933-1958, 1988 (utrykt speciale, Københavns Universitet, nu: Rigsarkivet: Københavns Universitet, Det Humanistiske Fakultet: Specialer 1928-1992, pk. 342), hvor der bl.a. er statistik over børnefjernelser i 1930'erne, 40'erne og 50'erne.
- 17 Gejl 1967, s. 70f.
- 18 Løkke 1990, s. 105f.
- 19 Af de 18 opdragelsesanstalter, der eksisterede i 1918, var der kun tre i nærheden af København eller Aarhus. Derimod var de større byer og deres nærområder velforsynet med børnehjem og optagelseshjem (iagttagelseshjem). Henriques m.fl. 1918, s. 181ff.
- 20 Bryderup 2005, s. 102ff.
- 21 Bryderup 2005, s. 132.
- 22 Proceduren med at sende drenge under 14 år ud "på prøve" blev taget i brug på Flakkebjerg allerede i 1840'erne. I 1880'erne, da anstalten havde 60 pladser, blev der hver sommer sat 30-40 drenge i tjeneste. "Derved drages, når Valget [af gårdmænd] da sker med Betænksomhed, en stor Del af Omegnens hæderlige Befolkning med ind i Arbejdet på de unges Forbedring, og når Drengene for Alvor skulle ud, kunne de fleste af dem komme til kjendte Folk", lod det i en begejstret artikel om opdragelsesanstalten i *For Hjemmet og Skolen. Ugeblad for almindelig Oplysning*, 5. bind, 1883-84, s. 343f.
- 23 Inge M. Bryderup citerer i denne forbindelse en tidligere forstander, som i 1945 fik en opringning fra en landmand, der bad om straks at få leveret ti drenge til ærteplukning. "Jeg måtte meddele han, at han vist tog fejl af Rågelund Drengeshjem og arbejdsanvisningskontoret", fortalte forstanderen. Bryderup 2005, s. 133.
- 24 Bryderup 2005, s. 122. Det samme gjaldt for lønmodtagende børnehjemsbørn indtil 18-årsfødselsdagen.
- 25 Gejl 1967, s. 76. Henriques m.fl. 1918, s. 176-78, hvor Justitsministeriets bekendtgørelse om Bråskovgårds lukkede afdeling er optrykt.
- 26 Henriques m.fl. 1918, s. 181f.
- 27 Rigsarkivet: Flakkebjerg Ungdomshjem: Stambog 1836-1968. En lille del af stambøgerne er digitaliseret og ligger nu umiddelbart tilgængelige på www.daisy.sa.dk.
- 28 Overværgerådets sager er henlagt i journalnummer-orden som første del af arkivserien: Rigsarkivet: Landsnævnet for børne- og ungdomsforplejning, Hovedafdelingen: Journalsager 1905-1973. Stambøgerne fra Flakkebjerg nævner OVR-nummeret for alle de personer, hvor Overværgerådet var involveret.
- 29 Stambog (se note 27), pk. 6-7 [1916-33], nr. 1905.
- 30 OVR-nr. 783/15, dvs. Overværgerådets sag nr. 783 i 1915 (kildereference: se note 28).
- 31 Justitsministeriets afgørelse havde hjemmel i § 15 i straffelovtillægget af 1. april 1911.
- 32 OVR-nr. 882/15 (kildereference: se note 28).
- 33 Stambog (se note 27), pk. 6-7 [1916-33], nr. 1911.
- 34 OVR-nr. 167/14 (kildereference: se note 28).
- 35 At domme efter rapporterne afslagede fik. Cridland mange besøg på forskellige tidspunkter hos familien Persson. Det er også sandsynligt, at hun har lavet flere rapporter end dem, der er bevaret i Overværgerådets sag.
- 36 Stambog (se note 27), pk. 6-7 [1916-33], nr. 1970.
- 37 OVR-nr. 878/15 (kildereference: se note 28).
- 38 Notatark i Overværgerådets sag. Samme sted har en sagsbehandler henvist til børnelovens § 1b, stk. 2. Det handler om, at man "under særlige Omstændigheder, og i Reglen kun efter Forældres og Værgers Begæring" kan anvende børnelovens "Opdragelses- og Forbedringsmidler" over for 15-18-årige, der må antages at være sædeligt fordervede, selv om de ikke har begået nogen strafbar handling. Bestemmelsen tog især sigte på unge, der pga. "forsinket eller mangelfuld Udvikling øjensynligt mangle den for deres Alder almindelige Modenhed".
- 39 Stambog (se note 27), pk. 6-7 [1916-33], nr. 1925.
- 40 I begyndelsen af 1900-tallet var det en udbredt opfattelse, at der kunne være en sammenhæng mellem en persons moralske habitus og åndsevner på den ene side og fysiognomi og fysisk fremtoning på den anden.
- 41 Becks brev ligger i Victor Emil Jørgensens sag i: Rigsarkivet: Den Kellerske Anstalt, Brejning: U-sager 1865-1967, pk. 1986-308. Tak til seniorforsker Annette Østergaard Schultz, Rigsarkivet i Viborg, for identifikationen af denne og Svend Edvard Sørensens U-sager.
- 42 OVR-nr. 728/16 (kildereference: se note 28).
- 43 Alle oplysninger om opholdet i Nykøbing og tiden derefter stammer fra: Rigsarkivet: Den Kellerske Anstalt, Brejning: U-sager 1865-1967, pk. 1986-415. Rigsarkivet ligger også inde med et stort arkiv fra sindssygehospital i Nykøbing.
- 44 OVR-nr. 423/11 (kildereference: se note 28).
- 45 Jfr. Løkke 1990, s. 130: "Resultater [af værgerådernes arbejde] blev, at børn blev straffet, før de havde gjort noget alvorligt galt".
- 46 Antagelsen bygger bl.a. på en række levnedbeskrivelser i *Flakkebjerg Ungdomshjem 1836-1936*, 1936, s. 69ff.

At skabe orden i kaos

– et portræt af Oksbøllejrens første chef Harry Bjørnholm

Af John V. Jensen

Harry Lorenz Bjørnholms navn er nært knyttet til danmarkshistoriens største flygtningelejr i Oksbøl vest for Varde. Som lejrens første chef fra 1945-46 blev det ham betroet at organisere og udvide den store lejr for civile tyske flygtninge, og under Bjørnholms ledelse nåede lejren sin største kapacitet og blev hjem for knap 36.000 tyske flygtninge. Flygtninge, der i besættelsens sidste måneder kom til Danmark fra bl.a. Østprøjsen på flugt fra Den Røde Hær. Ritmester Bjørnholm og hans lille stab på 27 mand i Oksbøllejren stod fra begyndelsen over for en enorm logistisk og humanitær opgave med at skabe orden i kaos. Denne artikel fortæller historien om Harry Bjørnholm og Oksbøllejren, men den tager os også ud på en historisk rundrejse, idet Bjørnholm var født i det zaristiske Rusland, og senere deltog han for Danmark ved de Olympiske Lege i Antwerpen 1920. Han gjorde officerskarriere og gik under den tyske besættelse ind i modstandsbevægelsen, inden han blev udnævnt til lejrchef i Oksbøl. Senere vendte han tilbage til hæren og levede sine sidste år på Østerbro.

“Oksbøl-Lejren er oprindelig anlagt af det danske Militær, men kort efter den 9. April tog Tyskerne den i Besiddelse og opførte talrige Barakker i Aal Plantage. Under hele Krigen havde Tyskerne her stationeret mellem 12 og 15.000 Soldater – altsaa en hel Division. I begyndelsen regnede Soldaterne med, at de skulde “fahren nach Engeland”, efterhaanden indstillede de sig paa at modtage Invasionen paa den jyske Vestkyst, men til sidst maatte de vige fra Lejren for at give Plads til en helt anden Hær, – deres egne Landsmænd, der sultne og pjaltede i Skarer paa Tusinder myldrede ind over Landets Grænser. De første Flygtninge indkvarteredes i Februar 1945 og ved Kapitulationen fandtes ca. 9.000. Dette Tal voksede voldsomt og hastigt og i Juli var man oppe paa 20.000. Omkring Nytaar 1946 naaedes det nuværende, uhyggeligt store Belægningstal – 35.000 Flygtninge”.¹

Sådan lød journalisten Erik B. Larsens træffende karakteristik af Oksbøllejren, da han besøgte stedet i september 1946. I spidsen for disse *sultne og pjaltede skarer* i Oksbøl stod ritmester Harry Lorenz Bjørnholm. Uddannet officer og med en baggrund i Statens civile Luftværn og modstandsbevægelsen var han et oplagt valg til posten, da det i løbet af maj og juni stod klart, at de tyske flygtninge i Danmark ikke foreløbigt

Ritmester Harry Lorenz Bjørnholm var lejrchef i Oksbøllejren fra 1945-46. Bjørnholm havde sin baggrund i hærens rytteri, men forlod under besættelsen hæren til fordel for Statens civile Luftværn for til sidst at gå ind i modstandsbevægelsen. Her ses han til venstre sammen med løjtnant Wandler (i midten) og Bjørnholms adjutant Jensen foran administrationsbygningen i Oksbøllejren. Blåvandshuk Lokalhistoriske Arkiv.

kunne sendes tilbage til Tyskland. Bjørnholm beklædte stillingen som lejrchef fra juli 1945 og godt 14 måneder frem, indtil han overlod den til Anker Pedersen. Lejrens tidligste fase fra omdannelsen fra tysk militærlejr til flygtningelejr med civile tyske flygtninge var uden tvivl den mest dramatiske og også vanskeligste periode i de næsten fire år, lejren eksisterede.

I dette portræt fortælles historien om Harry Bjørnholm og hans baggrund og karriere. Hvad var det for en mand, der fik til opgave at lede det, som hurtigt blev til danmarkshistoriens største flygtningelejr? Hvad var det for en opgave, han havde fået, og løste han den?

Født i zarens Rusland

Slår man efter i Kraks Blå Bog, finder man hurtigt frem til oberstløjtnant og ridder af Dannebrog og Dannebrogsmænd Harry Lorenz Bjørnholm. Her fremgår det, at han var chef for flygtningelejren i Oksbøl i 1945-46. Mere overraskende er det måske, at hans historie begynder i Rusland.² Her blev han født den 20. juli 1891 i byen

Räpina (tysk: Rappina), der ligger på den estiske side af grænsen mellem Rusland og det nuværende Estland. I 1891 var byen en del af den russiske zar Alexander 3.s (r. 1881-94) vidtstrakte rige

Harry Bjørnholm var søn af Otto Helmon Hansen (1865-1949). Faderen Otto H. Hansen var en mand med stor appetit på livet, og allerede som 20-årig blev han far til sin første søn Otto, dog uden at gifte sig med drengens mor. Navnet *Bjørnholm* tog faderen ved kongelig bevilling i 1918 efter den lille hovedgård Bjørnholm ved Tirstrup på Djursland, hvor han havde tjent.³ Efter at have tjent på yderligere et par østjyske gårde, måtte Otto springe soldat i Aarhus. Udlængslen var stærk, og omkring 1888 forlod han hjemegnen på Djursland til fordel for Brasilien. Det varme klima i Brasilien bekom ham imidlertid ikke vel, og han besluttede sig derfor til at prøve lykken i Rusland. Her arbejdede han først som mejerist, men skabte samtidig en forretning med eksport af baltiske mejeriprodukter til København først og fremmest smør, men også æg og fjerkræ.

I 1889 giftede Otto sig antageligt i Estland med danske Mathilde Amalie Pedersen, og i 1891 fik parret sønnen Harry Lorenz. I årene umiddelbart efter flyttede

Otto H. Hansen sandsynligvis sin familie og sine kommercielle aktiviteter til Livland (et område som i dag er delt mellem Estland og Letland), men oplysningerne derom er sparsomme. Sikkert er det imidlertid, at Otto H. Hansen, der nu tituleredes som grosserer, og resten af familien i 1896 returnerede til Danmark og slog sig ned i København. Her drev han i en årrække en smørforretning med import af baltisk smør. Forretningen blev senere afhændet, og i 1914 eller 1915 rejste Otto Helmon Hansen tilbage til Rusland (Estland), hvor han slog sig ned i Rakvere (tysk: Wesenberg), og under den estiske frihedskrig (1918-20) drev han en brødfabrik i Tartu (tysk: Dorpat). Ottos to nu voksne børn, Harry Lorenz og Agnes Klara boede i denne periode sammen med deres mor på Frederiksberg, hvor hun døde i 1920. Nogle år efter sin første kones død giftede Otto Bjørnholm (som han nu hed) sig med Karoline Juliane Wøhkmann, der var baltertysker.⁴

Harry Bjørnholms far Otto Helmon Hansen, der var en driftig forretningsmand i zar Alexander 3.s Rusland. Harry Bjørnholm kom til verden i 1891, mens familien boede i Räpina i det nuværende Estland. Foto: Privateje.

Harry Lorenz Bjørnholm kom aldrig til at gå i sin fars fodspor og gøre karriere i forretningslivet. I stedet besluttede han sig for at gå ind i hæren for at uddanne sig til officer.

Fra de Olympiske Lege til modstandsbevægelsen

Harry L. Bjørnholm kom omkring 1909 ind i hæren som rekrut og kom herefter på Hærens Officersskole på Frederiksberg Slot, hvor han afsluttede sin officersuddannelse i 1912 med rang af premierløjtnant.⁵ Bjørnholm var en dygtig rytter og sportsmand med interesse og talent for de discipliner, der hørte officersstanden til, dvs. fægtning, ridning, skydning, svømning og løb. Han var så god, at han blev udvalgt til at repræsentere Danmark ved de olympiske sommerlege, som blev afholdt i Antwerpen fra 14. august til 12. september 1920.

Bjørnholm gjorde i 1920'erne tjeneste i Tønder. Billedet viser den beskedne rytterstyrke fra Tønder ved en parade i Aarhus 1928. Foto: Privateje.

Resultatet af hans passion for heste og ridning førte til, at Bjørnholm blev overført til rytteriet, og Tønder blev hans første tjenestested. Efter genforeningen i 1920 oprettedes en speciel rytterstyrke med ca. 20 dragoner, en estandart (rytterfane) og 20 musikere til hest – især til glæde for ringridningsentusiaster i det sønderjyske. I 1923 blev Harry Bjørnholm udnævnt til ritmester svarende til rytteriets, dvs. dragoners og husarers kaptajnsrang. Året efter giftede han sig med Inger Hillerup, som var datter af godsejer Axel Hillerup på Gammel Kirstineberg på Falster. Året efter giftermålet fik parret datteren Jytte og to år senere i 1927 fik de sønnen Sven. Omkring

Dragon Harry Bjørnholm i gala på kajen i Aarhus havn klar til at modtage kongeskibet Dannebrog og kong Christian 10. og dronning Alexandrine. Foto: Privateje.

1930 førte tjenesten Bjørnholm til Aarhus, hvor familien en overgang boede på det tidligere garnisonshospital og senere på Langelandsgades Kaserne (Artillerikasernen).

Han var i disse år desuden en ivrig rytter og deltog i mange ridestævner i ridebane-springning bl.a. med hestene Black Tail og Tarok. I midten af 1930'erne mens han var udstationeret i Randers kom Bjørnholm ud for en alvorlig rideulykke, hvor han pådrog sig et brud på bækkenet efterfulgt af et længere sygeleje.⁶ Han genvandt i hovedsagen sin førlighed og kunne fortsætte sin tjeneste, men tiden som eliterytter var forbi. Ligeledes i Aarhus var ritmester Bjørnholm medstifter af og formand for fægteklubben Klingens.⁷ I disse år sad Bjørnholm også i bestyrelsen for soldaterhjemmene i Aarhus. Til Christian 10.s regeringsjubilæum i maj 1937 deltog ritmester Bjørnholm i paraden på Høegh-Guldbergsgades Kaserne (Infanterikasernen) i Aarhus i spidsen for 1. Cyklist-Eskadron.⁸ Cyklisteskadroner var enheder, der på en måde markerede overgangen fra traditionelt rytteri til motoriserede og pansrede enheder.

Den tyske besættelse skulle også blive nogle begivenhedsrige år for officeren Bjørnholm. Den anti-tyske holdning i den danske hær tog til, og modsætningsforholdet til besættelsesmagten kulminerede i november 1942, da den øverstbefalende for de tyske tropper i Danmark general Hermann von Hanneken besluttede at rømme Jylland for danske soldater for at undgå, at den danske hær skulle falde tyskerne i ryggen ved en eventuel allieret invasion på den jyske halvø. Harry Bjørnholm havde imidlertid selv læst skriften på væggen, og han havde allerede forinden forladt hæren til fordel for Statens civile Luftværn, hvor der var god brug for folk med ledelseserfa-

ring, eksempelvis officerer, og fra den 1. marts 1942 blev han ansat som medhjælper for luftværnschefen i Skive. Herefter fungerede Bjørnholm som den lokale politimester Poulsens stedfortræder.⁹ Ifølge Sven Bjørnholm forlod hans far hæren til fordel for Statens civile Luftværn, fordi han fandt, at det gav mere mening at arbejde inden for det civile beredskab, end at forblive i den stækkede danske hær, og sandt er det i hvert fald, at fremtidsudsigterne for anti-tyske danske officerer under besættelsen var mørkere end nogensinde. Resultatet blev, at familien flyttede fra Randers til Skive, og børnene kom på Viborg Katedralskole.

Statens civile Luftværn svarede til nutidens beredskabstjeneste. Dette civile beredskab var oprettet i 1938 som følge af den tiltagende uro i Europa. De enkelte luftværn var underlagt kommunerne og havde til opgave at beskytte den civile befolkning mod følgerne af krig eller andre katastrofer. Organisatorisk var Statens civile Luftværn en paraplyorganisation, som bestod af undergrupper til direkte indsættelse i nødsituationer fx CB-Brand, CB-Sanitet m.fl. Disse grupper bestod af værnepligtige og frivilligt mandskab. Det civile beredskab blev stadig mere aktuelt, efterhånden som de allieredes bombetogter over Tyskland intensiveredes fra 1942 og frem til den tyske kapitulation i 1945. I dette job må Bjørnholm have høstet nyttige erfaringer ikke mindst i organisatorisk henseende, som han helt givet kunne udnytte som chef i Oksbøl.

Årene i Skive blev dramatiske, fortæller Sven Bjørnholm, for de blev vidner til en intensivering af modstandskampen.

Bjørnholm fungerede i et par år som stedfortræder for politimesteren i Skive, inden han på grund af sit engagement i modstandsbevægelsen måtte gå under jorden. Foto: Privateje.

Skive blev et vigtigt nedkastningsområde for de britiske forsyninger til modstandsbevægelsen. En årsag hertil var især toldassistent, løjtnant Anton Toldstrups – kaldet “Tolder” – aktiviteter. Toldstrup blev, som mange andre danske officerer, arresteret af tyskerne i forbindelse med augustoprørene den 29. august 1943. Han blev løsladt syv uger senere og fortsatte sit arbejde med at organisere nedkastninger for SOE (Special Operative Executive) for modstandsbevægelsens Region I (Nordjylland). Resten af besættelsen blev Anton Toldstrup det britiske SOE’s fortrukne leder af våbenedkastningerne. Med sine mange kontakter i Skive og omegn lykkedes det ham at stable en modstandsorganisation for våben og plastisk sprængstof på benene, inklusive trans-

port til især hovedstaden, hvor sabotagegrupperne var storforbrugere af de nævnte effekter.

Ved nytårstid 1944-45 fik familien Bjørnholms tilknytning til Skive en brat afslutning. I de første morgentimer arresterede Gestapo kernemedlemmerne i Skives modstandsorganisation. Resultatet blev, at de mere perifere medlemmer gik under jorden, herunder Bjørnholm og hans voksne børn, mens fru Bjørnholm som den eneste blev i hjemmet. Blot en uge senere vendte Gestapo tilbage til familiens bopæl og fandt den store dragkiste, der befandt sig i husets kælderetage, og som indeholdt en større samling af våben og plastisk sprængstof. Herefter var hele familien Bjørnholm dømt til at forblive under jorden. Harry Bjørnholm turnerede herefter en tid rundt som gæst blandt venner og bekendte, imens modstandsbevægelsens Jyllandsledelse ledte efter en passende opgave til ham. Det blev i rollen som byleder, dvs. leder af den illegale modstandsorganisation i og omkring Horsens, hvorfra han kom til at opleve krigens sidste måneder. I sin nye rolle tog han sig af den militære organisation bl.a. opstilling af ventegrupper, der kunne falde tyskerne i ryggen, hvis det kom til kamp i Danmark. Bjørnholms indsats i modstandsbevægelsen er i øvrigt kort beskrevet i Nationalmuseets modstandsdatabase, hvor der står, at han virkede som sektionschef og var tilknyttet modstandsbevægelsens Region II (Midtjylland).¹⁰ Sven Bjørnholm fortæller, at hans far deltog i de britiske styrkers indtog i Aarhus i forbindelse med Danmarks befrielse.

Efter kapitulationen skulle alt omorganiseres, og i tiden umiddelbart efter samledes hele den jyske modstandsbevægelses ledelse på Hotel Ritz i Aarhus, og her fik Harry Bjørnholm besøg af sin søn Sven, når denne sommetider i weekenderne kom cyklende fra kostskolen på Herlufsholm, hvor han gik i gymnasiet.¹¹ Sommerferiestemningen blev dog snart afløst af alvorlige overvejelser om kommende opgaver, og det bragte Oksbøl ind i billedet.

Lejrchef i Oksbøl

I de første døgn efter befrielsen forhandlede Socialministeriet med Indenrigsministeriet og en repræsentant for den allierede overkommandos mission (SHAEF) bl.a. om mere end 200.000 civile tyske flygtninge, der befandt sig i landet. Enden blev, at Statens civile Luftværn blev anmodet om indtil videre at påtage sig forplejningen af de flygtninge, som den tyske værnemagt havde efterladt i forlægninger over hele landet.¹²

En af disse forlægninger var Truppenübungsplatz Oksbøl eller Oksbøllejren, som indtil befrielsen den 5. maj 1945 var en militærlejr under tysk administration. Dette ændrede sig med et slag ved befrielsen. De tyske soldater fik i dagene umiddelbart efter befrielsen marchordre, men tilbage i lejren var, ifølge en optælling fra midten af maj 1945, endnu 10.500 civile tyske flygtninge.¹³ Disse var i løbet af besættelsens allersidste måneder blevet indkvarteret i lejren. Efter befrielsen kunne de civile flygt-

Med stillingen som lejrchef fulgte også en tjenestebolig. Her boede lejrchef Bjørnholm og hustru. Sønnen Sven Bjørnholm husker, at han havde værelse på overetagen, når han besøgte sine forældre i Oksbøl i 1945-46. Foto: Blåvandshuk Lokalhistoriske Arkiv.

ninge i modsætning til soldaterne ikke umiddelbart sendes tilbage til Tyskland, dels fordi de britiske militærmyndigheder i Nordvesttyskland modsatte sig, dels fordi de kom fra de østligste områder af Tyskland, som nu var under sovjetisk kontrol.

Det var stillingen som chef for denne lejr, Bjørnholm søgte eller fik tilbudt. Oksbøllejren var helt fra begyndelsen Danmarks største, hvis man ser bort fra, at der lige umiddelbart efter befrielsen befandt sig omkring 35.000 civile tyske flygtninge i Københavns Frihavn.¹⁴ Frihavnen rummede de flygtninge, der var kommet til landet i de allersidste dage inden den tyske kapitulation. Der var derfor tale om et ankomststed snarere end en lejr. Disse 35.000 flygtninge blev derfor snart fordelt til andre lejre spredt over hele landet blandt andet Oksbøl.

Harry Bjørnholm overtog posten som lejrchef i Oksbøllejren efter løjtnant Jørgen Wandler, der havde fungeret som leder i den første tid efter den tyske kapitulation. Af en skrivelse fra Arbejds- og Socialministeriet af 23. juni 1945, fremgår det, at man var klar til at ansætte en lejrchef og en stedfortræder for denne.¹⁵ Den 10. juli 1945 blev Harry Lorenz Bjørnholm ansat som leder for Statens civile Luftværns Flygtningelejr i Oxbøl, hvorefter Wandler blev hans næstkommanderende.¹⁶

Hvorfor Harry Bjørnholm kom til Oksbøllejren er lidt uklart, men ifølge Sven Bjørnholm kan det godt have været lidt tilfældigt, dvs. en ledelseskabale, der skulle gå op. Forholdene efter den tyske kapitulation betød, at der skulle bruges mange

danske ledere, og en hel del af disse kom fra luftværnet og modstandsbevægelsen. Til Bjørnholms fordel var det utvivlsomt, at han talte godt tysk, bl.a. fordi hans stedmor var baltertysker og kun talte tysk. Hans ledelseserfaring og hans indsats under besættelsen har givetvis også spillet en rolle, da posten som lejrchef for den største lejr for tyske flygtninge skulle besættes.

En skrivelse fra sognerådsformand og luftværnschef Peder Christensen (Aal sogn) viser, at kommunikationen mellem Oksbøllejren og det omgivende lokalsamfund var træg. Således oplyser sognerådsformanden, at han den 2. august havde fået meddelelse om, at Bjørnholm var ny chef i Oksbøllejren (altså mere end tre uger efter ansættelsen). Samtidig kunne sognerådsformanden meddele, at kommunens forpligtelser over for lejren nu var afsluttet, og at han ønskede en endelig opgørelse over udgifter til lejren, så kommunens udestående kunne blive afviklet. Til dette formål ønskede han at få oplyst en skæringsdato for, hvornår kommunens forpligtelser over for lejren var ophørt eller ville ophøre af hensyn til rekvirition af fødevarer og betalingen af disse.¹⁷ En vigtig dato set med lokale øjne for herefter ville alle de økonomiske forpligtelser til Oksbøllejren, herunder også Bjørnholms løn, påhvile staten.

Med stillingen som lejrchef i Oksbøl flyttede Bjørnholm til Oksbøl sammen med sin kone Inger. Her fik de stillet kommandantboligen (nu: Skovvænget 6) i Oksbøl til rådighed. Her passede Bjørnholm sit arbejde som lejrchef for de tyske flygtninge, mens fru Bjørnholm varetog husholdningen i privaten bl.a. med hjælp fra en dygtig dame fra Østprøjsen, Frau Matthies. Lejrchefen fik desuden stillet en tjenestebil med tilhørende chauffør til rådighed. Månedslønnen som lejrchef var kr. 1000, mens hans næstkommanderende, Wandler, måtte nøjes med kr. 742,50 (november 1945).¹⁸

På billedet ses de tipvogne og tipvognsspor, som Bjørnholm og Wandler fik anlagt i løbet af flygtningelejrens første halve år. Derved lettedes transporten af fødevarer ind til lejren fra de store fødevarrelagre i Kulgården. Foto: Blåvandshuk Lokalhistoriske Arkiv.

Jobbet som lejrchef kan måske allerbedst betegnes som en robinsonade, der handlede om at opbygge og organisere rammerne om en tilværelse for de mange tusinde mennesker. Derfor måtte Bjørnholm og hans medarbejdere improvisere fra situation til situation. Befolkningen inden for pigtråden skulle beskæftiges og arbejdet organiseres. Hver dag kom der fødevarer til lejren, og alene fordelingen af disse var en stor opgave, der var sygdomspestidier, skolevæsen, kulturelt arbejde, oplysningsarbejde og meget mere, som nu skulle bringes til at fungere. Med andre ord, det handlede om at skabe orden i kaos.

Sven Bjørnholm fortæller, at det på et tidspunkt i løbet af efteråret 1945 kom enten løjtnant Wandler eller Bjørnholm selv for øre, at der i Nymindegablejren længere nordpå var tipvognsspor, tipvogne og sågar et tipvognslokomotiv. I løbet af kort tid fik Bjørnholm og Wandler aftalt med lederen af Nymindegablejren, at tipvognsudstyret skulle sendes til Oksbøl. Dele af Nymindegablejren fungerede nemlig efter befrielsen som parkområde, dvs. et område med oplagret krigsmateriel, som værne magten havde efterladt. Erindringen bekræftes af en flygtningeinspektørrapport fra januar 1946, hvor det fremgår, at der nu var blevet anlagt et tipvognsspor til transport af tørv.¹⁹ Det er muligt, at det er, hvad der er blevet oplyst inspektørerne, men Sven husker, at han under sit sidste besøg i lejren i sommeren 1946, så rækkerne af tipvogne køre gennem lejr gaderne lastet med både rugbrød, kålrabioer og kartofler.

Den danske lejradministration

Generelt var de danske lejradministrationer meget små. Det gjaldt også i Oksbøllejren, som ganske vist i kraft af sin størrelse havde en forvaltning, der var større end gennemsnittet. Et foto fra 1946 viser Bjørnholm med sin stab på blot 27 medlemmer foran administrationsbygningen. Denne eksklusive gruppe tog sig af omkring 35.000 flygtninge. Det vil i runde tal sige, at hver enkelt medarbejder havde ansvaret for omkring 1300 flygtninge hver. Det er et under, at det overhovedet lod sig gøre. Forklaringen må være den, at den danske lejrledelse formåede at organisere forholdene, så flygtningene inden for pigtråden opnåede et delvist selvstyre med eget byråd, *Gemeindevertreide*, der stod i tæt kontakt med den danske lejrledelse og havde til opgave at effektuere regler og ordrer. Havde dette samarbejde ikke fungeret, var missionen næppe nogensinde lykkedes. Af de samtidige flygtningeinspektørrapporter fremgår det tydeligt, at opgaven med at skabe en velfungerende lejr i meget udtalt grad var afhængig af flygtningenes egen indsats inden for beskæftigelse, barakforhold og alt muligt andet. Det fremgår også af Bjørnholms korrespondance og ikke mindst hans afskedstale, at han havde fået opbygget et godt forhold til den tyske ledelse eller byråd. Eller som Sven Bjørnholm, der besøgte forældrene i Oksbøllejren flere gange, konkluderer: "Der må have eksisteret en stor tillid mellem danskerne og tyskerne".

Når de danske myndigheder var tilbageholdende med at opbygge store administrationer, var det dels på grund af omkostningerne, dels fordi lejrene blev anskuet som

Foto fra 1946 viser Bjørnholm med sin stab på blot 27 medlemmer foran administrationsbygningen i Oksbøllejren. Foruden administrationen var der også en dansk vagttjeneste, som en overgang talte 400 mand. I billedets centrum ses Bjørnholm, yderst til venstre ses løjtnant Jørgen Wandler (1915-91), der var næstkommanderende i Oksbøllejren, mens læge Krarup, der var tilsynsførende i lejren er nummer tre i forreste række fra venstre. Foto: Blåvandshuk Lokalhistoriske Arkiv.

midlertidige foranstaltninger. I Flygtningeadministrationens hvidbog *Flygtninge i Danmark 1945-49*, der udkom i 1950, nævnes også en tredje grund, nemlig at det var svært at skaffe dansk personale lige efter befrielsen.²⁰ Først den 6. september 1945 fik den nyoprettede Flygtningeadministration en chef nemlig den tidligere minister og socialdemokrat Johannes Kjærbøl, oprettelsen af Flygtningeadministrationen skete i erkendelse af, at de tyske flygtninge ville blive betydeligt længere end først antaget, men endnu vidste ingen hvor længe. Kort efter udnævnelsen den 16. september aflagde den ny chef Oksbøllejren og Harry Bjørnholm et besøg. Ved den lejlighed fremsatte Kjærbøl et ønske om, at bevogtningsstyrken blev udvidet til 180 mand, fordi det tilsyneladende kneb med at holde tyskere og danskere på hver deres side af lejrhegnet.²¹ Også de berømte hestestalde fik et par ord med på vejen, og Kjærbøl blev refereret for, at han ikke ville tage ansvaret for belægningen i hestestaldene, når det blev vinter – underforstået: det måtte Bjørnholm og Wandler se at få klaret.²² For at kunne klare de store udvidelser af Oksbøllejren var det nødvendigt at tage tyskernes hestestalde i brug. Disse var i sagens natur mere primitive end mand-skabsbarakkerne og har i eftertiden (sikkert med rette) fået nogle knubbede ord med på vejen.

Samtidig stod det også hurtigt klart, at Oksbøllejren var en af de lejre, som myndighederne ville udvide, og i løbet af efteråret voksede antallet af tyske flygtninge i lejren til over 30.000 indbyggere for at nå op på over 35.000 flygtninge i februar 1946.²³ Udbygningen af Oksbøllejren og andre udvalgte flygtningeforlægninger, som nu blev endnu større på bekostning af mindre lejre, der blev lukket, var helt i tråd med Flygtningeadministrationens og Kjærbøls strategi, der gik ud på at udnytte de driftsfordele, der var ved store lejre frem for små fx i forhold til økonomi, overskuelighed, administration og bevogtning m.v.²⁴ Beslutningen om den meget betragtelige kapacitetsudvidelse i Oksbøl gav lejradministrationen nogle gevaldige udfordringer med at skaffe tilstrækkelig plads i løbet af 1945-46.

Som lejrchef havde Bjørnholm ansvaret for lejrens daglige drift og var øverste myndighed i forhold til forseelser og lovovertrædelser begået af tyske flygtninge jf. lejrinstruksens stykke 2.²⁵ Dette gjaldt i alle forhold også i forhold til de tyske dommere og lejrdomstolene. Desuden skulle alle lejrdomstolens frihedsberøvende domme forelægges lejrchefen.

Blandt Bjørnholms og hans folks mange opgaver hørte endvidere at sørge for registrering, forplejning, hygiejne, beslaglæggelse af penge og effekter, sørge for at sundhedssystemet i lejren fungerede efter hensigten m.m. Desuden var det lejrlederens opgave at sørge for ro og orden, og at børn under 10 år kom til ro inden kl. 20.00

Oksbøllejren var under bevogtningen døgnet rundt og fraternisering var forbudt. En overgang var det danske værnepligtige soldater, der forrettede vagttjenesten. Her et afslappet øjeblik, hvor en dansk soldat giver noget brød til nogle tyske flygtningedrenge, hvilket stred mod reglementet, men som så meget andet foregik det alligevel. Foto: Jørgen Carlsson.

samt, at der var ro i lejren senest kl. 22.00, og at ingen stod op før kl. 6.00, medmindre det gjaldt en arbejdsopgave.²⁶ Det var således ganske håndfaste regler, som lejrene blev styret efter – slet ikke ulig en militærlejr. Så håndfaste at forfatterne til hvidbogen fandt det nødvendigt at tilføje, at lejrinstruks og lejrreglement fra henholdsvis juli og november 1945 var “præget af den første tids ret stramme syn på flygtningene og af det forhold, at flertallet boede i forskellige beslaglagte bygninger i byerne. Efterhånden som flygtningene samledes i mere afsondrede baraklejr, mildnedes en række af instruksens bestemmelser”.²⁷ Særligt i begyndelsen var det en vigtig opgave for lejrchefen og hans medarbejdere at sikre, at der ikke afholdtes politiske propagandamøder af nogen art i lejren. Nazismen skulle ikke stikke sin hestehov frem igen, og alle tanker om tysk revanchisme skulle bekæmpes, hvorfor den kulturelle og demokratiske oplysning også prioriteredes højt. Det tyske folk var fra 1933-45 blevet fyldt med Hitlers og Goebbels løgne, og det skulle der rettes op på.

En anden af lejrchefens fornemste opgaver bestod i at finde de rette folk og organisere lejrens dagligdag. Det var en betydelig logistisk opgave, hvor mange senge skulle der eksempelvis bruges på lazarettet, når der boede så og så mange i hvert kvarter, og der var så og så mange kvarterer? Hvordan organisere forplejning og brændsel mest retfærdigt? Hvordan løse de mange tekniske og praktiske problemer som eksempelvis at vedligeholde veje og holde kulden ude om vinteren? Samtidig var der også hele den menneskelige side af sagen, såsom de menneskelige konflikter og den kriminalitet, der naturligvis ikke kunne undgås i en så tæt befolket lejr som Oksbøllejren. Arbejdet som lejrchef krævede i høj grad takt, tolerance, medmenneskelighed og social forståelse.

Foruden de allerede nævnte opgaver stod Bjørnholm og hans beskedne administration også for driftskontoret, der tog sig af depotet, kartoteket, gartneriet og værkstederne. Regnskabskontoret tog sig af vareindkøb, varefordeling og bogholderi. Kirkekontoret registrerede dødsfald og fødsler. Censuren tog sig af den ind- og udgående flygtningepost. Lazaretafdelingen stod for forsyningerne til sygehusene. Kørselsafdelingen stod for lejrens vognpark, transport af fødevarer og brændsel, mens kontoret for bilværkstederne stod for reparation og ombygning af biler. Kontoret for andre tekniske værksteder tog sig af vand- og strømproduktion, badeanstalten, vaskeriet, kanalisation og kloaker, og dertil kom bygningskontoret og telefoncentralen. Derudover var der yderligere tre selvstændige danske afdelinger i lejren. Det drejede sig om politiafdelingen, der talte ca. 30 mand og CBU-tjenesten, der især tog sig af lejrens brandtjeneste og sidst bevogtningstjenesten, der på sit højdepunkt omkring 1946 talte ca. 400 mand, og en overgang bestod af danske værnepligtige soldater.²⁸

Af lejrchefens korrespondance synes forholdet mellem de selvstændige danske afdelinger og lejradministrationen nærmest at have været mere anstrengt end forholdet til tyskerne. Det gælder især Bjørnholms forhold til vagtdetachmentets ledelse, ligesom forholdet til flygtningechefen fhv. minister Johs. Kjærboel, at dømme ud fra den eksisterende korrespondance, til tider også kunne være lidt anspændt; begge dele kan have væ-

ret medvirkede til, at Bjørnholm forlod lejren i 1946.²⁹ På den anden side vidste Bjørnholm som alle andre, at stillingen som lejrchef i Oksbøllejren blot var midlertidig, til trods for at flygtningehjemsendelserne i sommeren 1946 endnu ikke var kommet i gang.

Organiserede bordeller og våbenhandel i Oksbøllejren

Offentligheden havde ingen adgang til flygtningelejrene. Til gengæld åbnede Flygtningeadministrationen dem en gang imellem for den samlede presse.³⁰ Denne politik gav anledning til både rygtedannelse og gisninger om, hvad der foregik bag pigtråden i de lukkede lejre. Det kommunistiske dagblad Land og Folk var alt andet end begejstret for den socialdemokratiske flygtningechef Johs. Kjærbøl. Partiorganet skrev altid kritisk om ham og hans måde at håndtere de tyske flygtninge på. I januar 1946 havde Bjørnholm haft besøg af en af bladets journalister. Kjærbøl fik nys om dette og henvendte sig til Bjørnholm og skældte ud. Bjørnholm meldte tilbage, at han ikke havde givet journalisten adgang til lejren, men blot havde besvaret nogle spørgsmål. Bjørnholm bad derfor Kjærbøl om at meddele ham, hvilke oplysninger han fremover måtte give.³¹

Trods bevogtningens høje prioritet i Oksbøllejren, var den tilsyneladende ikke 100 % effektiv i hvert fald ikke, hvis man skal tro en notits bragt i dagbladet Vestkysten i marts 1946. Her kunne man læse, om "Tyske Piger fra Oksbøl paa Besøg i Haderslev". Historien handlede om, at pigerne havde sneget sig ud af lejren, hvorefter de var blevet afhentet af en lejebil fra Haderslevvegen. Pigerne havde efterfølgende opholdt sig hos forskellige personer i Haderslev i flere dage, hvorefter de forsynet med levnedsmidler blev kørt tilbage til Oksbøl. Forehavendet var blevet opdaget, fordi to flygtningepiger var blevet pågrebet hos en mand i Haderslev.³² Sagen var opklaret, og kvinderne var igen bag pigtråd. Om det nu var denne episode, der gav næring til vedholdende rygter om bordelvirksomhed i Oksbøllejren er uvist, men det kan sagtens have været en sådan sag, der fik rygterne til at svirre.

Bordelrygterne dukkede op i Politiken, og bladets læsere kunne derved få deres eventuelle antipatier over for Johs. Kjærbøl bekræftet.

"Der foreligger i Oksbøl et Eksempel paa skandaløse Forhold med organiseret Utugt og tilsyneladende finder dette sted under Beskyttelse af Flygtningeministerens Johs. Kjærbøls administration, idet denne Statsinstitution forhindrer det stedlige Politi i at gribe ind. En entreprenant Herre i Oksbøllejren, der er en af vore største Flygtningelejre med sine 35.000 Flygtninge for Størstedelen Kvinder, har startet en Bordelvirksomhed for Soldaterne i Bevogtningstjenesten. Politifuldmægtig Schlandbusch (Henning Schlanbusch, forf. anmærkning), Varde, udtaler, at det lokale Politi ingen ret har til at gribe ind over for Lovovertrædelser i Flygtningelejren, der staar direkte under Flygtningeadministrationen. Af denne Grund er det vanskeligt at komme Uvæsenet til livs og paa samme Maade er det med Bordelværtens bibeskæftigelse ulovlig Handel med Vaaben og Ammunition. Han har solgt Rifler til 1.000 kr. Stykket".³³

Befolkningen blev ifølge Politikens journalist tilsyneladende ført bag lyset af Johs. Kjærbøl og Flygtningeadministrationen, som var blevet en stat i staten, hvor end ikke politiet havde mulighed for at gribe ind over for prostitution og våbenhandel. Var der tale om et rygte, var det et af de mere sejlivede, for en næsten identisk historie fandt også vej til spalterne i den lokale avis Vestkysten. Her kunne læserne den 20. juni 1946 læse et referat af en artikel bragt i det konservative dagblad Esbjergbladet:

“Efter hvad vi erfarer, er der i Oksbøllejren blevet afsløret en veritabel Bordelvirksomhed, som havde overordentlig stor Søgning bl.a. Soldater fra Esbjerg. Man ved endnu ikke, hvem der har indrettet Bordellen, for siden Politiet er kommet paa Sporet, er “Forretningen” blevet ophævet og saavel “Personale” som Ledelse flygtet. I Bordellen som var indrettet i en gammel tysk Barak, fandtes hened en Snes Kvinder, alle tyske Flygtninge. Det er foreløbigt en Gaade, hvorledes det har været muligt Aften efter Aften at komme ud af Lejren. I øvrigt kunne man i samme Barak købe tyske Vaaben – endda meget billigt. Taksten for en ni mm Revolver var saaledes 15 Kr., og det vides, at mange her paa Egnen har erhvervet sig en Skyder paa denne Maade”.³⁴

Hvor sådanne oplysninger kom fra er uvist, men det var næppe fra lejrchef Bjørnholm. Man bemærker, at historierne ligner hinanden ganske meget. Det gælder bordelvirksomheden såvel som våbenhandlen, bortset fra den jyske beskedenhed, som gjorde historien mindre farvestrålende, og hvor riflerne til 1000 kr. var blevet til små 9 mm revolvere (pistoler?) til bare 15 kr. stykket.

Under alle omstændigheder var det foruroligende nyheder, som Vestkystens kritiske journalist naturligvis måtte have opklaret. Måske havde man fat i noget? Derfor præsenterede journalisten de hårrejsende påstande for “Ritmester Bjørnholm, der har kommandoen i Nordlejren i Oksbøl”, som der står. Bjørnholms kommentar var kort og godt, at “Det var Løgn fra Ende til anden”. Ifølge Bjørnholm havde historien intet med virkeligheden at gøre, og han blev citeret for at sige:

“De kan godt skrive, at der end ikke har været den mindste Fjer, som kunde være blevet til denne And. Der verserer mange Historier her fra Oksbøl-Lejren, alt for mange, og det skyldes for en stor Del, at journalisterne ikke har adgang til Lejren. Jeg har forsøgt at faa Udvirket et Pressebesøg, men det er ikke lykkedes, selv om jeg personlig mener, at det var den bedste Maade, hvorpaa man kunde komme Rygterne til Livs”.³⁵

Mere synes der ikke at være kommet ud af sagen, og alt tyder på, at Bjørnholm havde ret i, at der var tale om fantasifulde påstande, der formentlig var opstået på

baggrund af den lukkethed, der prægede den danske flygtningepolitik ikke mindst i begyndelsen. Ikke desto mindre ved vi fra faderskabssagerne – i Oksbøllejren blev tallet opgjort til 67 – at der blev født en hel del uægteskabelige børn blandt de tyske flygtninge, hvoraf mange havde danske fædre.³⁶ Der var uden tvivl “trafik” gennem lejrhegnet i form af tyske flygtninge, der forsøgte at stikke af, samt fraternisering mellem tyskere og danske, men det betyder ikke som antydnet i pressen, at det var organiseret prostitution.³⁷

Flygtningeadministrationens øjne og ører

Flygtningelejrene var ikke et anliggende for offentligheden, og derfor må historikere i dag forlade sig på interne skrivelser i det omfang, sådanne findes. Og der eksisterer fra perioden et stort antal rapporter skrevet af de flygtningeinspektører, som Flygtningeadministrationen udpegede i løbet af efteråret 1945. Disse skulle så at sige fungere som Flygtningeadministrationens øjne og ører. Inspektørernes første besøg i Oksbøllejren fandt sted sidst i november 1945. Besøget var et led i Flygtningeadministrationens bestræbelser på at skabe overblik over de mange forlægninger med tyske flygtninge. I hele landet var der i alt syv af disse inspektørhold, der alle bestod af en mandlig og en kvindelig inspektør, hvis opgave det var at undersøge forholdene i samtlige flygtningelejre og derefter afrapportere deres iagttagelser til Flygtningeadministrationen. Flygtningeinspektørerne skulle først og fremmest se på, hvordan lejrene fungerede ledelsesmæssigt, boligsmæssigt, forplejningsmæssigt, skolemæssigt, og ligeledes vurdere sundhedstilstanden, beskæftigelsessituationen osv. Rapporterne skulle bruges til at foretage forbedringer og justeringer, og i sidste ende til at vurdere om den enkelte lejr skulle lukkes eller var egnet til udvidelse. Flygtningeinspektørerne havde således adgang til det, som var lukket land for den danske presse og dermed også offentligheden. Denne lukkede politik gav, som det er fremgået, anledning til polemik og rygtedannelse – alligevel holdt Flygtningeadministrationen stædigt fast i den – velsagtens fordi den sikrede arbejdsro for Flygtningeadministrationen og arbejdet ude i lejrene. Ulempen ved denne lukkethed blev påpeget af enkelte i samtiden bl.a. af samfundsrevseren Poul Henningsen, men ellers synes det mest at være i eftertiden, at den lukkede politik kom under mistanke.³⁸

Fra Oksbøllejren og Bjørnholms tid foreligger flere af disse rapporter fra inspektionsbesøgene foretaget af inspektionsholdet for Ribe og Ringkøbing Amter, Nora Bremersteng og Albert Jørgensen (senere erstattet af Poul Thomsen). Rapporterne giver et godt indblik i hvilke massive problemer, man stod over for, ikke bare i Oksbøllejren i 1945-46, men i lejrene over hele landet.

Den første inspektion i Oksbøllejren fandt sted den 28.-29. november 1945. Der var på det tidspunkt 30.500 flygtninge hos ritmester Bjørnholm i lejren, hvoraf 85 % var kvinder og børn. Siden maj var Oksbøllejren bl.a. under Bjørnholms auspicer blevet udvidet med 20.000 indbyggere, og da inspektørerne besøgte lejren, kæmpede

man stadig med følgerne af den store stigning i indbyggertallet. Inspektørerne kunne under deres besøg konstatere, at sygeligheden i lejren havde været stor, men at den dog var i bedring. Ganske vist rådede man i lejren over et stort lazaret med 900 senge foruden en kirurgisk og en medicinsk afdeling, hvortil der var knyttet en overlæge og assisterende læger. Til gengæld manglede lægerne både medikamenter, tæpper og madrasser. Udover sengeafsnittene på selve lazaretet havde man indrettet sygestuer i hver blok, hvor man kunne behandle lettere sygdomstilfælde. De sygdomme, som inspektørerne hæftede sig ved, var først og fremmest de alvorlige smitsomme sygdomme som tyfus, difteritis (alvorlig halsbetændelse), dysenteri, skarlagensfeber og tuberkulose, som de noterede var dalende i forhold til ugen før.

Der er ingen tvivl om, at Bjørnholm og hans stab stod over for en meget vanskelig opgave, som endnu var langt fra at være løst. Stadig var det basale endnu ikke kommet helt på plads; til eksempel var et tysk arbejds hold beskæftiget med at reparere utætte tage, så det holdt op med at regne ned i sengene! Trods en tredobling af indbyggertallet i Oksbøllejren i løbet af efteråret 1945, blev belægningen i lejren som helhed vurderet som rimelig. Alligevel vurderede inspektørerne, at der var behov for yderligere udvidelser i lejren.³⁹ Beskæftigelsessituationen i lejrene var også af største betydning, og derfor også et område, som flygtningeinspektørerne interesserede sig for; dels ville en høj beskæftigelse kunne minimere de danske udgifter; dels var det danskernes vigtigste våben imod lejrpsykoser og krigstraumer. Inspektørerne note-

Inspektionerne i Oksbøllejren viser, at situationen i det første halve års tid var meget svær, bl.a. som følge af de store udvidelser, der fandt sted i lejren, og hvor indbyggertallet mere end tredobledes for at nå op på godt 35.000. I løbet af 1946 var ledelsen kommet langt i forsøget på at skabe orden i kaos. Til højre i billedet ses tipoggnssporet. Foto: Jens Anker Gielstrup.

rede her, at Bjørnholm og hans lejradministration i november havde skaffet heltidsbeskæftigelse til 8000, mens 5000 var halvdagsbeskæftigede.

I januar 1946 besøgte Nora Bremerstent og Albert Jørgensen Oksbøllejren og dermed Bjørnholm igen. De kunne nu konstatere, at man var i gang med at opføre 14 nye barakker, som dog ikke var klar endnu. Barakkerne var yderst tiltrængte, for lejrens indbyggertal kom i løbet af december og januar op på godt 35.000. I januar 1946 var der 8000 skolepligtige børn, men kun 6000 af disse fik blot seks timers undervisning om ugen. De to inspektører påtalte også, at der i et rum på blot 48 m² boede 36 drenge i alderen 12-18 år uden pårørende. I et andet lille rum på 57 m² boede ligeledes 36 drenge. Samtidig fik inspektørerne oplyst, at beskæftigelsessituationen i lejren led under materiale-mangel.

Rapporten efterlader et indtryk af, at den store forøgelse af indbyggere i Oksbøllejren betød, at forholdene stadig var virkelig svære ved årsskiftet 1946, og at ledelsen var nødt til at anvende midlertidige barakker, hvor forholdene kunne være forfærdende. Ledelsen og dermed Bjørnholm svarede inspektørerne, at overflytningen fra andre mindre lejre til Oksbøl var særligt problematisk, fordi den var i fuld i gang, inden de nye barakker var klar til brug. Når de nye barakker var klar, ville sådanne forhold forhåbentlig ikke gentage sig. Til gengæld kunne inspektørerne under dette besøg konstatere, at sundhedstilstanden i lejren nu var god. Dog var der stadig en del tilfælde af difteritis og tuberkulose hver uge.⁴⁰

Det næste inspektørbesøg hos Bjørnholms stab i Oksbøllejren fandt sted i februar 1946. Denne gang kunne Bremerstent og Jørgensen konstatere, at de store omflytninger i lejren stadig ikke var helt afsluttet. Endnu lå der flygtninge i nødkvarter i halm på gulvet, uden senge. Samtidig var spædbørnsdødeligheden i lejren steget henover årsskiftet. Af lejrens 457 børn under ét år var 23 døde i januar 1946. På et af lejrens lazaretter var 21 af 24 indlagte børn døde som følge af en smitsom tarmbetændelse, som ifølge inspektørerne også hærgede blandt danske børn uden for lejrene. Samtidig, noterede de, at flere tyske kvinder havde iagttaget, at børn i lejren, der var født sunde og raske pludseligt døde af hjerteslag efter et halvt års tid uden forudgående sygdom. En af de tyske læger mente, at de dårlige boligforhold og mangel på ro spillede ind. Konsekvensen af dette blev en påbudt hviletid mellem kl. 13 og 15, og at alle spædbørn blev flyttet ud af hestestaldene; så der blev stillet barakker til rådighed for mødre med spædbørn. Inspektørerne konkluderede, at disse meget vanskelige forhold var af midlertidig art og ville kunne løses. Endnu engang noterede inspektørerne overbelægning, og i et tilfælde var det særligt slemt med 72 mennesker på 288 m². Derfor anmodede de lejrledelsen om at se grundigt på belægningsforholdene igen. Når det kom til beskæftigelsessituationen var denne, trods store anstrengelser, stadig utilfredsstillende især blandt de unge, hvilket blandt andet blev tilskrevet lokale- og materiale-mangel.⁴¹

I marts 1946 vendte Jørgensen og Bremerstent tilbage på opfølgingsinspektion, og denne gang kunne de konstatere, at lejrens barakforhold, som ønsket, var i gang

med at blive revideret. Samtidig var man i fuld gang med at opføre fire nye barakker for mødre med spædbørn. Den første nye barak var allerede beboet, og de to inspektører gav udtryk for, at denne foranstaltning ville være til fordel for børnene og deres sundhedstilstand. Samtidig fremgår det af inspektørrapporterne, at de nye skolebarakker med 85 klasseværelser var taget i brug til glæde for 8000 skolebørn, der nu fik to timers skolegang dagligt. For at modvirke den stigende ungdomskriminalitet i lejren forsøgte man sig desuden med spejderidræt.⁴² Sven Bjørnholm fortæller i den sammenhæng, at han fik lov at arbejde med en spejderlejr i Sølager vest for lejren i de perioder, hvor han opholdt sig hos forældrene i Oksbøl. Det betød, at flygtningespejderne på spejderere fik lov til at komme uden for lejren.

Rapporten fra marts samt de øvrige rapporter tyder på, at man fra lejrledelsens side tog flygtningeinspektørernes (og de tyske lægers) anmærkninger alvorligt, og der synes at have været et udmærket samarbejde.

Det sidste inspektørbesøg, mens Bjørnholm var lejrchef, fandt sted i august 1946, da Nora Bremerstent og Poul Thomsen, der havde afløst Albert Jørgensen, inspicerede lejren. Under denne inspektion nævnes sundhedstilstanden ikke, hvilket må skyldes, at den var blevet klart forbedret. Det understøttes også, hvis man sammenligner

Flygtningeinspektørerne var udsendt af Flygtningeadministrationen i København. Deres afrapporteringer blev brugt til at skabe et overblik over situationen i de mange lejre. Administrationen var især interesseret i lejrenes belægningsituation, sundhedstilstand og beskæftigelsessituation. Foto: Vardemuseerne

dette med antallet af døde tyske flygtninge i hele landet. Således registrerede kirketjenesten samlet set i alt 17.209 dødsfald blandt de tyske flygtninge. 80 % af disse, 13.741, fandt sted i løbet af det første år dvs. fra perioden januar 1945 til februar 1946, mens de sidste 20 %, dvs. 3468, fordeler sig over de sidste tre år. Med andre ord havde de danske myndigheder i løbet af de otte måneder, der var gået siden befrielsen, fået standset overdødeligheden blandt de tyske flygtninge, og det gjaldt altså også i Oksbøllejren.⁴³ Inspektørerne noterede denne gang, at der om sommeren i det store hele var godt i Oksbøllejren, fordi der var god udenomsplads med mange

muligheder, men beboelsesrummene fandt de ikke på højde med standarden andre steder, når det kom til orden, renlighed og pyntelighed.

På dette tidspunkt var Bjørnholm på vej væk fra Oksbøllejren, men noget tyder på, at han og hans stab havde overvundet de største vanskeligheder. Dette understøttes også af de efterfølgende flygtningeinspektørrapporter, der omtaler problemer af stadig mindre alvorlig karakter sammenlignet med de første rapporter.

Er Oksbøl et dansk Neuengamme?

I dagene omkring Bjørnholms fratræden som lejrchef fik den danske presse adgang til Oksbøllejren. Faktisk havde Bjørnholm allerede i marts 1946 forsøgt at udvirke, at pressen fik adgang til lejren simpelthen for at komme misvisende oplysninger og rygter til livs.⁴⁴ Med Flygtningeadministrationens tilladelse skete dette tirsdag den 3. september 1946, da 40-50 journalister ifølge Vestkystens oplysninger fik adgang til lejren.⁴⁵ Besøget gav anledning til flere avisartikler i bl.a. Vestkysten, Jyske Tidende, Jyllands-Posten og Esbjergbladet, der kunne fortælle om byen, der var Danmarks sjette største, men som kun de færreste kendte. Avisartiklerne er vigtige i denne sammenhæng, fordi de er skrevet, på netop det tidspunkt, da lejrchef Bjørnholm forlod lejren, og de kan dermed læses som en slags status over hans indsats som lejrleder.

Af disse artikler er Jyllands-Postens *Oxbøl Flygtningelejr er Danmarks sjette største by* den mest positive. Artiklen blev bragt lørdag den 7. september 1946, fire dage efter besøget havde fundet sted. Jyllands-Postens udsendte medarbejder interesserede sig bl.a. for beskæftigelsen i lejren og konstaterede, at arbejdslysten blandt flygtningene var stor, hvorefter han snusfornuftigt tilføjede, at: "Lediggang er noget af det værste, man kan dømme Indbyggerne til". Med andre ord, den danske administration og Bjørnholm havde løst deres opgave. Det samme gjaldt beskrivelsen af den tidligere tyske førstedame i København; nemlig fru Hilde Best, som boede i Oksbøllejren med sine fire børn. Hendes mand, den tidligere rigsbefuldmægtigede dr. Werner Best sad i Vestre Fængsel i København og ventede på sin retssag. I Oksbøllejren boede fru Best i en barak, der næsten udelukkende var beboet af personale fra det tyske gesandtskab. Ifølge artiklen var fru Best på ingen måde glad for de fremmede journalisters tilstedeværelse. De kunne til gengæld konstatere, at hun havde tabt sig og ellers var bleg og stille. Underforstået: herrefolksmentaliteten var vist efterhånden pillet ud af hende. I samme tonefald oplyses det i en anden af artiklerne, at "Fru Dr. Best vasker Gulv."⁴⁶

I det hele taget var Jyllands-Postens journalist meget positiv over for det arbejde, som ritmester Bjørnholm og hans stab havde udrettet i det forgangne år. Ifølge journalisten var lejrpsykosen ikke særligt fremtrædende, mens den skulle have spillet en større rolle i andre mindre lejre, hvor flygtningene havde pigtråden tættere inde på livet, hvilket havde resulteret i både sindssyge og selvmord. I Oksbøllejren havde der

kun været fire selvmord, skrev han. Journalisten kunne også fortælle læserne, at det skyldtes de mange adspredelser, der var i lejren.

“Paa forskellige Scener opføres Kabaretter og mere folkelig Underholdning. I *Bunte Bühne* har man Artistoptræden og Ballet, men intet overgaar den store Kino, der er Lejrens Hovedscene. Det er en imponerende Teaterbygning som Tyskerne har efterladt sig. Der er 900 nummererede Siddepladser og i “Kino” samles Blomsten af Lejrens kvindelige Skønhed”.

Journalisten kunne fortælle, at man i lejren blandt flygtningene var så heldig at have direktøren for Stadtteater Danzig, Walter Warndorff og hans unge hustru Eva Just. Warndorff havde ikke meget at gøre godt med, alligevel var Jyllands-Postens medarbejder ganske imponeret over, hvad han havde udvirket. Sven Bjørnholm fortæller, at hans far også var meget begejstret for teaterdirektøren, fordi han formåede at skabe noget godt ud af ingenting. Sven fortæller, at de bl.a. spillede *Sommer i Tyrol* og havde skaffet instrumenter til et helt orkester. Disse tiltag var forsøg fra bl.a. Flygtningeadministrationens og Bjørnholms side på at skabe indhold i en tilværelse, som ellers var begrænset af pigtråd.

Ved afskedsfesten for Harry Bjørnholm opførtes en udstyrsrevy, som kunne være en verdensscene bekendt, stod der i Jyllands-Posten i september 1946. Foto: Blåvandshuk Lokalhistoriske Arkiv.

Journalisten kunne også berette “at der ved afskedsfesten for Harry Bjørnholm i *Kino* opførtes en udstyrsrevy, som en verdensscene kunde være bekendt. Damerne optrådte i elegante selskabskostumer med kulisser fra New York, Paris og andre storstæder”. Mest imponeret var journalisten dog over, at den festlige forestilling blot havde kostet 627 kr. Kjolerne var fremstillet af crepepapir, parykkerne var lavet af optrevlede snore, cowboyernes vaskeskindsbukser var af sækkelærred osv. Det hele kan syes om og bruges igen, fortalte han sine læsere behørigt imponeret. Musikken blev leveret af et dygtigt 15-mands orkester med alt fra flygel til stortromme. “*Kino* er som et lille Paradis bag Pigtraaden. Her kan Flygtningene under de tre Timer lange Forestillinger glemme Madens Ensformighed, det lidet produktive Arbejde, de ensomme Belægningsstuer og de mørke Fremtidsudsigter”.

Den afgående lejrchef Bjørnholm og hans stab fik et par pæne ord med på vejen fra teaterdirektør Warndorff. “Vi har her i Oxbøl den dygtigst ledede Lejr, og vi har skabt Landets bedste Teater”. Jyllands-Postens artikel sluttede med det ledende spørgsmål, om ikke de 99 % af Warndorffs tyske medflygtninge ville give ham ret i det første. “Størstedelen af Lejrens gæster vil i hvert fald give ham ret i det sidste”. Hermed fik landets største provinsavis samtidig lige langet ud efter hovedstaden og Det Kongelige Teater.⁴⁷

Mere nuanceret var imidlertid Vestkystens dækning, som i mindre grad end Jyllands-Posten havde de nationale briller på til gengæld for en større indlevelse i flygtningenes tilværelse.

“I mere end et Aar har Offentligheden været forment Adgang til de store, strengt afspærrede Flygtningelejre, der ligger rundt om i Landet og pirrer Befolkningens Nysgerrighed og giver anledning til Allehaande Skumlerier. Hvorfor maa ingen faa Lov at se? Gaar der noget i Svang? Er Oksbøl et dansk Neuengamme?”

Sådan skrev Vestkystens journalist Torben Jensen den 7. september 1946. Torben Jensen var godt tilfreds med, at journalisterne havde fået frie hænder under besøget med tilladelse til at gå, hvor de ville, tale med hvem de ville og fotografere, hvad de ville.

Vestkystens reporter ville undersøge, hvad det var for en lejr, som Bjørnholm og hans stab havde skabt? Og særligt kritisk var han over for overbefolkningen i lejren.

“Allerede den første tilfældige Barak, man vælger at gaa igennem, afslører, hvad der for Lederne maa være det altoverskyggende Problem. Husenes Overbefolkning. (...) Rummet er praktisk talt fyldt, og hvordan de 19 Mennesker, der bor her, faar bøvlet sig til Køjs om Aftenen er lidt af en Gaade. De enkelte Rum er adskilt ved tynde Trævægge, og naar hele Barakkens Befolkning i alt 172 Personer, tørner ind for Nat-ten, maa man forestille sig en kommen-til uden lige – en Kriblen og en Kravlen som i et Hvepsebo”.

Ellers kunne Vestkyst-journalisten oplyse, at han havde truffet to ældre mænd, der begge var meget tilfredse med at bo i lejren, men resten af de flygtninge, han var løbet ind i under besøget, gav udtryk for det modsatte, og at de ville hjem, om de så skulle gå til fods. Også lejrens store tuberkulosestation blev aflagt en visit, hvor journalisten konstaterede, at der ikke var overfyldt. Han gik langs sengene og så på børnene, der havde fået konstateret tuberkulose, men som trods diagnosen ikke så syge ud. Om den øvrige sundhedstilstand skrev journalisten: “at den efter indhentede Oplysninger var særdeles god. Af Lejrens mere end 35.000 Beboere er kun i alt 7-800 under Behandling, alle slags Tilfælde iberegnet; 32 tyske Læger arbejder under dansk Overledelse”. Vestkystens journalist sluttede af med at fortælle, at “man maatte beundre den Dygtighed, hvormed Administrationen og dermed Bjørnholm har formaaet at organisere det daglige Liv. Alt gaar stille og roligt. Forbrydelserne er faa – og sjældent alvorlige”, og han fortsatte:

“Jeg maatte flere Gange, naar jeg gik gennem de ringeste af Barakkerne, tænke ved mig selv: om det nu var dig, der var tvunget til at leve her? Dø af det vilde man ihvertfald ikke. I hele Lejren har der kun været fire Selvmord, hvoraf to endog blev begaaet af Personer, der i Forvejen havde været paa Sindssygehospital. Men naar man ikke ligefrem er forelsket i Næstens Aande, maa Nætterne være Skrækkelige. Imidlertid, naar alt kommer til alt, er der jo selv her i Landet Folk, hvis Levevilkaar ikke hæver sig over Oksbøllejrens. Alligevel forlader man den naturstridige Spøgelsesby derude i Hedeplantagen med en stærk Følelse af, at jo før vi kan blive kvit des bedre, bare ikke paa den Maade, at Pigtraaden sløjfes, saa Indholdet faar Lov at sive ud i vor egen Befolkning, men Nætterne maa være skrækkelige”.⁴⁸

I den Kolding-baserede Jydske Tidende lagde man også vægt på, at der i Oksbøl ikke var tale om et glansbillede, og journalisten citerede Flygtningeadministrationens chef Johs. Kjærboel for ordene: “De vil faa baade godt og ondt at se, naar De kommer til Flygtningelejren i Oksbøl”. Dette blev af journalisten udlagt som, at “man fra Ledelsens Side ikke ønskede at stikke noget under Stolen. Det var ikke potemkinske Landsbyer, vi skulde se. (...) Pressen [gives] Lejlighed til i nogle Timer ved Selvsyn at faa Indtryk af baade Lys- og Skyggesider. Og til de lyse Sider hører ganske givet det store og meget omfattende Arbejde, der af Administrationen gøres for at løse den vældige Opgave, der er stillet under de givne Forhold. Skyggesiderne var iøjnefaldende nok: alt for lille Plads til de 35.000 Flygtninge, der bor i denne ejendommelige By (...) og som Følge deraf Vanskeligheder, som for en Del ikke kan overvindes, men som stiller store Krav til de Ledendes Organisationsevne, Krav, som iøvrigt løses saa godt som muligt og under de givne Forhold beundringsværdigt”.⁴⁹

Roserne fra Jydske Tidende gjaldt bl.a. det arbejde, som Bjørnholm og hans lille stab havde udført, mens journalisten med *potemkinkulisserne* nok hentydede til Poul Henningsens (PH) kritiske artikler i Politiken fra februar 1946, hvor PH havde beskyldt Flygtningeadministrationen for at fremvise en såkaldt *Potemkinkulisse* i stedet for virkeligheden inde i lejrene.⁵⁰

Jydske Tidendes journalist var enig med Vestkystens Torben Jensen i, at overbefolkningen var det alvorligste problem i lejren. I alt 155.000 m² var under tag i Oksbøllejren. Heraf var 105.500 m² anvendt til beboelse, hvorved hver flygtning kun havde 3 m² til rådighed. De øvrige 50.000 m² var fordelt på lazaretter, skoler, køkkener, opholds- og spiserum osv.⁵¹ Journalisten hæftede sig desuden ved, at sundhedstilstanden havde ændret sig til det bedre i løbet af 1946, og den spiller ingen rolle i artiklen, ligesom den også ophører med at være et tema i Nora Bremerstents og Poul Thomsens inspektørrapporter fra og med sommeren 1946.

Journalist Erik B. Larsen (kaldet "Prik") fra Esbjergbladet fik adgang til den såkaldte K-blok, der var lejrens mest elendige. Han blev vist rundt af løjtnant Wandler, der betegnede den som lejrens *enfant terrible*. I K-blokken boede på 24 m² 18 mennesker, som alle var meget utilfredse. Snavset var der overalt og utøj i form af lopper og lus, men fremfor alt væggelus. Forholdene i K-blokken blev ikke bedre af, at der heller ikke var vand eller kloak.

“Det er med underlige Følelser, man gaar og kigger på den Slags. Men man ved jo, at der gøres, hvad gøres kan, for at alle Flygtningene kan komme til at bo under taalelige Kaar. Og en eventuel daarlig Samvittighed kan jo bortvejres blot ved at tænke på Koncentrationslejr, selvom Fremgangsmaaden ikke er anbefalelsesværdig og en Sammenligning selvfølgelig helt misforstaaet”.⁵²

Avisernes omtale overrasker ved at være mere nuancerede og interesserede i emnet end almindeligvis. Trods kritik og påpegning af uløste problemer meddeler de tilsammen et indtryk af en lejr, som både ritmester Bjørnholm og Flygtningeadministrationen godt ville og kunne være bekendt at vise frem for offentligheden.

Der var ikke tale om et dansk Neuengamme.

Afsked med Oksbøl

Lejrchef Harry Bjørnholm forlod stillingen som chef i Oksbøllejren den 1. september 1946 og trådte derefter igen *i nummer i hæren*.⁵³ Opgaverne i Oksbøllejren var endnu ikke afsluttet, og de sidste flygtninge forlod først lejren to og et halvt år senere, men de allerstørste udfordringer var på dette tidspunkt overvundet. Lejren var på plads og funktionsduelig.

Skulle der for den snart 55-årige lejrchef være mening i at genindtræde i hæren, var det nu. Motiverende var det sikkert, at Bjørnholm i december 1945, mens han endnu var lejrchef, blev forfremmet til oberstløjtnant som anerkendelse for sin indsats i modstandskampen. Samtidig ville der blive brug for hans erfaring i forbindelse med opbygningen af en ny dansk hær, der skulle være en demokratisk og alsidigt rekrutteret militær styrke. Efter befrielsen blev der derfor lavet en ordning, hvor modstandsfolk, der havde udmærket sig i fx sabotagen eller ved nedkastninger midlertidigt kunne søge ind i hæren, og senere vedtog Folketinget en lov, som gjorde det muligt for modstandsbevægelsens folk at fortsætte en karriere inden for værnene og evt. få en officersrang og komme på kursus og få de nødvendige færdigheder for en moderne officer. Den ordning omfattede også folk som Bjørnholm, der allerede havde en officersuddannelse, men som frivilligt havde forladt hæren, og den benyttede han sig af. Efter tiden i Oksbøl vendte den nyudnævnte oberstløjtnant Bjørnholm tilbage til sit gamle regiment i Randers, hvor han blev til sin pensionering i 1950.

Ved sin afsked med Oksbøllejren fremhævede Bjørnholm selv de store forandringer til det bedre, der havde fundet sted i løbet af de godt 14 måneder, hvor han havde beklædt chefposten. Han fremhævede især to ting, nemlig den stadige og berettigede klage over de leverede levnedsmidler og den frygtelige uorden inden for den tyske ad-

Efter tiden som lejrchef i Oksbøllejren genindtrådte Harry Bjørnholm i hæren nu med rang af oberstløjtnant. Her ses han til venstre som vognkommandør på en Staghound panservogn på Randers nye dragonkaserne ca. 1946. Foto: Privateje.

ministration, som beskyldtes for korrupsion og nazi-metoder. Dette gik nu sin rolige gang, og alligevel var alle vanskeligheder endnu ikke overvundet. Samtidig udtrykte han sin anerkendelse af det store arbejde, som den tyske administration havde lagt i at få lejrlivet til at fungere. Han fremhævede, at det havde været hans og dermed den danske administrations opgave at tilrettelægge livet i lejren efter demokratiske principper, hvorefter en dansk købstad af samme størrelse styredes. Til sidst nævnte Bjørnholm, at han ikke kunne have arbejdet med denne lille del af det tyske folk uden at tænke på deres fremtidsskæbne. Denne skæbne tyskere nu selv skulle være med til at forme, og denne genopbygning ville blive både hård og vanskelig, fordi alle på grund af nazismen og herrefolksmentaliteten ville se på Tyskland med mistillid. Denne mistillid kunne henføres til, at det tyske folk ikke ville vedkende sig dets medskyldighed i nazistytets ugerninger. Selvom vejen dertil ville blive vanskelig, måtte Tyskland naturligvis igen tage plads blandt de europæiske folk som ligeberettiget nation.⁵⁴

Afskedstalen til den tyske *Gemeindevertretung* (byrådet) er interessant, fordi den dels understreger en forståelse for tyskernes situation, dels fordi Bjørnholm fik adresseret nogle af de væsentligste udfordringer, som de tyske flygtninge kom til at stå over for i de følgende år i deres ødelagte hjemland. Det være sig fattigdommen samt landets internationale isolation. Alt sammen problemstillinger, som 1950'erne og 60'ernes tyske regeringer med succes arbejdede på at overkomme.

Avisartiklerne og flygtningeinspektørrapporterne tegner tilsammen et nogenlunde facetteret billede af ritmester Harry Bjørnholms tid som chef i Oksbøllejren. Det var en vanskelig opgave at være lejrchef for en "by", hvis indbyggertal i løbet af få måneder tredobledes, og hvor sundhedstilstanden bl.a. på grund af flygtningenes tilstand efter flugten, samtidig var yderst kritisk. Avisomtaler og inspektørrapporter understøtter desuden, at situationen var gået fra meget alvorlig til det betydeligt bedre i løbet af lejrens første år. Det samme gjaldt beskæftigelsessituationen, skolegang samt belægningsforhold. Bjørnholm kunne således overdrage en lejr til sin afløser, Anker Pedersen, hvor der ganske vist stadig var problemer, som krævede sin mand. Der er dog ingen tvivl om, at Bjørnholm i samarbejde med sin loyale souschef Jørgen Wandler, den danske administration og de tyske flygtninge selv var kommet meget langt i forhold til at få skabt orden og systematik i det kaos, der prægede lejren især i det første halve år efter befrielsen.

For officeren Harry Bjørnholm var kapitlet som lejrchef slut, og tiden var inde til, at den garvede rytterofficer overlod tømmerne til en anden. Bjørnholms efterfølger Anker Pedersen kom fra en stilling som forstander på Statsungdomslejren i Pallisbjerg ved Ulfborg.⁵⁵ I modsætning til sin forgænger kom Pedersen dels fra det civile dels fra forsorgsverdenen, og det har højest sandsynligt haft betydning for valget af netop ham som efterfølger. Desuden havde Anker Pedersen et godt kendskab til de tyske flygtningelejre, idet han frem til sin udnævnelse som chef for Oksbøllejren havde været en del af de førnævnte flygtningeinspektørhold. Sammen med Ragna Ahnfeldt-Rønne havde han haft inspektionsopgaverne i Aalborg, Hjørring og Randers amter. Anker Pedersen fortsatte efter nedlæggelsen af Oksbøllejren som lejrchef,

da flygtningelejren blev omdannet til militærnægterlejr i august 1949. Pedersens liv endte med hans tragiske selvmord i Oksbøl i 1954.

Harry Lorenz Bjørnholm boede efter sin pensionering i Classensgade 21 på Østerbro sammen med sin kone Inger. Kort før hans død flyttede parret til Vanløse. Harry Lorenz Bjørnholm døde den 20. november 1961 70 år gammel og er begravet på Vestre Kirkegård i København.

Efter sin pensionering flyttede Bjørnholm og hans kone Inger i lejlighed i Classensgade i København. Her ses de stående. Foto: Privateje.

“B” lejrchef i Oksbøllejren ritmester Harry Bjørnholms karakteristiske signatur.

Efterskrift

Beretningen om ritmester Harry Lorenz Bjørnholm er blevet til med stor hjælp og imødekommenhed fra hans søn, Sven Bjørnholm (f. 1927-), der har stillet erindrings- og billedmateriale til rådighed for denne artikel. Harry Bjørnholms søn gik kun delvis i sin fars fodspor, idet han som faren ganske vist også blev uddannet officer, men senere blev han tilknyttet Institut for Teoretisk Fysik på Københavns Universitet, nu kendt som *Niels Bohr Institut*. Gennem sit virke som atomfysiker på Niels Bohr Institut har Sven Bjørnholm således haft fornøjelsen af at arbejde tæt sammen med to af danmarkshistoriens største videnskabsmænd og nobelpristagere, nemlig Ben Motelson og Aage Bohr. Fra 1968 og indtil sin pensionering i 1996 var Sven Bjørnholm ansat som docent på instituttet. Som anerkendt videnskabsmand er Sven Bjørnholm mangeårigt medlem af bl.a. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab og af Akademiet for de Tekniske Videnskaber samt Kungliga Fysiografiska Sällskapet i Lund.

Desuden tak til Iran Bjørnholm, Henning Skjoldager, Fie Aggerholm Jensen og Blåvandshuk Lokalhistoriske Arkiv.

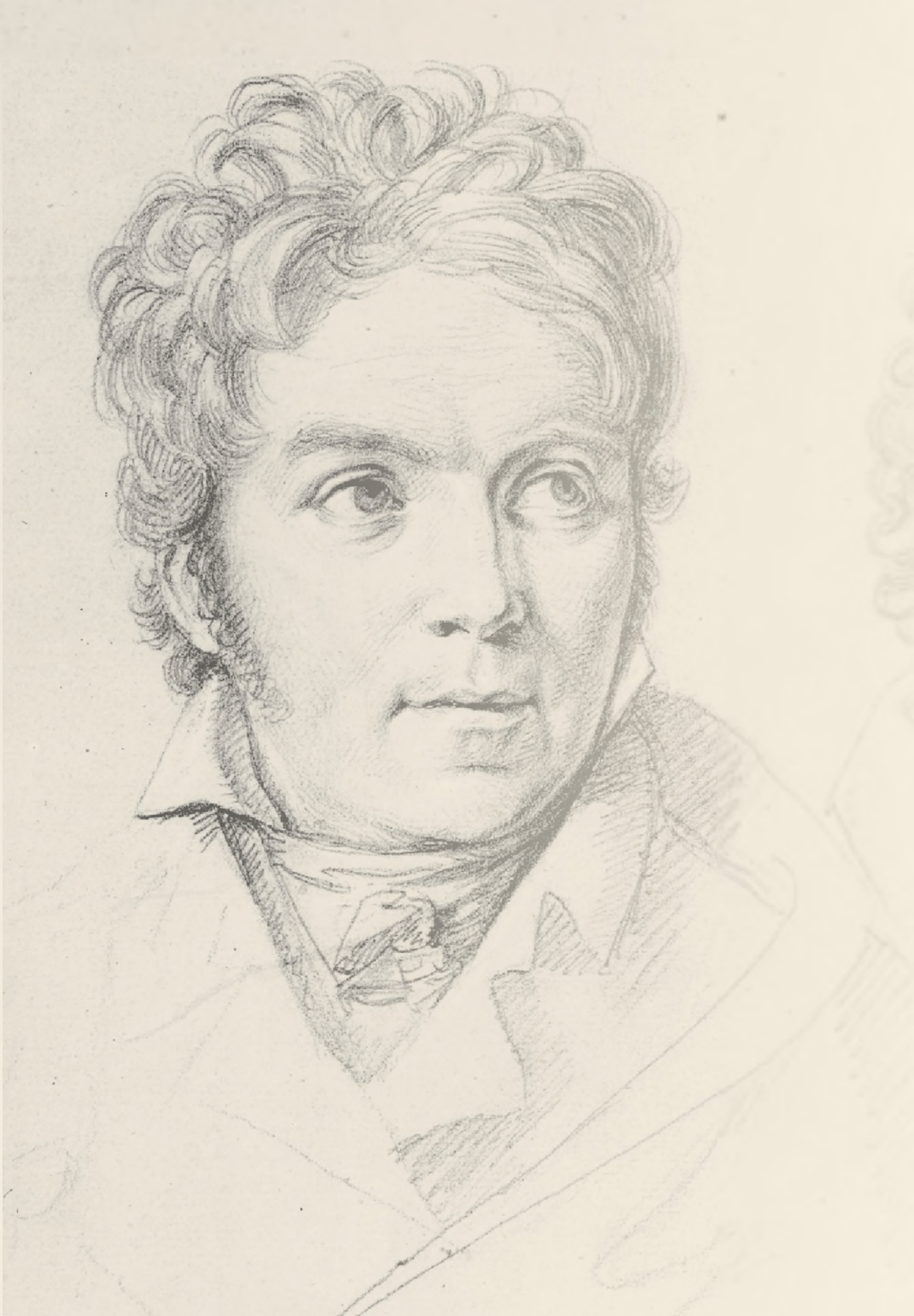

John V. Jensen er museumsinspektør ved Vardemuseerne. Han er cand.mag. i historie, filosofi og nordisk sprog og litteratur, Aarhus Universitet. Han har bl.a. skrevet flere bøger og artikler bl.a. bogen "Danmark en god mand. Historien om Günter Toepke (2017). Han har desuden forsket i og skrevet om Minerydningen i Danmark efter besættelsen (2018), ligesom han skrevet om de tyske flygtninge i Danmark 1945-49. For tiden arbejder han på et projekt omkring undervisning og oplysning i de tyske flygtningelejre.

Noter

- 1 Flygtningelejren i Oxbøl er Danmarks sjette største By. *Esbjergbladet* 7.9.1946.
- 2 Harry Bjørnholm, *Kraks Blå Bog* 1957 og senere.
- 3 Af Otto Helmon Hansens ansøgning til kongen om at måtte tage navnet Bjørnholm fremgår det, at børnene Harry Lorenz og Agnes Klara allerede havde fået navet i 1912. På grund af sine forretninger anså Otto Helmon Hansen dengang en navneforandring som uhensigtsmæssig.
- 4 Afsnittet er baseret på Birgit Øskov, Ole Bech Knudsen & Anton Blaabjerg: *I alle riger og lande... Anders Fogh Rasmussen og fortiden!* Viborg 2003 samt *Kraks Blå Bog* 1957.
- 5 Harry Bjørnholm, *Kraks Blå Bog* 1957 og senere.
- 6 *Jyllands-Posten* 30.11.1934, s. 8.
- 7 *Jyllands-Posten* 11.2.1933, s. 6; *Jyllands-Posten* 16.5.1936, s. 5.
- 8 *Jyllands-Posten* 15.5.1937, s. 8.
- 9 *Jyllands-Posten* 7.2.1942, s. 8; *Jyllands-Posten* 16.10.1942, s. 7.
- 10 <http://modstand.natmus.dk/Person.aspx?10944>, tilgæet 14.1.2018.
- 11 Afsnittet er baseret på et interview med Sven Bjørnholm den 12. oktober 2017.
- 12 Skrivelse fra Statens civile Luftværn til de lokale luftværnschefer dateret 14. maj 1945. Lejrchefens korrespondance. Oksbøllejrens arkiv. Rigsarkivet, Viborg.
- 13 Flygtninge i Danmark. Flygtningeadministrationens hvidbog, København 1950 (Hvidbogen), s. 303.
- 14 Hvidbogen, s. 294.
- 15 Skrivelse fra Arbejds- Socialministeriet dateret 23. juni 1945. Lejrchefens korrespondance. Oksbøllejrens arkiv. Rigsarkivet, Viborg.
- 16 Skrivelse fra Statens civile Luftværn dateret 7. juli 1945. Lejrchefens korrespondance. Oksbøllejrens arkiv. Rigsarkivet, Viborg.
- 17 Skrivelse fra Aal Sogneraad dateret 3. august 1945. Lejrchefens korrespondance. Oksbøllejrens arkiv. Rigsarkivet, Viborg.
- 18 Lønningsskema for Personer, der omfattes af den af Finansministeriets tiltraadte Lønstigning for Lejrchefer. Lejrchefens korrespondance. Oksbøllejrens arkiv. Rigsarkivet, Viborg.
- 19 Flygtningeinspektørrapport dateret 15. januar 1946. Flygtningeadministrationens arkiv. Rigsarkivet, København. Af de ældste kort over Oksbøllejren er tipvognssporene *ikke* indtegnet, men det er de på de nyere kort.
- 20 Hvidbogen, s. 228.
- 21 Resumé af møde afholdt mellem Lejrkommandanten og fhv. Minister Kjærboel afholdt den 16. september 1945, s. 1. Lejrchefens korrespondance. Oksbøllejrens arkiv. Rigsarkivet, Viborg.
- 22 Resumé af møde afholdt mellem Lejrkommandanten og fhv. Minister Kjærboel afholdt den 16. september 1945, s. 2. Lejrchefens korrespondance. Oksbøllejrens arkiv. Rigsarkivet, Viborg.
- 23 Leif G. Ipsen: *Mennesker bag pigtråd*. Oksbøl 2002, s. 111.
- 24 Referat fra møde i Indkvarteringsudvalget afholdt den 8. september 1945. Flygtningeadministrationens arkiv. Rigsarkivet, København.
- 25 Reglement for de tyske Flygtninge, november 1945. I de store lejre refererede den danske lejrkommandant til Flygtningeadministrationen, mens lejrlæderen i mindre forlægninger stod under den stedlige (danske) borgmester.
- 26 Reglement for de tyske Flygtninge, november 1945, styk. 18.
- 27 Hvidbogen, s. 307; 311.
- 28 Hvidbogen, s. 230.
- 29 Klage skrevet af Harry Bjørnholm dateret 4. marts 1946. Lejrchefens korrespondance. Oksbøllejrens arkiv. Rigsarkivet, Viborg.
- 30 Brev fra Flygtningeadministrationens chef Johs. Kjærboel til ritmester Bjørnholm, dateret 12. januar 1946. Lejrchefens korrespondance. Oksbøllejrens arkiv. Rigsarkivet, Viborg.
- 31 Brev fra Flygtningeadministrationens chef Johs. Kjærboel til ritmester Bjørnholm, dateret 12. januar 1946. Lejrchefens korrespondance. Oksbøllejrens arkiv. Rigsarkivet, Viborg.
- 32 Tyske Piger fra Oksbøl paa Besøg i Haderslev. *Vestkysten* 2.3.1946, s. 6.
- 33 Afskrift af avisartikel fra *Politiken*, udateret. Lejrchefens korrespondance. Oksbøllejrens arkiv. Rigsarkivet, Viborg.
- 34 Løgn fra Ende til anden. *Vestkysten* 20.6.1946, s. 5.
- 35 Løgn fra Ende til anden. *Vestkysten* 20.6.1946, s. 5.

- 36 Hvidbogen, s. 135.
- 37 Journal over sager behandlet af det danske politi. Oksbøllejrens arkiv. Rigsarkivet, Viborg.
- 38 Det synspunkt findes ikke mindst i Kirsten Lyloffs skrifter, se fx Kirsten Lyloff: *Barn eller fjende? Uledsagede tyske flygtningebørn i Danmark 1945-1949*. København 2006.
- 39 Flygtningeinspektørrapport fra besøg 26.-29. november 1946, dateret 3. december 1945. Flygtningeadministrationens arkiv. Rigsarkivet, København.
- 40 Flygtningeinspektørrapport dateret 15. januar 1946. Flygtningeadministrationens arkiv. Rigsarkivet, København.
- 41 Flygtningeinspektørrapport dateret 28. februar 1946. Flygtningeadministrationens arkiv. Rigsarkivet, København.
- 42 Se også: Flemming Larsen & Birgit St. Villadsen: *Spejderarbejdet blandt tyske flygtninge i Oksbøllejren 1945-49*. København 2012, s. 24ff.
- 43 Knud Langberg: *Flüchtlingsleben in Dänemark*. Stuttgart 1951, s. 124; Henrik Havrehed: *De tyske flygtninge i Danmark*. University of Southern Denmark Studies in History and Social Sciences, vol. 107. Odense 1987, s. 345. Det fremgår i øvrigt også af en optællingen på Flygtningekirkegården i Oksbøl.
- 44 Brev fra ritmester Bjørnholm til Flygtningeadministrationens chef Johs. Kjærboel, omkring marts 1945. Lejrchefens korrespondance. Oksbøllejrens arkiv. Rigsarkivet, Viborg.
- 45 Storbyen bag Pigtraad. *Vestkysten* 7.9.1946.
- 46 Flygtningelejren i Oxbøl er Danmarks sjette største By. *Esbjergbladet* 7.9.1946.
- 47 Oxbøl Flygtningelejr er Danmarks sjette største By. *Jyllands-Posten* 7.9.1946, s. 3.
- 48 Storbyen bag Pigtraad. *Vestkysten* 7.9.1946.
- 49 Flygtninge-Lejren ved Oksbøl er Danmarks sjette største. *Jydske Tidende* 7.9.1945.
- 50 Den 26., 27. 2 og 15. 3 1946 rettede Poul Henningsen et angreb på i første omgang den danske befolkning og i anden mod Kjærboel og Flygtningeadministrationen. Under overskrifterne "Et folks medansvar" og "Hvad man ikke ved", hvor Henningsen paralleliserede den danske befolknings manglende interesse for, hvad der foregik i flygtningelejrene (Kløvermarken) med den tyske befolknings mangel på samme under det nazistiske diktatur.
- 51 Redegørelse for etableringen af Oksbøllejren, udateret. Lejrchefens korrespondance. Oksbøllejrens arkiv, Rigsarkivet Viborg
- 52 Flygtningelejren i Oxbøl er Danmarks sjette største By. *Esbjergbladet* 7.9.1946.
- 53 Det fremgår af avisartiklen Et Besøg i Danmarks største Flygtningelejr – Oksbøllejren. (*Ukendt avis*) 7.9.1946, fundet i scrapbog lånt af Siegfried Matlok, samt brev fra ritmester Bjørnholm til Flygtningeadministrationens chef Johs. Kjærboel, omkring marts 1945. Lejrchefens korrespondance. Oksbøllejrens arkiv. Rigsarkivet, Viborg.
- 54 Tale holdt af ritmester Bjørnholm den 28. august 1946. Lejrchefens korrespondance. Oksbøllejrens arkiv. Rigsarkivet, Viborg.
- 55 Bjørnholm meddelte sin afsked i marts 1946 og hans afløser var allerede fundet den 16. juli 1946. Lejrchefens korrespondance. Oksbøllejrens arkiv. Rigsarkivet, Viborg.

Portrætter af maleren J.L. Lund

Af Knud Børge Pedersen

Maleren og professor ved Kunstakademiet i København Johan Ludvig Lund var en af de ledende skikkelser i dansk malerkunst i første halvdel af 1800-tallet, en periode der i eftertiden har fået betegnelsen guldalderen. Ikke desto mindre har han lidt den skæbne at blive skrevet ud af kunsthistorien – “gemt eller glemt”, som det er blevet formuleret om hans kunst.¹ Årsagen til den ufortjente glemsel er kompleks, men kan måske forklares ved hans nære tilknytning til det tyske malermiljø i Rom og hans sympatier for tysk romantisk malerkunst på et tidspunkt, hvor det i Danmark drejede sig om at være national. Måske af den grund har der ikke været det store behov for at vide, hvordan manden så ud. I hvert fald kender vi ham indtil nu bedst som en gammel, hvidhåret, tandløs mand. Det rådes der bod på i denne artikel, hvor der præsenteres en portrætserie, som dækker Lunds voksenliv fra 30-års alderen til hans død som næsten 90-årig.

Indledning

Johan Ludvig Gebhard Lund (1777-1867) satte som lærer ved Kunstakademiet gennem mere end fyrrer år sit præg på dansk guldalderkunst. Sammen med C.W. Eckersberg (1783-1853), der ligesom Lund blev udnævnt som professor i 1818, fornyede han undervisningen ved Kunstakademiet baseret på erfaringer fra udlandsopholdene i Paris og Rom. Der findes forholdsvis få portrætter af J.L. Lund, og de fleste af de hidtil kendte viser ham som en gammel mand med indfalden mund som følge af stigende grad af tandløshed. Det tidligste billede i denne artikel er en portrættegning som ca. 30-årig af den tyske maler Rudolph Suhrlandt (1781-1862). På det seneste er der kommet et i offentligheden hidtil ukendt selvportræt for dagens lys.² Maleriet er, som Lund selv skriver, “gemalt 1827 als Ich 50 Jahre alt war”. Det officielle og repræsentative portræt af J.L. Lund er malet i 1854 af hans elev August Schiøtt (1823-95). På baggrund af disse og andre billeder søges der i denne artikel dannet en forestilling om J.L. Lunds udseende. Portrætterne præsenteres i kronologisk rækkefølge, for de udateredes vedkommende baseret på skøn. Et fotografi af Lund fra 1860'erne præsenteres til sidst. Til støtte for præsentationen af portrætterne gives en oversigt over J.L. Lunds liv.

Johan Ludvig Gebhard Lund

Johan Ludvig Gebhard Lund blev født i Kiel den 16. oktober 1777 som søn af Hans Giewert Lund og hustru Maria Magdalena Christina f. Bremer.³ Hans far var malmester og efter den første oplæring af sønnen, indledte denne sidst på året i 1796 sin uddannelse på Kunstakademiet i København.⁴ I januar 1797 avancerede han til anden Frihåndstegneskole og i maj 1797 rykkede han op i Gibsskolen, hvorfra han den 2. januar 1798 avancerede til Modelskolen og blev elev af Nicolai Abildgaard.⁵ Han erhvervede i 1798 den lille og i 1799 den store sølvmedalje på tegninger, men tog ikke del i konkurrencen om guldmedaljen. I 1799 afbrød Lund studierne for at fortsætte sin uddannelse i Dresden, hvor hans ven fra studietiden i København, Caspar David Friedrich (1774-1840), havde indskrevet sig ved kunstakademiet, som på den tid var det mest betydende i Tyskland. Her blev han omkring et år, inden han i august 1800 rejste fra Dresden over Leipzig og Kassel til Paris.⁶ Måske var det oplevelsen af, at han ikke fandt den ventede undervisning og, at de to venner ikke delte fælles faglig interesse, der fik Lund til at opgive opholdet i Dresden, idet Friedrichs interesse rettede sig imod landskabskunst, medens Lund vidste, han skulle være historiemaler af hensyn til de opgaver, der ventede ham i København. Inden afrejsen malede han et miniatureportræt af Friedrich, som til gengæld skænkede ham et selvportræt.⁷

I Paris blev Lund elev af tidens store franske historiemaler og nyklassicist Jacques-Louis David. Fra august til oktober 1801 foretog han en kunstrejse til Schweiz og Lago Maggiore i Norditalien. Schweiz var på det tidspunkt et yndet rejsemål for kunstnere på grund af det mægtige bjerglandskab, som romantikerne forbandt med det guddommelige.⁸ Den 20. april 1802 forlod han Paris for at begive sig til Rom, hvor han ankom den 5. december 1802. I Toscanaområdet tilbragte Lund nogle måneder med at studere kunst af de gamle italienske mestre i kirker, museer og klostre, inden han fortsatte rejsen til Rom, hvor han bosatte sig i Palazzo Galloppi Volpi i nærheden af Bertel Thorvaldsen (1770-1844), som han knyttede sig nært til og hjalp på forskellig måde. Lund blev optaget i kredsen omkring forfatterinden Friederike Brun, som på det tidspunkt opholdt sig i Rom, og som han allerede kendte fra tiden i København, hvor han virkede som tegnelærer hos familien Brun. Legationspræst ved det danske gesandtskab i Paris, Christian Georg Wilhelm Gøricke, senere præst ved Frederiks Tyske Kirke på Christianshavn, hjalp Lund med privat finansiering af hans ophold i Italien.⁹ Den kunstinteresserede danske baron og diplomat Herman Schubart blev til hjælp som ven og mæcen.¹⁰ Med støtte fra fonden *Ad Usus Publicos* påbegyndte Lund i 1804 sit første store historiemaleri med en scene fra den trojanske krig: *Andromache i Afmagt ved Synet af Hectors Lig*, der skulle kvalificere ham som historiemaler.¹¹ Han sendte i 1807 billedet med skib fra Livorno til København, men undervejs blev skibet opbragt af englænderne, og maleriet forsvandt og blev anset for tabt, indtil det i 1961 blev overladt til den danske stat af kaperkaptajnens efterkom-

mere.¹² Lund måtte derfor male et andet historiemaleri, som ikke var en gentagelse, men et beslægtet motiv fra Homers Iliade: *Pyrrhus og Andromache ved Hectors grav*, der blev malet i perioden 1807-10 og udstillet på Charlottenborg i 1812 med titlen: *Grækernes Bortgang fra Troja* ledsaget af en beskrivende tekst i udstillingskataloget.¹³ Allerede inden maleriet var færdigt, kritiserede Hans West det i et brev til prins Christian Frederik for dets komposition, perspektiv og kolorit.¹⁴ Lunds begejstring for Rafael fremgår af de kopier han udførte i Firenze og af Rafaels Stanzer i Vatikanet, og som han senere udstillede i København.

Den 11. august 1810 rejste Lund tilbage til København for ved sin tilstedeværelse at markere sin ansøgning til det ledige professorat efter Abildgaard, som han allerede havde søgt efter dennes død i juni 1809. Inden afrejsen mødte han de fra Wien nyligt ankomne Lukasbrødre, som bosatte sig i kunstnerrefugiet Villa Malta. Afrejsen blev markeret ved en afskedsfest.¹⁵ Han rejste sammen med Friederike Brun, datteren Ida og plejedatteren Mimma. De ankom til København den 18. november 1810. Lund blev tilknyttet Kunstakademiet i 1812 og medlem i 1814. Hans medlemsstykke til Akademiet var et motiv fra den nordiske sagnhistorie: *Habors Tilbagekomst fra Slaget, og hans Modtagelse ved Kong Sigars Hof*, 1813, som blev udstillet på Charlottenborg i 1814.¹⁶ Lunds historiemalerier reflekterer den neoklassicistiske stil, som den tyske maler Christian Gottlieb Schick, der ligesom Lund havde studeret hos Jacques-Louis David, og Thorvaldsen stod for på den romerske kunstscene.¹⁷ Tiden i København var ikke let for Lund, idet han specielt i begyndelsen savnede opgaver og mødte kritik for sin kolorit. Endvidere kunne han næppe undgå at mærke konkurrence fra rivalen Eckersberg, som Friederike Brun omtaler i et brev til Caroline von Humboldt: "Dieser Eck.berg ist Lunds furchtbarer Nebenbuhler – was dass Portrait u den Colorit angeht da ists leider gewiss; er *übertrifft* unsern guten Maestrino bei weitem!"¹⁸ I de fem "møisomme Aar" i København boede Lund hos Friederike Brun på hendes landsted Sophienholm, hvor han efter eget udsagn blev "optaget med sand Venskab og Godhed, hvilket bidrager meget til at gjøre mig min Ophold meer behagelig, end den ellers vilde have været".¹⁹ Det var på den tid, Friederike Bruns salon på Sophienholm havde sin guldalder.²⁰ Under opholdet i København udstillede Lund fra 1812 hvert år på Charlottenborgs forårsudstilling, og i 1815 viste han et bredt udsnit af sin kunst på udstillingen i anledning af Frederik 6.'s kroning måske med den hensigt at præsentere sig som en værdig ansøger til Abildgaards professorat.²¹

Besættelsen af professoratet trak ud, bl.a. fordi man afventede Eckersbergs hjemkomst fra Rom, og den 9. september 1815 indledte Lund tilbagerejsen til Rom. Den nyudnævnte preussiske gesandt, Barthold Georg Niebuhr, som Lund kendte fra sin tid i København, havde udtrykt ønske om, at Lund kunne ledsage ham til Rom, fordi han ville benytte sig af Lunds praktiske erfaring og kendskab til Rom, hvilket Lund så som en mulighed for at komme tilbage til Italien. Rejsen gik over Fyn, hvor han tilbragte nogle dage på Sanderumgaard, inden han fortsatte rejsen over Brahetrolleborg, Horne, Bøjden, Als og videre til fødebyen Kiel, Altona, Lübeck og Berlin, hvor

han ankom den 1. november 1815. Efter en måneds ophold dér fortsatte han rejsen til Dresden, hvor han mødtes med studiekammeraten fra København Caspar David Friedrich.²² Under opholdet i Dresden udførte han, måske inspireret af Friedrich, en række landskabstegninger fra omegnen.²³ Uden held forsøgte Lund at overtale Friederich til at komme til Rom.²⁴ Sammen med sin elev, Johan Leger forlod han Dresden og rejste efter et kort ophold i München videre over Firenze til Rom, hvor de ankom den 30. januar 1816. Billedhuggeren Christian Daniel Rauch (1777-1857) ledsagede også Lund på rejsen. Et nært venskab forbandt dem, og de korresponderede livslangt.²⁵ En del af korrespondancen er transskriberet og kommenteret.²⁶ Med bestillinger af flere store malerier til kongen og privatpersoner i hånden glædede han sig til at gense den evige stad og så frem til en behagelig eksistens med sin kunst. Under sit andet ophold i Rom knyttede han en nær kontakt til de tyske malerkolleger i Sankt Lukasbroderskabet eller Nazarenerne, som gruppens modstandere kaldte dem, hvis stil var inspireret af Rafael og tidlig italiensk renæssance. Hans møde med en af gruppens stiftere og ledende medlem, Friedrich Overbeck (1789-1869), og hans religiøse kunst imponerede ham, og han anså ham for den største af tidens kunstnere. I 1819 deltog Lund sammen med Nazarenerne i en udstilling i Palazzo Carafelli, som blev arrangeret i anledning af den østrigske kejserfamilies besøg i Rom.²⁷ Det stærkeste indtryk af Nazarenernes kunstneriske målsætning var freskoudsmykningen af Casa Bartholdy, der var den preussiske generalkonsuls bolig i Rom. Lund identificerede sig kunstnerisk med Nazarenernes idealistiske stil og vendte klassicismen ryggen. Derimod blev han ikke tiltrukket af Nazarenernes sammenblanding af kunst og katolicisme som stod i modsætning til traditionen i nordeuropæisk protestantisme. Noget tyder på, at Lunds forhold til Nazarenerne og deres katolske tendenser kølede over tid. I breve fra 1817 kalder han dem ved øgenavne: "Kinder des Lichts" og "Nazareth" og i et brev fra 11. juni 1817 til sin protestantiske ven Rauch skriver han: "Nazareth grünt und blüht, u. wächst täglich, sie suchen jeden Ankommenden zu fischen, da doch an uns anderen Hopfen und Malz verloren ist, u. wir schon dem Teufel übergeben sind".²⁸ Det lille maleri: *Sankt Anna Lærer Jomfru Maria at læse*, 1818, viser med dets inderlighed og prærafaelitiske stil essensen i den kunst, Lund stræbte efter at gøre til sin. Billedet er allegorisk, idet personerne i virkeligheden forestiller Friederike Brun med plejedatteren Emilia Maria Zoëga, kaldet Mimma.²⁹ Ideen til kompositionen havde Lund fået på hjemrejsen fra Rom, hvor fru Brun havde siddet og lært Mimma at læse.³⁰

Fra Rom skrev Lund jævnligt breve til prins Christian Frederik, senere Christian 8., hvori han berettede om sit arbejde og sine oplevelser. Christian Frederik, der i mange år var præsens for Kunstakademiet, satte pris på Lund som person, og interesserede sig også for hans kunstneriske udvikling. Efter P.O. Brøndsted havde kritiseret Lund for en mat og ubestemt kolorit i hans receptionsstykke,³¹ skrev Christian Frederik i et brev til Thorvaldsen: "Det glæder mig at erfare, at Historiemaler Lund bestræber sig at forandre sin Colorit, han er i øvrigt en saa god Tegner og saa elsk-

værdig og beskeden Kunstner saa at jeg meget ønsker at see ham begavet med dette vigtige Fortrin hos en god Maler”.³² Altså en slet skjult kritik af Nazarenernes kolorit, som Lund tilsyneladende var på vej væk fra. Under sit andet ophold i Rom fuldførte Lund altertavler til kirken på Brahetrolleborg på Fyn (*Kristus i Emmaus*, 1816) og til Sankt Petri Kirke i København (*Kristi opstandelse*, 1819). Derimod fik han ikke malet den store altertavle til Vor Frue Kirke i København, som han allerede i 1812 havde fået accept på at male.³³

Den 18. april 1818 blev J.L. Lund sammen med C.W. Eckersberg udnævnt til professor ved Kunstakademiets modelskole. Hermed blev hans inderligste ønske opfyldt, men han blev grebet af tvivl og tøvede med at vende hjem, fordi han ville miste den italienske inspiration til altertavlen til Frue Kirke, og fordi den ringe aflønning som professor og fri bolig på Charlottenborg ikke ville give tilstrækkeligt materielt grundlag til at kunne stifte familie.³⁴ Fra juli til november 1818 foretog han en rejse til Toscana for at studere og kopiere de tidlige italienske mestre. Udbyttet af rejsen i denne henseende var meget stort og blev ikke blot til glæde for ham selv, men også for hans elever efter han vendte hjem til København. Provst Frederik Schmidt og B.S. Ingemann mødtes med Lund i Firenze, og af Schmidts dagbog fremgår, at Lund “har vandret på sin Fod fra Rom og hid og samlet en Hoben Materialer”.³⁵ Lunds begejstring for kopierne efter de store mestre var så stor, at han den 19. februar 1819 viste provst Schmidt og “de øvrige Landsmænd og Landsmændinder sine Copier og Tegninger af forskellige Malerier, som han har samlet paa sin reise i Sommer.”³⁶ Disse kultegninger udgør i dag kernen i Lunds studiesamling, der findes i Kobberstiksamlingen på Statens Museum for Kunst.³⁷

Først efter kraftig opfordring fra prins Christian Frederik tiltrådte Lund den 14. juli 1819 hjemrejsen til København, hvor han ankom den 3. oktober 1819. Rejsen skete sammen med Thorvaldsen, der var blevet kaldt hjem for at bistå med den kunstneriske udsmykning i forbindelse med de store genopbygningsarbejder efter englændernes bombardement af København i 1807. På rejsen i en veludstyret karet, der var stillet til rådighed for Danmarks internationalt berømte billedhugger, gjorde de stop flere steder for at se på kunst, og for Thorvaldsen blev turen gennem Tyskland et triumftog. På et tidspunkt under rejsen blev Lunds begejstring for gammelitaliensk kunst for meget for Thorvaldsen, og han udbød: “Man muss sich beschränken um etwas zu leisten! Nicht nach allen Seiten schweifen und das Grösste erstreben, während es noch am ersten Notwendigsten gebricht”.³⁸ Efter hjemkomsten forblev Lund i København og foretog ikke længerevarende udlandsrejser.

Næppe var Lund vendt hjem, før Friederike Brun forudså, at Lund ville få problemer med indtjeningen som supplement til den ringe professorløn, idet han på grund af manglende popularitet ville savne indtægter fra de små billeder.³⁹ Det hun sikkert tænkte på var, at der ikke ville være efterspørgsel efter Lunds nazarenske historiemalerier. Måske er det grunden til, at Lund i de følgende årtier løbende udstillede små landskabsmalerier på Charlottenborg. Både Lund og Eckersberg fik embedsbolig på

Charlottenborg og havde, som det fremgår af Eckersbergs dagbøger, nære personlige relationer både arbejdsmæssigt og privat; men kunstnerisk var de forskellige.⁴⁰ Lunds internationale orientering og optagethed af tidlig italiensk renaissance og gammel-tysk malestil kom til at præge hans undervisning og kunst. Sammen fornyede de to nyudnævnte professorer undervisningen ved Akademiet, bl.a. ved at indføre dagundervisning i malning efter levende model.⁴¹ J.L. Lund har spillet en stor rolle som lærer og formidler af udenlandsk kunst til sine elever. For de unge slesvig-holstenske kunstnere var han en faderskikkelse. Hans italienske studiesamling af senmiddelalderens og ungrenæssancens mestre var vigtig i undervisningen. Lunds kunstneriske arbejder består af mytologiske, historiske og religiøse værker samt portrætter og landskabsmalerier, primært med motiver fra Italien og skovpartier fra egnen omkring Frederiksdal. Medens han udstillede landskabsmalerier på Charlottenborg jævnt fordelt over årene (42 stk.), forekom portrætmalerier (25 stk.) hyppigst i den første del af hans karriere. Et portræt af arkitekt Axel Bundsen foran herregården Knoop ved Ejderkanalens udløb ved Kiel er formentlig fra tiden inden optagelsen på Kunstakademiet.⁴² Efter hjemkomsten fra Rom begyndte Lund at beskæftige sig med nordisk mytologi. I 1821 vandt han førstepræmien i en konkurrence om et mytologisk emne med motivet: *Balder og Mimer hos Nornerne*.⁴³ Af andre nordisk mytologiske motiver kan nævnes: *Den sidste Skjald*, 1837, *De tre Norner*, 1844 og *Saga*, 1849.⁴⁴ Inspirationen til nornerne fandt Lund i Oehlenschlägers digt om "Nordens Guder", der udkom i 1819.⁴⁵ Altertavlemaleri var en væsentlig aktivitet, som omfatter 21 alterbilleder, heraf to til kirker i Slesvig-Holsten. De fleste findes i sjællandske kirker (14), tre i Jylland og to på Fyn.⁴⁶ Mange af kirkerne hørte under kongen. Flere af alterbillederne er typisk nazarenske, herunder det store alterbillede af Kristi Himmelfart i Sankt Johannes Kirke på Nørrebro i København.⁴⁷ Hans historiemaleriske hovedværk er billedserien om religionens receptions historie i Danmark, der blev udført til første kavaleriemak i det andet Christiansborg, og som i dag udsmykker Statsråds-salen på Christiansborg Slot.⁴⁸ Lund var i flere perioder kasserer for Kunstakademiet, men blev aldrig dets direktør. J.L. Lund er tildelt følgende hædersbevisninger: Ridder af Dannebrogordenen 1. august 1829 og benådet med Dannebrogsmændenes Hæderstegn (Ridder og Dannebrogsmænd) i anledning af salvingsfesten den 28. juni 1840.⁴⁹ På foranledning af Kunstakademiet blev Lund i anledning af sin fratræden som professor ved Akademiet ved kongelig resolution af 19. april 1861 udnævnt som etatsråd, 3. rangklasse, nr. 9.⁵⁰ Han blev efterfulgt af Jørgen Roed, som blev valgt til professor frem for J.V. Gertner.

Ikonografi

Det tidligste billede af J.L. Lund er Rudolph Suhrlands venskabsportræt af J.L. Lund, J.M. Rohden og J.W. Walkhoff. Kunstnernes navne, fødselsår, fødested og malerdisciplin er anført på billedet. Det er Lund til venstre; de øvrige er Johann

Rudolph Suhrlandt. *Venskabsportræt af J.L. Lund, J.M. Rohden og J.W. Walkhoff*, 1809/10. Blyant på papir. 21,0 x 27,5 cm. Kupferstichkabinett, Berlin. No. F 174, SZ Suhrlandt 43. (Foto: Kupferstichkabinett, Berlin).

Martin Rohden (1778-1868) og Johann Wilhelm Walkhoff (1790-1822). De er alle malere, en dansk historiemaler og to tyske landskabsmalere. Personerne er vist i brystformat lidt skråt forfra mod venstre. De er asymmetrisk ordnede og ligeværdigt fremstillet. Lund er placeret for sig selv til venstre, medens de to øvrige er tættere forbundne. Lunds bryst er parallelt med billedfladen, medens de to øvrige er diagonalt og rækkeformigt ordnede. Den midterste person, Rohden, har øjenkontakt med beskueren. Lunds blik er rettet opad på et punkt uden for billedet. Personen til højre, Walkhoff, ser nedad. Med denne organisering fremtræder Lund som billedets hovedperson. Personen i midten, landskabsmaleren Johann Martin Rohden, hørte til Thorvaldsens tidlige bekendtskaber i Rom.⁵¹ Den tredje person, Walkhoff, nævnes ikke i Suhrlandts erindringer.⁵²

Portrættet af Lund viser en opvakt, glad, frimodig, ung mand. Håret er lokket og fortsætter i smalle bakkenbarter og højre øre er synligt. Munden er lige og læberne forholdsvis smalle. Han har en tydelig vandret hagefure. Suhrlandt søgte i sine portrættegninger at gengive det enkelte menneske nøgternt og sagligt og forstod at gengive personens naturlighed og karakter, hvorved hans personlige sympati for modellen kan spores.⁵³ Tegningen er ikke dateret. I sin doktordisputats anbringer

Hela Baudis billedet blandt de tidlige portrættegninger (nr. 9).⁵⁴ På baggrund af Suhrlandts rejsekalender og Lunds tilstedeværelse i Rom kan det konkluderes, at de to har opholdt sig samtidigt i Rom fra efteråret 1808 til den 12. august 1810, hvor Lund påbegyndte tilbagerejsen til København, og igen fra den 30. januar 1816, hvor Lund kom tilbage til sit andet ophold i Rom, til Suhrlandt forlod Rom den 22. juli 1816.

På denne baggrund er det sandsynligt, at Suhrlandt har portrætteret J.L. Lund under hans første ophold i Rom (1802-10), nærmere bestemt mellem efteråret 1808 og august 1810. Meget taler for, at Suhrlandt og Lund hurtigt har knyttet et venskabeligt forhold, idet de ud over Thorvaldsen havde en række fælles venner og bekendte, herunder familien Humboldt og den danske arkæolog Georg Zoëga. Lunds rejseledsager på rejsen fra Berlin til Rom, billedhuggeren Christian Daniel Rauch, var en nær ven af Suhrlandt. Det væsentligste argument for en tidlig datering er Lunds udseende på Suhrlandts tegning sammenlignet med Carl Philipp Fohrs fra 1817 (jfr. nedenfor). Hvis Suhrlandts tegning skulle høre til de romerske portrætter fra 1816, er de to portrættegninger næsten samtidige. Det forekommer ikke overbevisende, idet Lund ser betydeligt yngre ud i Suhrlandts tegning end i Fohrs. En forskel på omkring ti år forekommer sandsynlig, hvilket svarer til, at Lund er omkring 30 år gammel i Suhrlandts tegning og 40 år i Fohrs portrættegning. Fohr har også portrætteret Rohden i 1817, og denne er ligesom Lund også tydeligt ældre end i Suhrlandts portræt.⁵⁵ Suhrlandts tegning er et venskabsportræt, som havde til formål at fastholde erindringer om venner og kolleger, når man spredtes for alle vinde.

Det næste billede af Lund er en portrættegning fra 1817 udført af Carl Philipp Fohr (1795-1818).⁵⁶ Lund var på det tidspunkt 40 år gammel. Portrættet er i brystformat i trekvartprofil mod højre. Blikket er rettet mod beskueren. Næsen er kraftig, munden lige og læberne smalle. Hårets længde når til under ørerne, det er viltet og glat og fortsætter i kindskæg. Skjortekraven når op over kinden, og han har halsbind på. Portrættet udstråler eftertænksomhed og mildhed. Lund var på det tidspunkt tilbage i Rom, og havde indstillet sig på en fremtidig karriere dér, og befandt sig godt i selskab med de tyske malerkolleger. Carl Philipp Fohr kom til Rom fra München den 21. november 1816 og flyttede ind i Casa Buti.⁵⁷ Efter ankomsten sluttede han sig hurtigt til den tyske kunstnergruppe Nazarenerne. Lund og Fohr lærte hinanden at kende og udviklede et nært venskab. Fohr udførte i 1817 et stort antal stilistisk ret ensartede portrættegninger som forberedelse til det store gruppebillede af de tyske kunstnere, som mødtes på Caffé Greco i Rom.⁵⁸ Hertil hører også portrættegningen af Lund.⁵⁹ Gruppebilledet er ufuldendt, men flere udkast er bevaret. Fohr evnede med enkle og rene linier at gengive en persons fysiognomiske egenart. Hans fremstilling af modellens hår er forbilledlig.⁶⁰ Ifølge en notits af Lund på et brev fra Fohr planlagde Fohr sammen med Wach, Rambou og Lund en rejse til Toscana.⁶¹ Rejsen blev imidlertid udsat, fordi Fohr døde ved en tragisk drukneulykke i Tiberen den 29. juni 1818. Det kan undre, at Fohr og Thorvaldsen, som boede i samme hus, tilsyne-

ladende ikke har haft noget med hinanden at gøre. Det kan skyldes, at Thorvaldsen, i modsætning til Lund, som dansker ikke blev regnet blandt de tyske kunstnere. En anden forklaring kan være, at Fohr var imod Thorvaldsens klassicistiske og græsk mytologisk inspirerede kunst.⁶²

J.L. Lund udførte i 1827 et selvportræt, som først for nylig er kommet til offentlighedens kendskab. Han var på det tidspunkt 50 år gammel. Maleriet er et brystbillede i trekvartprofil mod højre. Holdningen er rank og blikket fast rettet imod beskueren. Øjenfarven er mørk blågrøn. Ansigtet er karakteriseret ved en bred, høj pande samt et lidt tilspidset hageparti. Håret er højt og let bølget og viltret med brun farve. Der ses ingen grå hår. Lidt af højre øre er synlig. Lund er moderigtigt klædt i sort kjol med krave med revers og rynket skulderærmesøm og derunder en hvid skjorte med stivet skjortekrave, der når op over kinderne.⁶³ Baggrunden i billedet er mørkoliven uden struktur. En ekstern lyskilde belyser ansigtet lidt ovenfra fra venstre, hvorved panden belyses mere end underansigtet. Der er gjort fint rede for skyggeeffekten. Portrættet er harmonisk med stofflig kvalitet, og farverne er fint afstemte. Lund har givetvis villet fremstille sig selv på sit livs højdepunkt, på et tidspunkt, hvor han netop har afsluttet det store maleri af kristendommens indførelse til Christiansborg Slot og fået accept af hele det religiøse billedprogram til første kavalergemak. Det var også i det år, Lunds hustru fødte en datter. Han udstråler selvsikkerhed, som måske bunder i, at han ved at male den religionshistoriske billedserie til Christiansborg havde sikret sig en plads i historien. I modsætning til selvportrættet fra 1827 er dette billede set lige forfra og blikket er rettet direkte imod beskueren. Lund tillagde selv historiemalerierne til Christiansborg Slot stor betydning for sit kunstneriske eftermæle.

Carl Philipp Fohr. *Portræt af J.L. Lund*, 1817. Blyant på papir. 17,3 x 14,5 cm. Kupfälzisches Museum, Heidelberg. Inv. nr. Z 207, KMH. (Foto: Kupfälzisches Museum, Heidelberg).

Som han meddelte Slotsbygningsskmissionen, lå det ham på sinde at efterlade “et varigt Minde i et af Christiansborg Slots Gemakker”.⁶⁴ Selv om portrætkunst ikke var Lunds speciale, har han gennem årene udført en række portrætter, som han jævnligt udstillede på Charlottenborg fra 1812 til og med 1842. Lunds portrætsstil ændrede sig gennem årene, og der er stor forskel på dette selvportræt og idealportrættet af Ida Brun fra 1811. Fra den klassicistiske stil, som Lund havde lært hos David, bevægede han sig over det romantiske maleri til en mere realistisk stil. Selvportrættet lever op til forventningerne i slutningen af 1820'erne, hvor portrættet ikke blot skulle ligne, men tillige afspejle den afbildedes personlighed.

J.L. Lund kan ses i velkomstdelegationen i Jørgen Sonnes frise på Thorvaldsens Museum, da Thorvaldsen vendte tilbage til en heltemodtagelse i København i 1838 efter mange års ophold i Rom. Øjeblikket er, da Thorvaldsen går i land og hilser på billedhuggerkollegaen H.E. Freund som den første. Lidt længere tilbage i øverste række ses Lund og bag ham Eckersberg. Lund ses i profil og kendes på den krumme næse, det bølgede hår, kindskægget og den indfaldne mund. Frisen blev udført fra 1846 til 1850. Sonne har tilstræbt at gøre personerne genkendelige ved deres karakteristiske træk set på afstand.

Sophus Schack (1811-64) har medtaget Lund blandt tilskuerne i det store maleri af Christian 8. og Caroline Amalies salving i Frederiksborg Slotskirke den 28. juni 1840. Maleriet blev udført fra 1840 til 1843, medens Schack endnu var elev.⁶⁵ Lund ses på galleriets første etage i logen under orgelet til venstre for baldakinen.⁶⁶ Kun hans ansigt er synligt. Lund identificeres på den lidt firkantede ansigtsform, den smalle lige mund og håret med de høje tindinger, men et detaljeret portræt er

J.L. Lund. *Selvportræt*, 1827. Olie på lærred. 45,5 x 40 cm. Solgt på Bruun-Rasmussen Kunstauktioner 2017, Auktion 873/4. Privat eje. (Foto: Bruun Rasmussen).

der ikke tale om. Ved siden af Lund ses N.L. Høyen med kalot på hovedet. Kronings- og salvningsfesten i Frederiksborg Slotskirke var en stor begivenhed med deltagelse af samfundets ledende personer. C.W. Eckersberg, J.P. Møller, J.L. Lund og G.F. Hetsch kørte sammen til festen “i en magelig Vogn til Frederiksborg”, som Eckersberg skriver i sin dagbog.⁶⁷

I det sidste maleri i den religionshistoriske cyklus til Christiansborg Slot, *Luthersk Gudstjeneste*, 1843, har Lund i bedste renæssancestil malet sig selv ind i personkredsen i baggrunden som et visuelt visitkort, som skal sikre hans eftermæle. Portrættet er en face og viser Lund med sort hår, lange bakkenbarter og en lige mund. Hans blik er rettet imod beskueren. Sammenlignet med det ca. 15 år yngre selvportræt fra 1827 er ansigtet mere rundt af facon og mere lig den ansigtsform, vi kender fra andre fremstillinger. Frisuren ligner den i selvportrættet, herunder de små hårlokker i højre side af panden. Portrættet reflekterer det udtryk og udseende, som kunstneren ønskede skulle gå over i historien om maleren bag de religionshistoriske malerier i Christiansborg Slot og kan derfor være idealiseret en smule i forhold til fremstillingstidspunktet, hvor Lund var omkring 65 år gammel. For kunstnerne var det en prestigeopgave at deltage i udsmykningen af det nye Christiansborg Slot, der blev opført i perioden 1806-28.⁶⁸

Edvard Lehmann (1815-92) udførte i 1847 et tegnet portræt af J.L. Lund i halvfigur siddende på en stol med venstre arm over stoleryggen. Portrættet blev udstillet i Kunstforeningen i januar 1847.⁶⁹ Han ses næsten en face lidt skråt mod venstre. Han er i stiveste puds med jaket, knappet vest og hvid skjorte med opretstående flipper og sort halsbind bundet i sløjfe. Hans blik er rettet ud af billedet. Den lige og indfaldne mund og den brede ansigtsform karakteriserer billedet. Tindingerne er høje, og håret er opstående og noget tyndt. Håret fortsætter i kindskæg. Hans højre øjenbryn vender lidt opad i en spids. Øjenlågene hænger lidt. Den sammenknebne lige mund giver udtrykket en bestemthed, som dog mildnes af smilehullerne i kinderne. Portrættet har fotografisk kvalitet, men mangler indlevelse i mennesket bag

J.L. Lund i Jørgen Sonnes frise på facaden af Thorvaldsens Museum fra modtagelsen af Thorvaldsen i København i 1838 (udsnit). Udført 1846-48. I øverste række fra venstre ses: G.F. Hetsch, J.L. Lund, C.W. Eckersberg og N.L. Høyen, herunder H.N. Clausen og H.V. Bissen. Frisen blev fornyet i 1950'erne under ledelse af Axel Salto og er senere restaureret. (Foto: Thorvaldsens Museum, fotograf Kit Weiss).

facaden. Lehmann har også fremstillet et litografi af Lunds portræt, idet han den 9. september 1847 viste Eckersberg det litograferede portræt af professor Lund.⁷⁰ Det var Lund selv, der betroede Lehmann at portrættere sig.⁷¹ Anledningen var måske, at han i 1847 fyldte 70 år. I 1840'erne var Lund travlt beskæftiget med altertavlemaleri, herunder at male den store altertavle af Kristi himmelfart, nu Sankt Johannes Kirke på Nørrebro, som Christian 8. bestilte som kompensation for den altertavle til Vor Frue Kirke, som Lund på grund af Thorvaldsens Kristusfigur ikke kom til at male.⁷² Edvard Lehmann blev uddannet på Kunstakademiet fra 1828 til 1839. Han erhvervede den lille sølvmedalje i 1835 og den store i 1839. I 1842-44 foretog han en studierejse til Tyskland, Belgien, Frankrig og Italien, hvorfra han skrev rejsedagbog og sendte flere breve til Lund. Efter brevene at dømme tyder det på, at Lehmann har haft en nærmere kontakt til Lund end til Eckersberg. Lehmann ernærede sig som tegner, maler og litograf og er især kendt for sine teatertegninger og portrætter. Edvard Lehmann blev kaldt sin samtids "fotograf", fordi han var god til at gengive virkeligheden. Hans portrætter er ofte letgenkendelige på grund af deres specielle ovale hovedfacon.⁷³ Sammenlignet med Lunds ansigtsform i August Schiøtts maleri, der er syv år senere, kan det måske også være tilfældet her. Lunds næse er ikke så markant, som det ses i andre billeder.

Det maleriske højdepunkt er August Schiøtts portræt af J.L. Lund fra 1854. Maleriet var Schiøtts medlemsstykke til Akademiet, som blev udstillet på Charlottenborgs forårsudstilling i 1855 og på verdensudstillingen i Paris samme år.⁷⁴ Lund var på det tidspunkt 77 år gammel. Vi ser professoren siddende i en stol med en pen i hånden i færd med at tegne på en papirblok. Ansigtet er harmonisk med et

Sophus Schack. *Portræt af J.L. Lund. Christian VIII og Caroline Amalies salving i Frederiksborg Slotskirke den 28. juni 1840, 1840-1843* (udsnit). Olie på lærred. 295 x 222 cm. J.L. Lund ses til højre i billedet. Ved siden af ham ses N.L. Høyen med kalot. Statens Museum for Kunst. Siden 1956 udlånt til den danske ambassade i Moskva. Inv. nr. KMS493. (Foto: Statens Museum for Kunst).

J.L. Lund. *Selvportræt. Luthersk Gudstjeneste*, 1843 (udsnit). Olie på lærred. 370 x 272 cm Christiansborg Slot. Statsrådssalen. (Foto: Ole Haupt).

forholdsvist bredt pandeparti og lidt friskåret hageparti. Hagen lidt fremskudt og fremhæves af en vandret hagefuge. Munden er lige med smalle læber. Han har et smil på læben og et smilehul i kinden. Han har en bred pande med vandrette furer, der hører alderen til. Øjenbrynene er lidt buskede og hans højre øjenbryn er lidt opadrettet. Øjenfarven ser ud til at være grågrønlig. Næsen er kraftig med antydning af krumning. Tindingerne er rykket tilbage, og håret er blevet tyndt foran i toppen. Håret er stadig farvet, men grånet specielt i kindskægget. Lund er i en hvid plisseret skjorte med opretstående stive skjortesnipper, såkaldt fadermordere og sort bundet halsbind. Han er iført en fin blålig malerkåbe med violet krave- og ærmeomslag. På højre ringfinger bærer han en vielsesring. Billedets baggrund er ensartet mørkegrønlig og i højre side anes en påbegyndt billedskitse. Iagttagelse, ro og eftertænk-somhed præger billedet. Billedet er malet af en kunstner, der har respekteret Lund som person, og for hvem det er lykkedes at udtrykke hans dannelse samt venlige og behagelige væsen. Det er professoren og Schiøtts læremester, der afbildes. Portrættet er malet efter Schiøtts studierejse i 1850-52 til Düsseldorf, Köln, Antwerpen, Bruxelles og Paris, hvor han i en periode arbejdede hos den franske historie- og portrætmaler Léon Cogniet, som var berømt for sin undervisning. August Schiøtt gik på Kunstakademiet fra 1841 til 1846. Han var elev af Lund, men gik i foråret 1845 til tegneundervisning hos Eckersberg. Han opnåede i 1846 både den lille og store sølvmedalje.

Et sent portræt af J.L. Lund er en blyantstegning udført af J.V. Gertner (1818-71). Lund er set en face og gengivet lidt skråt forfra mod venstre. Håret er tyndt og tjavset og issen næsten skaldet. Hans venstre øre er synlig. Øjenlågene er tunge. Øjnenes fokus er forskellig, medens det højre fokuserer betragteren, glider blikket fra det højre øje forbi denne. Næsen er markant med en let krumning. Munden, der er

indfalden på grund af tandløshed, er næsten en lige streg, men kindernes folder viser, der er plads til et smil. Ansigtstudtrykket er venligt og imødekommende. Tegningen er påtegnet "Etatsraad Lund" og "J.V. Gertner". På grund af etatsrådstitlen kan tegningen dateres til 1861-67. Gertner var en dygtig og rutineret portrætkunstner, og meget af teknikken i tegningen af Lund er den samme som i hans ikoniske tegning af St. St. Blicher fra 1845.⁷⁵ Gertner udførte i de senere år af sit liv et stort antal tegninger af personer, som han ikke tidligere havde portrætteret, herunder tegningen af "Etatsraad Lund", som var i kunstnerens private besiddelse og blev solgt på hans dødsboauktion.⁷⁶ I hans privatsamling fandtes en række tegninger og studieboøger af J.L. Lund. Gertner var kendt for sin skarpe iagttagelsesevne og talent for at gengive de portrætteredes ydre og indre personlighedstræk.⁷⁷ Han var en meget populær portrætkunstner i 1840'erne, men blev senere udsat for skarp kritik af kunstkritikeren N.L. Høyen.⁷⁸

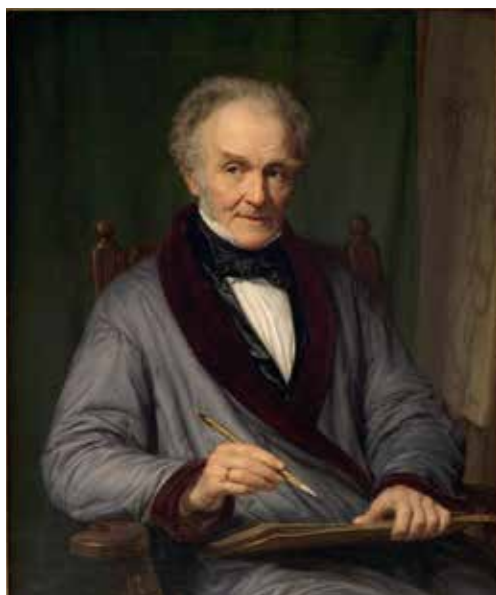
Constantin Hansen (1804-80) har udført en blyantstegning af professor Lund med kalot set i profil fra højre side. Ansigtet er karakteriseret ved panderynker, tunge øjenlåg, en stor krum næse, en indfalden mund med smil om læben og en fremstående hage. Håret der rager ud under kalotten er strittende. Tegningen er ikke dateret. Stig Miss har dateret portrættet til ca. 1830 og beskriver det som let karikerende, der viser såvel tandløshed som munterhed.⁷⁹ Set i forhold til Lunds udseende på det tidspunkt, jfr. Lunds selvportræt fra 1827, virker denne datering ikke overbevisende. Der er snarere tale om en hurtig skitse af Lund som gammel. En mulighed kunne være ved hans afgang som professor i 1861, hvor han var 83 år gammel. Constantin Hansen har tilsyneladende beholdt tegningen hos sig selv, idet Statens Museum for

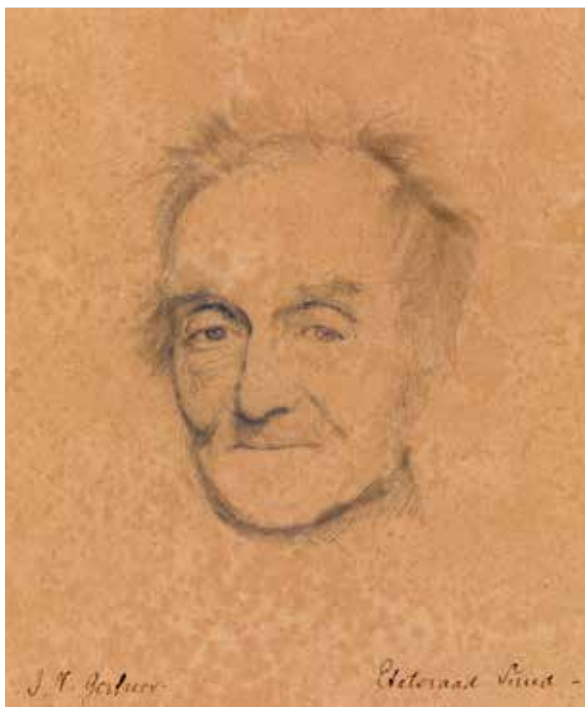
Edvard Lehmann. *Portræt af J.L. Lund*, 1847. Blyant, pensel og sort lavering. 317 x 260 mm. Statens Museum for Kunst. Kobberstiksamlingen. Inv. nr. KKS1395. (Foto: Statens Museum for Kunst).

Kunst erhvervede den fra en auktion over hans bo i 1924.⁸⁰ I Constantin Hansens udkast til erindringer, der er skrevet i 1872, tænker han tilbage på sin akademitid og giver hver enkelt af sine lærere et kort skudsmål. Lund erindres som: “den noget pedantiske Prof. Lund, der altid raadede til at bruge spidst Kridt”.⁸¹ Constantin Hansen var en tro elev af Eckersberg, hvorimod Lunds undervisning ikke synes at have gjort stort indtryk på ham. Selv om Constantin Hansen ikke agtede portrætkunsten højt, har han udført et stort antal portrætter.⁸²

Inden Lund døde oplevede han fotografiets gennembrud, og nåede at blive fotograferet af portrætfotograf, maler og billedskærer Peter Most (1826-1900).⁸³ På fotografiet ser vi Lund i næsten helfigur som en gammel mand i en tyk vinterfrakke siddende på en stol med stor rund hat med høj puld i højre hånd. Han ses i trekvartprofil mod højre og har blikket rettet frem for sig mod et punkt uden for billedet. Den øverste knap i frakken står åben. Hans venstre hånd er skjult. Måske er det en handske eller et tørklæde, der er synlig i venstre ærmegab. Hans mund er indfalden og håret hvidt. Han bærer en vielsesring på højre ringfinger. Portrætfotografiet er en god reference for lighed og karakteristiske persontræk, som kendes fra malerier og tegninger fra tidligere i livet. Fotografiet er optaget i Peter Mosts atelier i Østergade 22, København, som han havde fra ca. 1860. Teknikken er formentlig vådkollodium på plade som negativ og derefter kopieret til papirpositiv.⁸⁴ Peter Most var en dygtig portrætfotograf. Hvornår billedet er taget vides ikke, men det kunne være i foråret 1861 i forbindelse med Lunds afgang som professor ved Akademiet og udnævnelse til etatsråd eller senere. Under alle omstændigheder er billedet taget på en årstid, hvor der er brug for varm påklædning.

August Schiøtt. *Portræt af J.L. Lund*, 1854. Olie på lærred. 84,2 x 70 cm. Det Kongelige Akademi For De Skønne Kunster, Akademiraadet. KS 176 Portræt af J.L. Lund. (Foto: Akademiraadet).

J.V. Gertner. *Portræt af maleren J.L. Lund*, 1861-67. Blyant på påslået papir. 131 x 110 mm. Statens Museum for Kunst. Kobberstiksamlingen. Inv. nr. KKS18266. (Foto: Statens Museum for Kunst).

Billedhuggerne Frederik Christian Stramboe (1833-1908) og Theobald Stein (1829-1901) har udført portrætbuster af J.L. Lund, som blev udstillet på Charlottenborg i hhv. 1857 og 1862.⁸⁵ Lund ejede selv Steins buste, idet den indgik i hans dødsboauktionskatalog.⁸⁶ Det er ikke lykkedes at finde nogen af disse buster.

Myndighedskaraktistik af J.L. Lund

Af Lunds rejsedokumenter fremgår en skriftlig karakteristik af hans udseende, som kan sammenholdes med de billedmæssige fremstillinger. I Det Kgl. Bibliotek findes flere af Lunds rejsepas, som kan bidrage til at dokumentere hans personkarakteristik, opholdssteder og rejseruter.⁸⁷ Hans navn på fransk var: Jean Louis Lund og på italiensk: Luigi Lundt. I et pas fra Rom til Neapel udstedt af den preussiske gesandt Bartold Georg Niebuhr den 1. maj 1817 beskrives Lund således: Alder: 29 år. Størrelse: middel. Hår: brun. Pande: bred. Øjne: grå. Næse: kraftig. Mund: almindelig. Kind: rund. I italienske rejsepas beskrives Lund at have blondt hår og blå øjne. I et pas udstedt af Politidirektøren i København beskrives Lund som; "maadelig af Vext, og ligesaa af Bygning, har blonde Haar, og blaae Øine". Af flere rejsepas fremgår, at hans højde var 168 cm. Sammenlignet med den første farvegivning af Lund fra 1827, er der en god overensstemmelse mellem rejsemyndighedernes personkarakteristik og de billedmæssige fremstillinger af hans udseende.

Mennesket Lund

Som bidrag til opfattelsen af J.L. Lund som menneske findes samtidige udtalelser om hans væsen og fremtræden. Friederike Brun omtaler i et brev til baronesse Caroline von Humboldt Lund som: “vor vakre Lund”, “vor Ven Lund” og “den sindrige Konstner”.⁸⁸ Caroline von Humboldt skriver på sin side: “Lund ist ein vortrefflicher Mensch und in seinem Innren geordnet”.⁸⁹ Lund kunne lide af hypokondri, og i et brev fra Caroline von Humboldt til Rauch skriver hun om hans spekulationer over sit helbred: “Lund ist seit einiger Zeit ausserordentl. hypochondrisch. Er thut mir recht weh, denn schwer ist, ihm zu helfen. Er ist ein so guter Mensch”.⁹⁰ Da Oehlenschläger i 1809 mødte Lund i Rom, omtalte han ham som: “min vakkre Landsmand og Fætter, Historiemaleren Lund, der havde lært min Søster som Barn at tegne, da han som Yngling besøgte mine Forældre paa Frederiksberg”.⁹¹ Lunds pædagogiske kvalifikationer nævner Hans West i et brev til prins Christian Frederik, hvor han forudser, at: “han vil blive en god lærer ved Academiet, da han har den Gave at kunne communicere; han har desuden en god del Tegninger efter de gamle Mestere, som vil blive ham meget nyttige som Lærer”.⁹² Fra Lunds egne breve er det meget begrænset hvilken indsigt læseren får i privatsfæren, og selv store familiebegivenheder som bryllup og barnefødsler nævnes ikke. I korrespondancen mellem meget nære venner som Lund og Rauch er det bærende interessen for hinandens kunst og emner relateret hertil. Bernhard Maaz ser det ikke som et særligt kunstnerisk fænomen, men knytter det til mentalitet og brevkultur i første halvdel af 1800-tallet.⁹³ I henseende til familielivet er venindekorrespondancen mellem Friederike Brun og Caroline von

Constantin Hansen. *Portræt af maleren Professor J.L. Lund*. 1860'erne. Blyant på papir. 158 x 109 mm. Statens Museum for Kunst. Kobberstiksamlingen. Inv. nr. KKS9693. (Foto: Statens Museum for Kunst).

Humboldt langt mere åben. Lund færdedes i de aristokratiske og tyskorienterede saloner med Friederike Brun som værtinde, og var kendt for sit beskedne, dannede og behagelige væsen.⁹⁴ Derimod er der ikke noget der tyder på, han er kommet meget i Kamma Rahbeks dansksprogede litterære salon i Bakkehuset.⁹⁵ B.S. Inge-mann, der mødte Lund på sin rejse i Italien, hyldede ham for gennem sine tegninger at fremdrage 1400-tallets mestre fra glemslen.⁹⁶ Som født i Kiel var Lund tysktalende ligesom mange andre holstenere. Hans vanskeligt læsbare rejsedagbøger, der findes i Det Kgl. Bibliotek, er alle på nær en skrevet på tysk, men han tilegnede sig dansk og skrev breve både på dansk og tysk.⁹⁷ Rejsedagbogen fra Rom til København fra 11. august til 18. november 1810 er skrevet på italiensk. Efter otte års ophold i Italien har Lund tilsyneladende fundet det naturligt at skrive på dette sprog. Det tyske sprog har givetvis medvirket til, at han følte sig hjemme blandt de tyske malerkollegaer i Rom. Lunds mange tyske forbindelser gør, at der i tyske arkiver findes breve og dag-bogsoptegnelser, der kan supplere det danske materiale og bidrage til en mere komplet belysning af hans liv.⁹⁸ I en nekrolog ved Lunds død skrev Fædrelandet: "Han var i sin Tid meget anset som Historiemaler, skjønt hans Flid og Udholdenhed var meget større end hans selvstændige Skaberkraft; men han var i hvert Fald en alvorlig Kunstner og en dannet, kundskabsrig Mand".⁹⁹

Det glædede Lund, at hans mangeårige indsats ved Kunstakademiet blev værdsat fra officiel side, hvilket kom til udtryk ved udnævnelsen som etatsråd, hvor det i indstillingen til kongen lyder: "fra sin tidligste Tid, da han i 1818 trådte i Statens Tjeneste, har udført en nidkjær Virksomhed, der med Taknemmelighed vil mindes af Akademiet og de yngre Kunstnere".¹⁰⁰ For at hædre Lund blev der søndag den 21. april 1861 arrangeret en fest med omkring 80 deltagere for kunstnerveteranen på Hotel Phønix.¹⁰¹

Blandt initiativtagerne til festen var justitsråd Johan Christian Fick, stifter af Kunstforeningen og en god ven af Lund.¹⁰² Indenrigs- og Kultusminister D.G. Monrad deltog i festen.¹⁰³ I et brev til sin svigersøn, Peter Engel Lind, skriver Lund: "aldrig havde jeg Troet at kunne opleve en saadan Dag som vil i Erindringen staae som et Lyspunkt for mig saalænge jeg lever".¹⁰⁴

Forholdet mellem Lund og Eckersberg var ganske specielt, dels på grund af deres nære virke som lærere og undervisere på Akademiet, dels fordi de begge havde privatbolig på Charlottenborg, hvilket medførte, at de gik ud og ind af hinandens hjem. Som en puksighed kan nævnes, at Eckersberg ofte var i pengenød og gentagne gange måtte låne af Lund. Kunstnerisk repræsenterede de hver sin retning: Lund den romantisk-idealistiske, og Eckersberg en form for realisme. Som kunstnere og undervisere trak de i hver sin retning, hvilket deres elever naturligvis har kunnet mærke, og det har medvirket til, at de mere eller mindre blev nødt til at vælge side. Det er da også baggrunden for, at man i eftertiden har talt om Eckersbergs og Lunds elever. Eckersberg var den stærkeste personlighed af de to, og det tyder på, at Lund godmodigt har affundet sig dermed; dog gjorde det ham ondt, at studenterne ved

deres fælles 25 års professorjubilæum alene fejrede Eckersberg med en festsang af H.V. Kaalund “og hilste mig med et skingrende Hura” og ikke også bragte ham en hyldest.¹⁰⁵ Efter Lunds omgangskreds at dømme har han fundet sig veltilpas i Københavns kulturelle overklasse. Den 24. december 1820 blev han gift med harpespillerinde Augusta Lorentz (1797-1871) i Frederiks Tyske Kirke, der var kirke for den tyske menighed på Christianshavn. Højtideligheden blev fejret juleaften hos familien Brun i deres palæ i Bredgade (det senere Moltkes palæ).¹⁰⁶ Der findes et fotografi af Augusta Lund i Det Kgl. Biblioteks Portrætregistrant. Der var to døtre i ægteskabet: Bertha Maria Wilhelmine Lund, født 15. august 1823 og Agnes Lund, født 3. juli 1827, som begge blev døbt i Frederiks Tyske Kirke.¹⁰⁷ Agnes Lund blev i 1848 gift med Peter Engel Lind, senere biskop over Aalborg Stift (1875-88).¹⁰⁸

Lunds arbejdsform kan man få indblik i gennem hans breve i forbindelse med bestillingen af en altertavle til Vor Frue Kirke i København¹⁰⁹ og gennem Slotsbygningskommissionens forestillinger og kongelige resolutioner vedrørende den religionshistoriske billedserie til Christiansborg Slot.¹¹⁰ Heraf fremgår, at det ofte var Lund selv, der tog initiativ til opgaverne og fik dem godkendt. Når det kom til udførelsen, arbejdede han meget langsomt, den malede altertavle til Vor Frue kirke blev således bestilt i 1812, og han var ikke nået længere end til en skitse, da kongen i 1820 besluttede at lade Thorvaldsens Kristusfigur erstatte en malet altertavle; og det tog Lund omkring 30 år at udføre de fem religionshistoriske malerier til det andet Christiansborg Slot. Forløbet kan tolkes som stor grundighed, men kan også dække over besvær med at gennemføre de store opgaver eller begge dele. Som et eksempel på Lunds grundighed kan nævnes, at han har sat sig ind i runealfabetet og runstensindskrifter for at kunne male teksten på den sten, Ansgar står på i det store maleri af *Kristendommens indførelse i Danmark*, 1827.¹¹¹ Selv har han tilkendegivet, at han netop i dette maleri ønskede at nedlægge alt, hvad han ved og kan.¹¹² Også Lunds mange rejser i Italien for at kopiere de ældre mestre kan tolkes som overordentlig omhu, inden han satte penslen på lærredet, og som specielt kommer til udtryk i hans nazarensk inspirerede altertavler.

Sammenfattende kommentarer til Lunds ikonografi

Hvad vi ved om Lunds udseende er baseret på i alt elleve billeder, heraf to portrætmalerier i olie på lærred, to portrætter i udsnit af større malerier, en gengivelse i en frise, fem tegninger og et fotografi, som dækker en livsperiode på næsten 60 år strækkende sig fra 30-års-alderen til næsten 90 år med en overvægt i den sene livsfase. Ved sammenligning af de forskellige afbildninger skal der kompenseres for aldersforskelle og billedvinkler. Der er ikke fundet billeder af Lund som barn eller helt ung. Det tidligste indtryk af hans udseende får vi fra Rudolph Suhrlands tegning, da han var omkring 30 år gammel og af Carl Philipp Fohrs portrættegning af Lund som 40-årig. Suhrlands tegning udstråler ungdom, åbenhed og frimodighed og Fohrs portræt

selvbevidsthed og venlighed. Der er sket en modning af personligheden i de ti år, der er mellem de to tegninger. Som karakteristiske træk i portrætterne bemærkes en lige mund og en kraftig næse. Desuden ses en vandret hagekløft. Tegningerne giver et godt indtryk af Lunds udseende under sit første og andet ophold i Rom. Fra senere profild billeder fremgår, at næsen havde en lettere krumning, som det også fremgår af Sonnes frise. Lund havde et kraftigt hår med krøller, som han bevarede gennem hele livet, selv om hårgrænsen med alderen rykkede noget tilbage. Håret blev tyndt i en ret sen alder. Hårfarven var brunlig, og håret grånede ret sent og efter fotografiet at dømme, endte det med at blive hvidt. Kraftige bakkenbarter hører med til billederne af Lund, og der var ikke de store ændringer over tid. Som det var almindeligt i 1800-tallet mistede Lund tænderne med alderen, og i 70-års alderen bliver hans mund indfalden, som det fremgår både af Edvard Lehmanns tegning fra 1847 og August Schiøtts malede portræt fra 1854, hvor Lund var hhv. 70 og 77 år gammel. Af Lunds rejsepas fremgår, at han var 168 cm høj, hvilket i samtiden blev betegnet som middel af højde.

Peter Most. *Fotografi af J.L. Lund*, 1858-67. 8,8 x 5,2 cm. Kort- & Billedsamlingen, Det Kgl. Bibliotek. Danske portrætter. Lund, J. L. (1777-1867) 8°. (Foto: Knud Børge Pedersen).

Alle kunstnerne der har tegnet eller malet Lund har sikkert med hver deres stil søgt at gengive ham så naturlig som muligt og efter bedste evne søgt at afspejle den bagved liggende personlighed. Når man tænker på det meget tætte arbejds- og privatliv, som Lund og Eckersberg havde på Charlottenborg gennem mange år, kan det undre, at de tilsyneladende ikke har fundet anledning til at portrættere hinanden. Lunds princip om en vis distance til privatlivet viser sig også ved, at Eckersberg i modsætning til andre professorkolleger ved Akademiet, ikke stod fadder til nogen af familiens to døtre. I sagens natur er det interessant at studere, hvorledes Lund har portrætteret sig selv på sit livs højdepunkt som 50-årig. Vi må gå ud fra, at Lund har fremstillet sig selv, som han ønskede omgivelserne skulle opfatte ham, og måske har han idealiseret en lille smule. Fra selvportrættet og de bedste afbildninger af ham ser det ud til, at Lund har foretrukket at blive set skråt fra højre. August Schiøtt havde ry for at male portrætter, så de lignede. En samtidig anmelder skriver om billedet: "Schiøtts Portrait af Lund er maaske det bedste, han nogensinde har malet. Det er fiint og godt opfattet og meget omhyggeligt udført".¹¹³ Billedets synsvinkel og belysning er den samme som i Lunds selvportræt 30 år tidligere, hvilket giver god mulighed for ikonografisk analyse og for studier af aldringens spor. Lund nåede at blive fotograferet af den dansk portrætfotograf Peter Most (1826-1900). Der er ingen dato på fotografiet, men det er formentlig optaget mellem 1861 og Lunds død den 3. marts 1867. Anledningen kunne være Lunds udnævnelse som etatsråd i 1861. Det var også i det år, han for sidste gang udstillede på Charlottenborgs forårsudstilling.¹¹⁴ På grund af svigtende syn, som dog blev overvundet ved operation, udstillede han i de seneste år kun tegninger udført tidligere i karrieren. Måske er der noget symbolsk i, at Lund er fotograferet som en mand, der i frakke og med hatten i hånden er ved at forlade scenen.

*Knud Børge Pedersen, f. 1942, cand.med.vet., lic.med.vet., dr.med.vet. og cand.theol. Flv. direktør for Statens Veterinære Serumlaboratorium, Statens Veterinære Institut for Virusforskning, Danmarks Veterinærinstitut og Danmarks Fødevareforskning. Cand.theol. 2012, speciale: ²Historien om J.L. Lunds altertavle i Sankt Johannes Kirke på Nørrebro i København og altertavlens placering i tidens teologiske og kulturelle miljø², 2011. Praktisk-teologisk uddannelse ved Pastorseminariet, 2012. Forsker i 1800-tallets altertavler.
E-mail: knudbp@adr.dk*

Noter

178

- 1 Hans Edvard Nørrgård-Nielsen. *Dansk Kunst. Tusind års kunsthistorie*. Gyldendal 2004, s. 212-213.
- 2 Bruun-Rasmussen Kunstauktioner. Ældre malerier og møbler. Auktion 1731. Netauktion den 31. juli 2017. Kat. nr. 116. Maleriet blev trukket tilbage og solgt på auktion i Bredgade. Fine Art Antiques. International Auction 873 den 19. september 2017. Kat. nr. 873/4. Privat eje. Et tegnet portræt af J.L. Lund, usigneret, bly på papir (22,5 x 17 cm), som ligner det malede selvportræt er også kommet til offentlighedens kendskab i 2018. Bruun-Rasmussen Kunstauktioner. Netauktion 1823/169.
- 3 Weibachs Kunstnerleksikon. <https://www.kulturav.dk/kid/VisKunstner.do?kunstnerId=579>
- 4 Rigsarkivet i København: Det kongelige danske Kunstakademi. Elevliste. Løbenummer 10.2-47. 1764-1829.
- 5 Rigsarkivet i København: Kunstakademiet, Akademiforsamlingen. Dagbog. Løbenummer 1.1-12. 1789-1803.
- 6 Kasper Monrad og Colin J. Bailey: *Caspar David Friedrich og Danmark*. Statens Museum for Kunst 1991, s. 74-75, 169, 195.
- 7 Lunds portræt af Friedrich findes i Niedersächsisches Landesmuseum, Hannover. Diameter 13,1 cm. Friedrichs selvportræt findes i Kobberstiksamlingen, Statens Museum for Kunst. Inv. nr. KKSgb5006.
- 8 Ellen Poulsen: Danske kunstnere i Schweiz. I: *Mægtige Schweiz? Inspirationer fra Schweiz 1750-1850*. Thorvaldsens Museum, 1973, s. 16.
- 9 Flyveposten. Søndag den 21. april 1861. 17. Aarg. No 107.
- 10 Hannemarie Ragn Jensen: Herman Schubart og J.L. Lund. I: *En bog om kunst til Else Kai Sas*. Forum, 1978, s. 309-319.
- 11 Kasper Monrad: *Mellem guder og helte. Historiemaleriet i Rom, Paris og København 1770-1820*. Statens Museum for Kunst 1990, s. 148-153.
- 12 Historien om maleriets overdragelse til den danske stat er beskrevet af Ib Andersen, tidligere ambassadør i Rom. Maleriet (264 x 320 cm) har siden 1961 hængt i den danske ambassadørs residens i Rom. En malet skitse til *Andromache i Afmægt ved Synet af Hectors Lig*, 1803-04, (49,2 x 62,7 cm) findes i Statens Museum for Kunst. Inv. nr. KMS7455. En tegnet skitse af det samme motiv (Iliaden 22. sang, v. 463) fra ca. 1803 (49,4 x 67,3 cm) findes i Kobberstiksamlingen, Statens Museum for Kunst. Inv. nr. KKSgb13784 (jfr. ref. nr. 7). En tegnet skitse blev udstillet på Charlottenborg i 1815.
- 13 Fortegnelse over de ved det Kongelige Maler-, Billedhugger og Bygnings-Academie udstillede Kunstsager. Kiöbenhavn 1812. Værk nr. 9. Maleriet blev udført på bestilling af Herman Schubart. Statens Museum for Kunst. 234 x 308 cm. Inv. nr. KMS70. En olieskitse, 36 x 47,7 cm, betegnet "Rom 1808", findes på Museumsberg, Flensburg.
- 14 Thorvaldsens Museum. Arkivet. Brev fra Hans West til prins Christian Frederik af 8.5.1810. <http://arkivet.thorvaldsensmuseum.dk/dokumenter/ea6962>
- 15 J.L. Lund. Diverse optegnelser. Det Kgl. Bibliotek. NKS 2055f 4^e, kapsel 2.
- 16 Fortegnelse over de ved det Kongelige Maler-, Billedhugger og Bygnings-Academie udstillede Kunstsager. Kiöbenhavn 1814. Værk nr. 2. En tegnet kvadreret blyantskitse på papir, 24 x 33 cm, med farveangivelse betegnet "Habor & Signe" signeret J.L. Lund 1813, blev solgt på Lauritz.com i 2013. Privat eje. <https://www.lauritz.com/da/auktion/johan-ludvig-lund-hagbard-og-signe/i3042025/>
- 17 *Geschichte der bildenden Kunst in Deutschland. Klassik und Romantik*. Band 6. Andreas Beyer (Udgiver). München. Prestel Verlag, 2006, s. 394.
- 18 Friederike Brun til Caroline von Humboldt. Sophienholm d. 21. august 1815: Ibid.: s. 134.
- 19 Thorvaldsens Museum. Arkivet. Brev fra J.L. Lund til Betel Thorvaldsen af 19.1.1812. <http://arkivet.thorvaldsensmuseum.dk/dokumenter/m31812,nr.5>.
- 20 Karen Klitgaard Povlsen. Salon á la Copet på Sophienholm. Om Friederike Brun. I: *Faderhuset 1800-tallet*. Rosinante. Bd. 2. 1993, s. 23-30.
- 21 Fortegnelse over de Kunstarbejder som findes udstillede i den af det Kongelige Academie for de skjönnne Kunster i Anledning af Deres Maje-stæters Kong Frederik den Siettes og Dronning Marie Sophie Frederikes Kroning aabnede Salon. Kiöbenhavn 1815.
- 22 Ulrich Schulte-Wülver: *Sehnsucht nach Arkadien. Schleswig-Holsteinische Künstler in Italien*. Boyens Buchverlag 2009, s. 58-59.
- 23 J.L. Lund. Dødsboauktionskatalog 13. maj 1867. Tegninger nr. 356-407: 26 Bl. Landskaber fra Dresden omegn 1799-1800. Danmarks Kunstbibliotek. Auktionskataloger.
- 24 Brev fra Caspar David Friedrich til J.L. Lund. Dresden 11. juli 1816. I: *Caspar David Friedrich in Briefen und Bekenntnissen*. Udgivet af Sigrd Hinz. 1968, s. 30.
- 25 I Zentralarchiv, Staatliche Museen zu Berlin-Preußischer Kulturbesitz findes 92 breve fra Rauch til Lund fra 1807 til 1854 (SMB-ZA, IV/NL Rauch X. 4. b. 2.) og 86 breve fra Lund til Rauch fra 1816 til 1854 (SMB-ZA, IV/NL Rauch X. 4. b. 1.).
- 26 Bernhard Maaz: Rauchs Duz-Freund: Der Briefwechsel zwischen Christian Daniel Rauch und Johan Ludwig Gebhard Lund als Spiegel von Kunst und Kultur der nachnapoleonischen Zeit. I: *Geschichtsblätter für Waldeck*. Bd. 102, 2014, s. 32-72.
- 27 Hannemarie Ragn Jensen: Sechs Landschaftsgemälde von J.L. Lund. I: Hafnia. Copenhagen papers in the history of art 1974, 29-45. Lund udstillede to værker: *Sankt Anna Lærer Jonfru Maria at lese* (maleri) og *Ansgar prædiker kristendommen i Danmark* (tegnning).
- 28 Citeret fra Bernhard Maaz: Rauchs Duz-Freund: Der Briefwechsel zwischen Christian Daniel Rauch und Johan Ludwig Gebhard Lund als Spiegel von Kunst und Kultur der nachnapoleonischen Zeit. I: *Geschichtsblätter für Waldeck*, Band 102, 2014, s. 43-44.
- 29 Maleriet blev købt af Thorvaldsen og findes i dag i Thorvaldsens Museum. 41,2 x 32,7 cm. Inv. nr. B251.
- 30 Caroline von Humboldt til Friederike Brun. Rom d. 25. maj 1818: *Frauen zur Goethezeit. Ein Briefwechsel. Caroline von Humboldt-Friederike Brun*. Ilse Foerster-Crato (Ed.). Düsseldorf 1975, s. 168.
- 31 Thorvaldsens Museum. Arkivet. Brev fra P.O. Brøndsted til Bertel Thorvaldsen af 2.12.1815. <http://arkivet.thorvaldsensmuseum.dk/dokumenter/m41815,nr.18>
- 32 Thorvaldsens Museum. Arkivet. Brev fra Christian 8. til Bertel Thorvaldsen af 26.2.1817. <http://arkivet.thorvaldsensmuseum.dk/dokumenter/m51817,nr.8>

- 33 Knud Børge Pedersen: J.L. Lunds altertavle i Sankt Johannes Kirke på Nørrebro. I: *Kirkehistoriske Samlinger* 2013, s. 104-108.
- 34 Kongehusarkivet. Christian VIII, Breve fra forskellige, lb. Nr. 144: J.L. Lund 1815-1844. Brev af 30. maj 1818.
- 35 *Proust Frederik Schmidts Dagbøger*. Bind II. 1817-1819. G.E.C. Gads Forlag, 1969, s. 372.
- 36 *Proust Frederik Schmidts Dagbøger*. Ibid.: s. 479.
- 37 Hannemarie Ragn Jensen: Interessen for de gamle italienske mestre. J.L. Lunds studiesamling. I: *Troens stil i guldalderens kunst*. Nivaagaards Malerisamling 1999, s. 28-43.
- 38 Ulrich Schulte-Wülver: Ibid.: s. 65.
- 39 Friederike Brun til Caroline von Humboldt. Kopenhagen d. 3. december 1819: *Frauen zur Goethezeit. Ein Briefwechsel. Caroline von Humboldt-Friederike Brun*. Ilse Foerst-Crato (Ed.). Düsseldorf 1975, s. 187.
- 40 C.W. Eckersbergs *Dagbøger*. Bind 1, 1810-1837 og Bind 2, 1837-1853. Udgivet og kommenteret af Villads Villadsen. Nyt Nordisk Forlag, Arnold Busck, 2009. I dagbøgerne findes 297 henvisninger til J.L. Lund, hvilket viser de nære relationer mellem de to professorer.
- 41 Emma Salling og Claus M. Smidt: Fundamentet. De første hundrede år. I: *Kunstkademiet 1754-2004*. Bind 1. Det Kongelige Akademi for de Skønne Kunster & Arkitektens Forlag 2004, s. 23-117.
- 42 Alexandra Schwarzkopf: Axel Bundsen. Um 1800. Dänisch-deutsche Architektur an der Epochenschwelle. Wachholtz Verlag, 2017, s. 13-14. Maleriet findes på Frederiksborgmuseet.
- 43 Emma Salling: Den tungsindige helt. I: *Meddelelser fra Thorvaldsens Museum*, 1989, s. 284-297.
- 44 *De tre Norner* findes på Statens Museum for Kunst. Inv. Nr. KMS494a. *Saga* blev solgt på Bruun Rasmussen. Malerier + Antikviteter. International Auktion 876. 28. november-4. december 2017. Værk nr. 97. Privat eje.
- 45 Adam Oehlenschläger: *Nordens Guder. Et episk digt*, 1819. Oehlenschlägers Selskabet 1976. Yduns Frelse, s. 184-185.
- 46 Fungerende altertavler af J.L. Lund findes i: Øster Hæsinge Kirke, *Kristus i Emmaus*, 1816; Sankt Petri Kirke, København, *Kristi Opstandelse*, 1819; Holtug Kirke, *Kristus på korsset med Maria, Johannes og Maria Magdalene ved korsets fod*, 1821; Søllerød Kirke, *Den velsignende Kristus*, 1831; Gilleleje Kirke, *Kvinderne kommer til Kristi grav*, 1834; Sankt Katharina Kirke, Store Heddinge, *Kristus åbenbarer sig for kvinderne, da de vender tilbage fra graven*, 1836; Sønder Hygum Kirke, *Maria Magdalene, Maria Jacobi og Salome kommer til Kristi grav*, 1841; Annisse Kirke, *Kristus på skyen mellem to engle*, 1845; Sankt Johannes Kirke, Nørrebro, *Kristi Himmelfærd*, 1848; Mern Kirke, *Nadverens indstiftelse*, 1858.
- 47 Knud Børge Pedersen: *Kirkehistoriske Samlinger* 2013, s. 100-120.
- 48 Knud Børge Pedersen: J.L. Lund i Statsrådsalen på Christiansborg Slot. I: *Historiske meddelelser om København 2017*. Selskabet for Københavns Historie 2017, s. 117-161.
- 49 Oplyst af Ordenskapitlet.
- 50 Rigsarkivet i København: Min. for Kirke- og Undervisningsvæsenet, 3. Kontor. Forestillinger. Løbenummer 5. 1861-1862 mm.
- 51 Bjarne Jørnæs, Torben Melander og Stig Miss: *Kunst og Liv i Thorvaldsens Rom*. Thorvaldsens Museum. København 1992, s. 124.
- 52 Hela Baudis: *Rudolph Suhrlandt (1781-1862). Grenzgänge zwischen Klassizismus und Biedermeier*. Inauguraldissertation. 2. Werkverzeichnis der Handzeichnungen. Universität Greifswald. Greifswald 2007, s. 92.
- 53 Hela Baudis: Ibid.: s. 82.
- 54 Hela Baudis: Ibid.: 2. Werkverzeichnis der Handzeichnungen, nr. 9, s. 92.
- 55 Peter Märker: *Carl Philipp Fohr 1795-1818. Monographie und Werkverzeichnis*. Hirmer Verlag, München 2015, s. 591.
- 56 Peter Märker: Ibid.: s. 583-84.
- 57 Peter Märker: Ibid.: s. 70.
- 58 Peter Märker: Ibid.: s. 570.
- 59 Ulrich Schulte-Wülver: Ibid.: s. 58.
- 60 Arthur von Schneider: *Carl Philipp Fohr: Skizzenbuch. Bildniszeichnungen Deutscher Künstler in Rom*. Verlag Gebr. Mann. Berlin 1952, s. 15-16.
- 61 Brev fra Fohr til Lund, med notis af Lund. Det Kgl. Bibliotek. Håndskriftssamlingen, NBD.
- 62 Arthur von Schneider: Ibid.: s. 12.
- 63 Ellen Andersen: *Danske Dragter. Moden 1790-1840*. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1986, s. 120-129.
- 64 Rigsarkivet i København: Rentekammeret 424.1, Slotsbygningsskmissionen: Kgl. resolutioner ang. slotsbygningen m. komm. forestill. 1803-1828. Allerunderdanisk Forestilling af 10. februar 1827.
- 65 Leo Swane: Omkring Christian VIII's salving. I: *Kunstmuseets Aarskrift XXX*, København 1943, s. 47-58.
- 66 Nøgle til Sophus Schacks maleri. Foto. Statens Museum for Kunst. Malerisamlingens komparative materiale inv.nr. 493.
- 67 C.W. Eckersbergs *Dagbøger*. Bind 2. 27., 28. og 29. juni 1840, s. 868-869.
- 68 Rigsarkivet i København: Rentekammeret 424.1, Slotsbygningsskmissionen: Kgl. resolutioner ang. slotsbygningen m. komm. forestill. 1803-1828. Forestilling af 10. februar 1827.
- 69 Fædrelandet. Fredagen den 29. januar 1847. 8te Aarg, Nr. 25.
- 70 C.W. Eckersbergs *Dagbøger*. Bind 2. 9. september 1847, s. 1107.
- 71 Det Kgl. Bibliotek. Håndskriftssamlingen, NBD. Brev fra Edvard Lehmann til J.L. Lund af 9.9.1847.
- 72 Knud Børge Pedersen: *Kirkehistoriske Samlinger* 2013, s. 100-120.
- 73 Weilbachs Kunstnerleksikon. <https://www.kulturarv.dk/kid/VisWeilbach.do?kunstnerId=434&cwsektion=biografi>.
- 74 Fortegnelse over de ved det Kongelige Akademie for de skønne Kunster offentlig udstillede Kunstværker. Kjøbenhavn 1855. Værk nr. 140. Danske kunstværker på Pariserudstillingen er omtalt i Flyveposten. Mandagen den 21. Mai 1855. 11. Aarg. No 115.
- 75 Nils Ohrt: Mellem portræt og selvportræt. Om J.V. Gertner og hans kunst. I: *Guldalderens andet ansigt. Johan Vilhelm Gertner 1818-71*. Nivaagaards Malerisamling 2001, s. 4-20.

- 76 Fortegnelse over en samling Oliemalerier og Tegninger af afdøde Johan Vilhelm Gertner. København, 12. december 1871. Tegning nr. 141. Danmarks Kunstbibliotek. Auktionskataloger.
- 77 Berlingske politiske Avertissement. Tirsdagen den 7te Mai 1844.
- 78 Erik Mortensen: J.V. Gertner – en maler der valgte det forkerte fag på det forkerte tidspunkt. Nogle bemærkninger om portrætmaleri i 1800-tallet. I: *Guldalderens andet ansigt Johan Vilhelm Gertner 1818-71*. Nivaagaards Malerisamling 2001, s. 21-35.
- 79 Stig Miss: *Constantin Hansen 1804-1880*. Thorvaldsens Museum og Aarhus Kunstmuseum. 1991. Kat. nr. 22, s. 154.
- 80 Statens Museum for Kunst. Auktion over en del af for længst afdøde C. C. Constantin Hansens malerier og tegninger, Odd Fellow Palæet d. 12. november 1924. Kat. nr. 151.
- 81 Constantin Hansen: Udkast til selvbiografi. Det Kgl. Bibliotek. Add. 450, III.B.
- 82 Stig Miss: *Ibid.*: s. 35-45.
- 83 *Den lille Portrætkunst i Danmark siden 1750*. Gyldendal, København 1949, s. 186.
- 84 Sarah Giersing. Personlig oplysning. Kort- & Billedsamlingen, Det Kgl. Bibliotek.
- 85 Fortegnelse over de ved de Kongelige Akademie for de skønne Kunster offentlig udstillede Kunstværker. Kjøbenhavn 1857. F. Strambo. Værk nr. 208. Buste.
- Fortegnelse over de ved de Kongelige Akademie for de skønne Kunster offentlig udstillede Kunstværker. Kjøbenhavn 1862. Th. Stein. Büste af Historiemaleren, Etatsraad J.L. Lund. Værk nr. 240. Th. Stein. Udførte Arbejder i Tidsrummet 1845-1893. Trykt som Manuskript. Kjøbenhavn 1893. Portraitbuste 1861, nr. 19.
- 86 Værk nr. 1066. <http://www.kunstabib.dk/samlinger/auktionskataloger/samlingen/000214798/7>
- 87 J.L. Lund. Diverse optegnelser. Det Kgl. Bibliotek. NKS 2055' 4^e, kapsel 2.
- 88 Frederike Brun: Om den nyligen fra Rom hidkomne Altertavle af historiemaler L. Lund. I: *Athene*. 9. Bind. Julius-December 1817, s. 157-163.
- 89 Arthur von Schneider: *Ibid.*: s. 23.
- 90 Jutta von Simson: *Caroline von Humboldt und Christian Daniel Rauch. Ein Briefwechsel 1811-1828*. Gebr. Mann Verlag, Berlin, 1999. Brev af 3. marts 1818 fra Caroline von Humboldt til Rauch, s. 290.
- 91 Adam Oehlenschläger: *Oehlenschlägers Erindringer*. Andet Bind. Andr. Fred. Hosts Forlag. Kiøbenhavn 1850, s. 207. Oehlenschläger kalder flere steder Lund for sin "Fætter", men genealogisk dokumentation for et slægtskab findes ikke.
- 92 Thorvaldsens Museum. Arkivet. Brev fra Hans West til Christian 8. af 7.7.1810. <http://arkivet.thorvaldsensmuseum.dk/dokumentera8946?highlight=Lund+J.+L.>
- 93 Bernhard Maaz: Rauchs Duz-Freund: Der Briefwechsel zwischen Christian Daniel Rauch und Johan Ludwig Gebhard Lund als Spiegel von Kunst und Kultur der nachnapoleonischen Zeit. I: *Geschichtsblätter für Waldeck*, Bd. 102, 2014, s. 71-72.
- 94 Hannemarie Ragn Jensen: J.L. Lunds tegninger fra Italien. I: *Inspirationens Skatkammer. Rom og skandinaviske kunstnere i 1800-tallet*. Museum Tusulanums Forlag, Københavns Universitet 2003, s. 110.
- 95 Anne Scott Sørensen: Bakkehuseds poesi. Om Kamma Rahbek. I: *Faderhuset 1800-tallet*. Rosinante. Bd. 2. 1993, s. 38-44.
- 96 B.S. Ingemann: *Reisebrev*. Anden Deel. Boas Brünnich. Kjøbenhavn, 1820, s. 42.
- 97 J.L. Lund: *Rejsedagbøger. Tagebuch meine Reise von Paris in die Schweiz u Lago Maggiore u Rückreise nach Paris. Aug-Sept-Oct. 1801; Von Paris-Rom 1802; Von Rom n Koph. 1810 (italiensk); Tagebuch. Meine 2te Reise nach Rom 1815-1816; Toscana Reise 1818*. Det Kgl. Bibliotek. NKS 2055' 4^e, kapsel 1.
- 98 Ulrich Schulte-Wülver: *Sehnsucht nach Arkadien. Schleswig-Holsteinische Künstler in Italien*. Boyens Buchverlag 2009, s. 58-66.
- 99 Fædrelandet. Mandagen den 4. marts 1867. 28te Aarg. Nr. 53.
- 100 Rigsarkivet i København: Min. for Kirke- og Undervisningsvæsenet, 3. Kontor. Forestillinger. Løbenummer 5. 1861-1862 mm.
- 101 Flyveposten. Tirsdag den 23. april 1861. 17. Aarg. Nr. 109.
- 102 Rigsarkivet i København: Min. for Kirke- og Undervisningsvæsenet, 3. Kontor. Journalsager. Løbenummer 1452. Brev fra P.D. Feilberg til Kirke- og Undervisningsminister Ditlev Monrad af 23. april 1861.
- 103 Det Kgl. Bibliotek: Håndskriftsamlingen, NBD. Brev fra Joh. Chr. Fick til J.L. Lund af 24.4.1861.
- 104 Rigsarkivet i København. Lind, Peter Engel og hustru Agnes, født Lund. Breve m.m. Løbenummer 1.
- 105 C.W. Eckersberg *Dagbøger*. Bind 2. 18. april 1843, s. 973.
- 106 Friederike Brun til Caroline von Humboldt. Kopenhagen d. 16. december 1820: *Frauen zur Goethezeit. Ein Briefwechsel. Caroline von Humboldt-Friederike Brun*. Ilse Foerst-Crato (Ed.). Düsseldorf 1975, s. 214-215.
- 107 Stamtavle for Bertha Lund: <http://www.barfod-barfoed.dk/stamtavle/pedigree.php?personID=1427&tree=barfod1>
- 108 *Den store Danske*. Gyldendal: http://denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Kirke_og_tro/Biskop/PE_Lind
- 109 Rigsarkivet i København: Kongehuset, Christian 8.: Breve fra forskellige (1794-1848) 144: Lasson-Løvmand.
- 110 Rigsarkivet i København: Rentekammeret, Slotsbygningsskmissionen: Kgl. resolutioner ang. slotsbygningen m. komm. forestill. (1803-1845) 424.1-424.2: 1803-1828 og (1803-1845) 424.3: 1829-1845.
- 111 Knud Børge Pedersen: J.L. Lund i Statsrådssalen på Christiansborg Slot. I: *Historiske meddelelser om København 2017*. Selskabet for Københavns Historie, 2017, s. 139-140.
- 112 Caroline von Humboldt til Friederike Brun. Rom d. 25. maj 1818: *Frauen zur Goethezeit. Ein Briefwechsel. Caroline von Humboldt-Friederike Brun*. Ilse Foerst-Crato (Ed.). Düsseldorf 1975, s. 168.
- 113 Dagbladet. Om Kunstudstillingen III. Tirsdagen den 1. Mai 1855.
- 114 Den udstillede tegning var: "Ansgarius prædiker Christendommen i Danmark. Forarbejde til det senere, med Forandringer, til Christiansborg udførte Maleri. Haddeby Kirke, den første her i Landet, bygges".

Familien Webers dagbog fra Ærøskøbing

Af Adam Lindgreen og Palle Abramsson

Der eksisterer et væld af dagbøger og andre private optegnelser og familiearkiver om dagliglivet. Det kan imidlertid være svært at finde frem til dette materiale. I nærværende artikel gennemgår forfatterne familien Webers dagbog fra Ærøskøbing. Denne dagbog indeholder mangfoldige oplysninger og meddelelser af genealogisk og personalhistorisk karakter. Der er også efterretninger, både nationale og internationale, som er af mere almen historisk karakter. Med gennemgangen bekræfter artiklen, at en dagbog kan være en både betydningsfuld og righoldig historisk kilde.

Indledning

“Der er næppe noget materiale,” skrev Hans H. Worsøe, “der giver et så godt indblik i en persons væsen som en dagbog. [...] At føre dagbog kræver megen fritid. Derfor er det ret begrænset, hvad der findes af ældre dagbøger.”¹ Det er uheldigt, for en dagbog kan være en betydningsfuld historisk kilde til forståelse af, hvad der hændte i tidligere tider, og hvornår og hvorfor disse hændelser fandt sted. Samtidig kan en dagbog indeholde interessante oplysninger og meddelelser af genealogisk og personalhistorisk karakter. På denne baggrund besluttede Landbohistorisk Selskab i samarbejde med Nationalmuseet at registrere alle kendte bondedagbøger fra 1700- og 1800-tallet; en fortegnelse over disse bondedagbøger blev udgivet i 1980.² En del af disse dagbøger er også blevet offentliggjorte gennem prisværdige initiativer, herunder for eksempel den dagbog, fæstebonden Christen Andersen førte, og som Landbohistorisk Selskab udgav.³

Man finder indleverede dagbøger og andre private optegnelser og familiearkiver på Det kongelige Bibliotek, Rigsarkivet, landsarkiverne samt de efterhånden mange lokalhistoriske arkiver rundt omkring i Danmark.

Der er tale om en særdeles stor, ja, næsten uhyre stor, mængde af dagbøger og andre private optegnelser og familiearkiver. Alene landsarkivernes antal af privatarkiver er opgjort til omkring 10.000.⁴ Når man samtidig betænker, hvor mange forskellige personer, der kan være omtalt i en enkelt dagbog eller privat optegnelse, indser man umiddelbart vanskeligheden ved at gøre rede for dette omfangsrige materiale i overskuelige fortegnelser. Hvorledes kan man for eksempel på nogen fornuftig måde håbe at gøre rede for alle de forskellige personer, som optræder i den 5.600-lange brevskriverliste til rigsdagsmanden H.P. Hanssen?⁵

Forsiden af Weber-dagbogen. Rigsarkivet, København.

Mange dagbøger ligger desværre derfor gemt og glemt. Det er synd, for der er ofte interessante oplysninger at hente i dagbøgerne; og derudover giver dagbøgerne jo et godt indblik i dagbogsførernes væsen, især “hvis den [dagbogen] er ført regelmæssigt og ikke senere omskrevet.”⁶

Kastes blikket på Ærøskøbing, kender man til en række dagbøger.⁷ Har man familie fra Ærøskøbing, er det næsten sikkert, at man kan finde oplysninger om denne i en af disse dagbøger. Det skyldes for det første, at en person fra Ærøskøbing ikke sjældent udelukkende tæller ærøskøbingensere blandt sine aner, og alt andet lige vil det selvfølgelig medføre en større sandsynlighed for, at disse aner vil være omtalt i en dagbog. For det andet skyldes det, at mange slægter—for eksempel Brandt, Nagel, Pilegård, Torp og Weber – er blevet indgiftet i hinanden, hvilket selvfølgelig medfører muligheden af, at en ane optræder i flere forskellige dagbøger.

Som illustration af, at en dagbog kan være en betydningsfuld og righoldig historisk kilde, har vi valgt at gennemgå familien Webers dagbog, som giver et godt indtryk af livet i Ærøskøbing i 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet. På dette tidspunkt var denne by en større provinsby. Dagbogen er ført omhyggeligt gennem tre generationer (Mogens Hansen Weber, sønnen Hans Peter Mogensens Weber og sønnesønnen Bertel Hansen Weber). Den originale dagbog ligger nu forsvarligt opbevaret for eftertiden i Rigsarkivets magasiner.

Dagbogen indeholder mangfoldige oplysninger og meddelelser af genealogisk og personalhistorisk karakter, men også efterretninger, både nationale og internationale, som er af mere almen historisk karakter. Ud over den egentlige dagbog er der også otte sider med generelle oplysninger om Ærø, oplysninger, der er blevet indført af en senere efterkommer. Inden vi gennemgår dagbogen, skal scenen imidlertid først sættes.

Ærø: dens historie kort⁸

Ifølge Valdemar d. 2. Sejrs omfattende jordebog fra 1200-tallet bestod Ærø af kongeleiv (der tilhørte riget), patrimonium (som tilhørte kongen) og privat-, adel- og klostergods. Da Valdemar d. 2. Sejrs datter Sofie blev gift med markgreve Johan d. 1. af Brandenburg omkring 1234-1235, fik hun som medgift jordegodset Søby og Grosbol på Ærø. I de efterfølgende århundreder op til 1730-1750 var Ærø (helt eller delvis) afsat som pante- og arvelen med jævne mellemrum. Selv om Ærø således oprindelig hørte til Danmark, overlod rigsrådet 1439 øen til hertug Adolph, og herefter betragtedes den indtil 1864 som et len under Sønderborg og en del af Slesvig. Efter 2. Slesvigske Krigs afslutning 1864 blev Ærø udvekslet med de kongelige enklaver i Slesvig og kom dermed tilbage til det danske kongerige.

Da Frederik d. 5. købte Gråsten 1749, kom hele Ærø på kongens hænder. Selve den officielle overtagelse fandt sted 4. marts i Ærøskøbing og 5. marts på herregården Gråsten, hvor øens indbyggere blev løst fra deres ed til den glücksborgske hertug, hvorefter de aflagde ed til den danske konge. Frederik d. 5. selv kom til Ærø 23. juni med et stort følge af betydningsfulde statsembetsmænd.

Kort over Ærø. Efter J.R. Hübertz beskrivelse over Ærø – 1834. Ærøskøbing 2005. På kortet ses Søbygaard, Ærøskøbing-Voderup, Gudsgave og Gråsten len. Hovedgårdenes jorde er mørkegrønne.

Ærøskøbing: dens historie og søfart⁹

Et tingsvidne fra 1398 nævner Visby som købstad med handelsprivilegier, borgmester og råd; men allerede i et tingsvidne fra 1442 benyttes Ærøskøbing i stedet for Visby.

Ærøskøbings handelsprivilegier har ført til øget sejlads til og fra byen, både af byens egne og udefra kommende købmænd. Af toldlisterne 1775 fremgår det, at 49 jagter og fire galeaser med en samlet lastevne på 443,5 skibslæster var hjemmehørende i Ærøskøbing. De 53 skibe krævede en samlet besætning på 152 mand. Godt 30 år senere (i 1803) var flåden udvidet med 13,5 procent og omfattede 58 jagter og to galeaser med tilsammen 692 skibslæster, altså en forøgelse på 53 procent. Den samlede besætning var steget med 35 procent til 205 mand.

Ifølge folketællingen 1803 talte byen 278 familier med 1.288 indbyggere. 233 personer (18 procent) var beskæftiget i søfarten; derudover var flere købmænd og andre handlende ejere eller medejere af et eller flere fartøjer. Efter 1864-nederlaget sygnede søfarten imidlertid hen, og samtidig gik indbyggerantallet tilbage.

I 1773 mistede Ærøskøbing sin magistrat, og øens justitsvæsen blev underlagt en landfoged med en aktuar og en kopist, som tillige var herredsfoged i det nyoprettede Ærø herred.

I Søndergade ved torvet lå den tidligere herregård Købinghof, som hertug Philip af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Glücksborg oprettede 1638. Herremarken, der hørte til gården, bortlejedes til byens borgere til evig tid for 1.000 mark lybsk årlig og solgtes helt til borgerne 1721.

Ærøskøbing set fra Dejro, 1853. Malet af Georg Jensen i midten af 1850'erne. Tegningen er en af de ældste gengivelser, som stadig eksisterer af byen. Ærøskøbing lokalhistoriske Arkiv.

Weber-slægten og de tre dagbogsførere

Da Hans Hansen Væver gav sin borgerlige ed 10. oktober 1670, anførte rådstueprotokollen, at han oprindeligt kom fra Lolland. Senere blev Væver ændret til Weber, og det er denne staveform, der benyttes i denne artikel. Første gang, vi støder på 'Weber', er 1712, hvor Hans Hansen Weber optrådte som kautionist ved en troløvelse. Hans Hansen Weber blev kaldt 'Den Ældre' for at skelne ham fra hans ældste søn Hans Hansen Weber (som blev kaldt 'Den Yngre').

Første generation: Hans Hansen Weber 'Den Ældre'

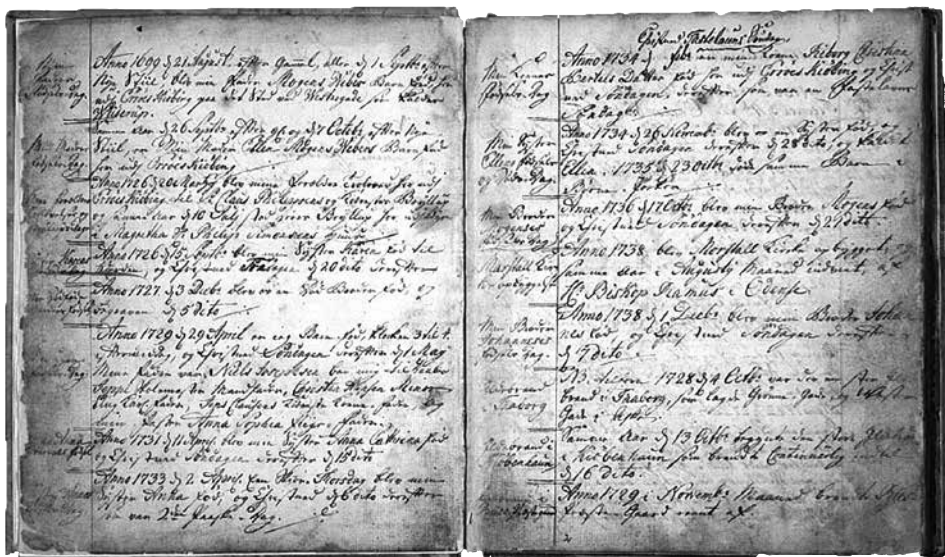
Hans Hansen Webers første kone Ellen blev begravet 29. marts 1695; året efter giftede den "ærlige og velagtede dannemand"¹⁰ Hans Hansen Weber sig med Hans Christensen Friis' datter, den "ærlige og gudfrygtige dannekvinde"¹¹ Bodil, der også tidligere havde været gift, nemlig med tingskriver Hans Clausen. Selv blev Hans Hansen Weber den Ældre begravet 18. september 1719. Han vides at have fået syv børn med Ellen (herunder Hans Hansen Weber 'Den Yngre') og fire børn med Bodil.

Anden generation: Hans Hansen Weber 'Den Yngre'

Hans Hansen Weber blev døbt 26. september 1669 og døde 23. februar 1732: "Anno 1732 d. 23. februar døde min salig farfar Hans [Hansen] Weber [i Vestergade på det sted, der kaldtes Vuderup] og blev begravet d. 27. ditto derefter."¹² Han blev gift første gang 16. september 1697 med Karen Mogensdatter, der var døbt 19. december 1669 og døde 6. september 1730. At de først blev gift seks måneder efter deres troløvelse skyldtes, at Hans Hansen Weber havde været på farten. Efter sin kones død blev Hans Hansen Weber gift 2. januar 1732 med Anna Mikkelsdatter. Han fik otte børn med sin første kone.

Tredje generation: Mogens Hansen Weber

Mogens Hansen Weber blev født 1699: "D. 21/8 efter gammel eller 1/9 efter ny stil [1699] blev min far Mogens (Hansen) Weber barnefødt her-udi Ærøskøbing (2. tipper, † 7/2 1767) på det sted ved Vestergade, som kaldes Vuderup;" og han døde 7. februar 1767: "Anno 1767 d. 7. februar om eftermiddagen klokken 3 slet døde min nu salig far Mogens [Hansen] Weber, efter at han havde ligget i en langvarig sygdom fra Mikkels 1766 til ovennævnte dato. Blev begravet d. 13. ditto her i Ærøskøbing kirke i den store gangs søndre side imellem nummer 2 og 5." Mogens Hansen Weber blev troløvet 20. marts 1726 (og gift 10. juli) med Ellen Hansdatter Danielsen: "Anno 1726 d. 20. marts blev mine forældre [Mogens Hansen Weber og Ellen Hansdatter Danielsen] troløvet her-udi Ærøskøbing til seigneur Claus Philipsen [Hay] og kærestes bryllup, og samme år d. 10. juli stod deres bryllup her-udi byen i Margrethe [Pedersdatter Knudsen] salig Philip Simonsens hus." Ellen Hansdatter Danielsen blev også født 1699: "Samme [1699] år d. 26/9 efter gammel og 7/10 [1699] efter ny stil

Weber-dagbogens første side, hvor det blandt andet fremgår, at Mogens Hansen Weber og hans kone Ellen Hansdatter Danielsen begge blev født 1699 i Ærøskøbing.

er min mor Ellen Mogens Webers (2. tipper, Danielsen) født her-udi Ærøskøbing;” og hun døde 26. april 1777. Ægteparret, som boede i Brogade 3-5, fik 10 børn.

Af profession var Mogens Hansen Weber både skipper og købmand. Vi ved, at han indførte kontrabande (dvs. forbudte varer): “1759 d. 15. oktober kom seks betjente fra København, som var beordret af hr. gehejmeråd [Otto Tagesen] Thott og Basballe at fratage min far, svoger Peder [Rasmussen] Gebert og min svigermor alle de varer, de fandt hos dem, som i Danmark var kontrabande, [...] og blev [...] straks indpakket og d. 16. ditto med en Korsør-færgesmakke bortført til Københavns toldbod.” Denne ulovlighed forhindrede imidlertid ikke Mogens Hansen Weber i at blive kongeligt udnævnt rådmand i Ærøskøbing 19. oktober samme år, en stilling han beklædte frem til sin død.

Sammen med Rasmus Pedersen Schrøder rejste Mogens Hansen Weber til København 20. maj 1750 for at få Ærøskøbings købstadsprivilegier bekræftet; men de vendte tomhændede hjem: “Anno 1750 d. 20. maj rejste svoger Rasmus Pedersen Schrøder og min salig far herfra til København med denne bys privilegier for at få dem konfirmeret med videre. Og d. 13. juni kom de lykkelig hjem igen, men [har] til dato intet udrettet.”

D. 23. og 24. juni stod Mogens Hansen Weber som tidligere skrevet skildvagt, da Frederik d. 5. besøgte Ærøskøbing: “Anno 1750 d. 23. juni benådede monarken, vores allernådigste konge og herre, Frederik d. 5., denne by og dette land med sin allerhøjeste nærværelse, logerede i herregården, forblev her natten over [og] gik så i vores kirke om andendagen d. 24. St. Hansdag. Da prædiken var til ende, spiste han

her til middag og forblev her til klokken 3½ eftermiddag. Da foruden, at andre flere gode venner havde den nåde i den tid, at han var her, at stå skildvagt for kongens dør, var jeg og samme plads i den tid betroet. Fra os rejste Deres Majestæt til Alsø til Søs.”

Vi kender til de huse, Mogens Hansen Weber ejede.¹³ I 1735 købte han således Niels Nielsen Kocks ejendom i Brogade 3-5 (hjørnet af Brogade og Nørregade) for 600 mark lybsk. Han byggede et nyt hus 1743, hvorefter taksationen gennem de næste 30 år steg til 1.650 mark lybsk (også fordi det hus i Brogade 7, som han 1754 erhvervede, blev medregnet til hans ejendom). Den ovennævnte ejendom bestod 1766 af to beboelseshuse (11 fag og otte fag) og to stalde (seks fag og fire fag). D. 13. juli samme år købte Mogens Hansen Weber også 1¾ alen af gaden i hele husets længde, dvs. 18½ alen i alt. Efter sin mands død solgte Ellen Hansdatter Danielsen 1770 ejendommen til svigersønnen Christen Hansen Degn for 1.000 rigsdaler grov kurant; salget indbefattede et fem-fags pakhus i Nørregade. Det store hus i Brogade 3-5 blev siden hen først amtstue og -forvalterbolig og var en overgang ejet af Christian d. 8., før det blev indrettet til museum. Desværre er der nu kun meget lidt af de oprindelige bygninger tilbage.¹⁴

Endelig optræder Mogens Hansen Weber i Ærøskøbings skyld- og pantepro- tokoller. Således bekræftede han 1755 at skylde byen og de fattiges kasse 60 mark lybsk. D. 29. april 1758 lånte han igen, nemlig 300 rigsdaler grov kurant af amtsforvalter Moritz Mouritzen på Gråsten. Også 10. september 1761 lånte

Nørregade 2 til venstre, hvor Ærø Museum i dag har til huse. Fra Hugo Matthiessens billedsamling, 1921. Nationalmuseet, København.

han, denne gang 1.200 mark lybsk af madam Marie, Jens Hansens enke, og stillede sit hus og gård i sikkerhed herfor. Endelig optog han 7. august 1766, altså kort før sin død, et lån på 800 mark lybsk af svigersønnen Johan Henrik Jørgensen.

Fjerde generation: Hans Peter Mogensen Weber

Hans Peter Mogensen Weber blev født 29. april 1729 og døde 21. maj 1793: "D. 21. maj [1793] eftermiddagen imellem klokken 3 og 4 døde denne salige mand—Hans Peder [Mogensen] Weber—udi stille og sagte endelig. Fornøjet i sin Gud og kærlig afsked med os alle ved god samling til det sidste, da han som meldt bød hele verden farvel." D. 8. januar 1755 blev han gift med Rigborg Christine Bertelsdatter. Efter sin mands død boede enken i Brogade, hvor hun drev handel. Ægteparret fik tre børn.

Allerede som 17-årig blev Hans Peter Mogensen Weber skipper på den jagt, som han indtil da havde ført for sin far, og med dette skib drev han handel i Østersø-havnene, mens han samtidig var købmand i Ærøskøbing. Senere erhvervede Hans Peter Mogensen Weber sin svogers halvpart i en jagt, som de i ni år sammen havde drevet i et interessentskab. Sådant fortsatte han med at købe og sælge fartøjer. For eksempel var han 1779 medkøber af hukkertgaleasen Emanuel på 45 læster: "D. 20. december købte vi—nemlig en del gode venner og jeg—en hukkert galease på 45 læster i Stralsund af hr. Joch. M. Wendt for 4.200 rigsdaler indkøb i danske bankosedler, som min søn Bertel [Hansen] Weber—vil Gud—fører som skipper. I året 1780 i marts indtog han den i Stralsund, nævnte den Emanuel, gik bort til Königsberg, derfra til Trondhjem, Dublin, Liverpool og derfra hjem til vinter med salt. Gud være lovet for behold."

Det var med livet som indsats, at man stod til søs: "I dette efterår [1760] var jeg [dvs. Hans Peter Mogensen Weber] på en rejse fra Bergen til Stettin, men varede i 12 uger fra Bergen til København. Vi må ej forglemme at takke den store Gud, som så nådelig bevaret os såvel på anden rejse som især på denne rejse, helst da så mangfoldige i Nordsøen dette efterår blev forlist, så der undertiden gik 16 til 20 stykker om aftenen ud, og inden dagen kom ej mere end to stykker i behold; de andre alle med mand og mus borte. Vi derimod al forhåbning efter en lang og kontrær rejse dog nåede til København kort før jul. Guds navn være æret og priset, som har nådelig opholdt os i denne såvel som andre fristelser, nød og fare. Amen."

I 1785 blev Hans Peter Mogensen Weber udnævnt som deputeret borger i Ærøskøbing; men den stilling bestred han blot i fire år, for 1789 ville han ikke underskrive en attest for landfoged Johan Georg Tileman, som havde udnævnt ham i sin tid.

Efter at have skrantet en del forudså Hans Peter Mogensen Weber 1793 sin egen død: "1793 d. 29. april fyldte jeg mit 64. år og forestiller mig, det bliver det sidste min levetid, da jeg hele vinteren har været og endnu er meget syg; dog ske Guds behagelige vilje, hvormed jeg altid vil være fornøjet i min Gud."

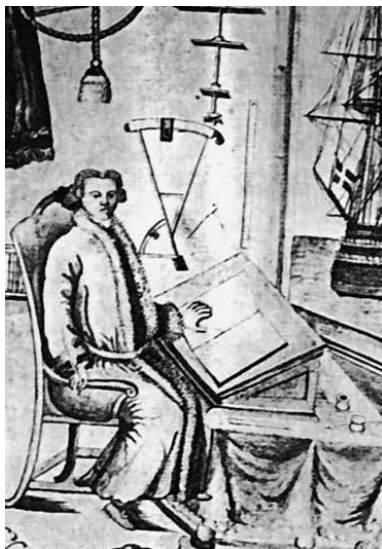
Femte generation: Bertel Hansen Weber

Bertel Hansen Weber blev født 17. maj 1755 og døde 22. april 1814 i Marstal, hvor han havde overtaget Møllevæjens gamle mølle. Han blev gift første gang 13. december 1780 med Anne Margrethe Jensdatter Torp, der dog allerede døde 16. april 1784. Derefter blev han gift 23. november 1786 med Christiane Marie Steen, som imidlertid også døde før sin mand, nemlig 18. februar 1795. Tredje gang, Bertel Hansen Weber giftede sig, var 13. juli 1797 med Marie Philipsdatter Hay, der overlevede sin mand og først døde 27. juli 1824. Bertel Hansen Weber fik i alt otte børn, et barn i første ægteskab, fire børn i andet ægteskab og tre børn i tredje ægteskab.

Dagbogen har mange oplysninger og meddelelser om Bertel Hansen Weber. I 1777 tog han styrmandseksamen: "D. 22. april gjorde vor søn Bertel [Hansen] Weber eksamen som styrmand for hr. Professor [Christian Carl] Lous i København, og samme dato hans styrmandsseddel i laugshuset udstedt og protokolleret under nummer 3623." Vi ved fra tidligere, at Bertel Hansen Weber var skipper på sin fars hukkertgalease Emanuel. Året efter kom han hjem fra en farefuld tur til Island: "Førhen d. 15. ditto [1781] rejste vor søn Bertel [Hansen] Weber herfra til København for at fare med kaptajn Hans [Christian Christensen] Minor som andenstyrmand til Island. Hertil ville Gud give lykke og velsignelse. Amen."

I 1781 var Bertel Hansen Weber på en næsten ni måneder lang tur til Königsberg, Lissabon og Ostende; og i 1783 var han igen i Königsberg, men også i Marseilles, Porteport og Cette. I 1785 måtte han blive tre måneder i Königsberg på grund af sygdom: "I denne sommer [1785] fra maj d. 5. og til udgang juli måtte vor søn Bertel [Hansen] Weber udholde en heftig svær sygdom i Königsberg, men i svagheden lykkelig, at han traf iblandt menneskevenner, som sørgede oprigtig for ham og hans restitution. Han blev derved opholdt og for sent dette år, patience; dertil kom, at han endnu var så uheldig og måtte ligge i Königsberg vinteren over." Uheldet forfulgte Bertel Hansen Weber: "D. 27. maj [1789] sejlede vor søn herfra til Petersborg, hvor han lykkelig ankom i juni måned, men havde den malør, at han, efter at han d. 30. juli gik fra Petersborg, kom på en stengrund under Gulland d. 6. august og måtte i en havn, der kaldet Ryhne havn under døkeriet og haveri, hvor han måtte overvintre efter at have udladet, repareret og igen indladt; kom først derfra igen d. 30. marts, d. 2. april til København og d. 17. juni i god behold hertil."

Det er om sin kones og sin fars død, at Bertel Hansen Weber først beretter, efter at hans mor havde givet ham farens dagbog: "Anno 1795 d. 28. august kom jeg hjem her til Ærøskøbing fra en udenlandsrejse, som havde været på 3die år. Jeg fandt til min største bedrøvelse min kære far død og endnu mere, jeg havde mistet min gode kone salige Christiana Weber, som d. 18. februar 1795 var hensovet i Herren og efterlade mig fire små børn. Min skæbne er tung. Gud give tålmodighed og standhaftighed at gennemgå dette livs mangfoldige afvekslinger på en Gud behagelig måde. Denne bog forærede min mor mig til samme brug som min salige far har brugt den. Gid jeg i alt må følge hans fodspor til min sidste dag. Bertel [Hansen] Weber."

Bertel Hansen Weber, født 17. maj 1755 i Ærøskøbing, død 22. april 1814 i Marstal. Efter Henning Henningsen: *Sømandsliv på langfart og i hjemlige farvande*. København 1969.¹⁷ Bertel Hansen Weber skrev 1778 lærebogen *Navigationen eller Styrmandskunsten*. I denne bog findes en tegning af ham som navigationselev siddende i studereværelset. Bertel Hansen Weber er iført slåbrok og har en fjerpen i hånden; på bordet står et blækhus og en strøbøsse til sand. På væggen hænger en jakobsstav og en daviskvadrant til højdemåling. Som staffage ses tegnet draperiet og orlogsskibet. *Navigationen eller Styrmandskunsten* findes opbevaret i Handels- og Søfartsmuseet, Helsingør.

Dagbogens optegnelser¹⁵

Dagbogens oplysninger, meddelelser og efterretninger gennemgås under de følgende overskrifter: genealogi og personalhistorie, større (politiske) begivenheder, mindre (politiske) begivenheder, krige, sygdomme og ulykker og endelig naturfænomener.

Genealogi og personalhistorie

Kongen og adelen

Der optræder mange kongelige og adelige personer i dagbogen. Her skal blot nævnes Christian d. 7. (1749-1808) og Ludvig d. 16. (1754-1793).

Christian d. 7. overtog tronen 1767 efter sin far Frederik d. 5.: "D. 18. marts [1767] blev ermeldte højsalige konge, kong Frederik d. 5.s lig bisat hos hans højsalige fædre i Roskilde kirke, og blev da overalt i Danmark, Norge, begge fyrstedømmer og i øvrige hans majestæten tilhørende provinser holdt en sørge- og klageprædiken [...]." Herefter fulgte den officielle kroning af den nye konge: "1767 d. 1. maj blev vor allernådigste arveherre og konge, kong Christian d. 7. kronet udi København som regerende suveræn herre og konge over Danmark og Norge." Året forinden var Christian d. 7. blevet gift med den engelske prinsesse Caroline Mathilde: "Anno 1766 d. 1. oktober var formælingsfest udi London med vores allernådigste konge, kong Christian d. 7. og hendes kongelige højhed prinsesse Caroline Mathilde af Storbritannien, nu vores nådigste dronning."

Den sindslidende Christian d. 7.'s livlæge, den tyske læge Johann Friedrich Struensee, udnævnte sig selv til gehejmekabinetminister og udstedte kabinetsordrer og indledte en affære med Caroline Mathilde, hvorefter 17. januar 1772 enkedronning Juliane Marie og hendes søn, arveprins Frederik (1753-1805), foranledigede et pa-

ladskup: “D. 28. april [1772] blev grev Struensee og grev Brandt henrettet i København på følgende måde uden for Øster port. Først blev deres højre hånd og derefter deres hoved hugget af med en økse; derefter blev de parteret i fire parter og bragt til Vester port, hvor hovederne blev sat på stager og parterne på hjul til eksempel for slige ugudelige.” Efterfølgende afholdtes ifølge dagbogen taksigelser, i Ærøskøbing med først gudstjeneste og et borgeligt syngekor af 12 sangere og orgelmusik og dernæst 27 kanoners løsning og procession gennem byen med musik og syngekor, forsamling på rådstuen og bal til næste morgen. Det hele afsluttedes under trompeters lyd.

Den franske revolution var en periode med omfattende politiske omvæltninger. Revolutionen fandt sted 1789-99 og resulterede i en generel europæisk konflikt, der først blev afsluttet 1815. D. 14. juli stormede folkemængden blandt andet Bastillen. Urolighederne fortsatte, og der indledtes krig mod Østrig og Preussen. Kongefamilien blev arresteret: “I denne sommer [1792] og førhen var en stor urolighed og opstand i Frankrig, hvis lige mulig aldrig før har været hørt. Den såkaldte nationalforsamling imod kongen forjagede og arresterede kongen og den ganske kongelige familie [...]” Udløbet af revolutionen var som bekendt, at det franske kongepar blev henrettet i guillotinen: “D. 21. januar [1793] blev kong Ludvig d. 16. i Frankrig ynkelig henrettet i Paris, halshugget efter nationalkonventets egenmægtige godtbe- findende.” Med enevældens fald i Frankrig fik borgerskabet sit første store politiske fremstød.

Borgerskabet

Der omtales flere personer med forbindelse til kirken, for eksempel kirkeklokkeren Hans Pedersen Lund, der døde i 1783 efter at have betjent byens menighed over en 52-årig periode og lært flere at skrive: “Denne salig mand var en stor skrivemester og har lært en del af vor ungdom meget godt at skrive.” Af gejstlige kan nævnes kapellanerne Hans Christian Bunkeflod og Hans Holm og biskoppen Christian Ramus. Selv lærte Hans Peter Mogensen Weber regne- og skrivekunsten af organisten Jørgen Jessen, der døde 1750: “Anno 1750 d. 16. juli døde min informator og velynder, salig Jørgen Jessen, organist og sekretær her i Ærøskøbing [...] hos hvilken jeg lærte det meste af regne- og skrivekunsten, som Gud har betroet mig.”

Blandt ikke-gejstlige personer optræder kaptajnen Claus Pedersen, der var den første, der vendte hjem fra et Kinatogt: “Samme efterår 1783 kom min ven seigneur Claus Pedersen hjem til København som skibskaptajn fra Kina, efter at han udgik førhen dertil som overstyrmand. Denne mand er til dato den eneste og allerførste Kina skibskaptajn. Nb: af indfødt ærboer.”

Der er også Anna Lucia Halmøe: “D. 18. marts [1781], en søndag morgen, klokken 9 døde lille Anna Lucia Halmøe som et rart og herligt eksempel for alle Guds børn. Hun blev blind, da hun var syv år gammel, og levede derefter i 17 år uden at se dagens lys. Hun var ungefær 24 år, da hun døde. Hun klagede sig aldrig eller viste sig utålmodig under hendes kår, men meget mere frimodig og kunne opmuntre andre

hendes medkristne i deres trængsler, og da hun var utrolig oplyst i Guds ord, så blev hun og fast ved sin Gud og det indtil enden og er nu hos hendes søde frelser, et dejligt forklaret og saligt Guds barn. Begravet d. 23. ditto derefter.”

Større (politiske) begivenheder

Som en af de vigtigste politiske begivenheder på Ærø står øens genforening 1750 med den kongelige del af Sønderjylland. Indtil da var Ærø gennem arv, pantsætninger og forleneringer blevet regeret af alsiske, holstenske og slesvigske hertuger. Betalingen for Ærøs jorder var 400.000 rigsdaler kurant: “Sidst i dette år 1749 blev den middelste del af Ærø, som hidindtil har været de høje herrer og fyrster på Glücksborg tilhørende, den stormægtig konge og herre, kong Frederik d. 5., solgt og overladt af deres højfyrstelige durchlauhtigste hertug Frederik til Glücksborg og overleveret først i året 1750, så vi fra den tid har været kongelige danske undersåtter, hvortil Gud fremdeles giver sin lykke og velsignelse.”

Udskiftningen er en anden vigtig politisk begivenhed. Herremarken i Ærøskøbing blev udskiftet 1783, og som det sidste blev byens jorder udskiftet 1832. Bolsmand Anders Rasmussens jorder i Skovbymark var det første, der blev udskiftet på Ærø; disse jorder blev samlet og kaldt Rugbjergslykke eller Fælleden og lå nord for møllen i Bregninge. Ærøs hovedgårde blev udskiftet 1767-1771 og øens landsbyer 1776. Udskiftningen forløb således: “I august og september måned [1783] blev alle herremarks parter jorderne delte i store og små dele her i vores marker, så at enhver fik sit samlet i en løkke eller koppel. Dog var der en del af jordejerne derimod og ej ville have den delte, men måtte lade dem befale, da det var sket på kongelig højeste befaling.”

En række finanspolitiske begivenheder optræder i dagbogen, for eksempel devalueringen 1775: “1775 d. 1. maj blev alle de danske 2-skillings med præg af F. 5. og årstal 1761 reduceret og til udgang samme år ultimo oktober rent kasseret.” Pengeombytningen 1788 og oprettelsen af en speciebank 1788 i Altona omtales ligeledes: “Førhen d. 29. februar [1788] dette år på kongelig forordning udgivet, at en speciebank i Altona var oprettet for det slesvigske-holstenske etc., at alle gamle penge skulle i sommeren væk, kasseres med samt bankosedler i det holstenske, og en ny speciemønt indføres. Dette gav undersåtterne megen forundring og forårsagede dem en stor og utålelig skade og tab, helst da Danmark og Norge beholdt tilladelse at bruge deres gamle penge. Tiden vil lære, om sådan forandring kan holde stik eller ej.”

Den danske statsbankerot 1813 er nok den alvorligste finanspolitiske begivenhed, der er nævnt i dagbogen. Statsbankerotten var et resultat af landets kostbare deltagelse i Kanonbådskrigen 1807 og den efterfølgende inflation 1810. Værdien af pengesedler blev nedskrevet drastisk i forhold til sølv. Reformen var nødvendig grundet den voldsomme inflation, der ramte landet fra 1810. En ny seddeludstedende bank, Rigsbanken, blev oprettet. Staten kunne imidlertid ikke svare dets forpligtelser, og statsbankerotten var en realitet: “1813 d. 5. januar udkom en forordning, at i Dan-

mark og Norge og hertugdømmerne skal kun være en slags penge, og alle hidtil i omløb værende penge og bankosedler skal indløses og et nyt pengevæsen indrettes, hvortil er forordnet en rigsbank. Den gamle kurantbank, den slesvigske holstenske speciebank og alle andre institutter blev derved ophævet.”

Da tolden blev bortforpagtet til Fyns stift 1754, betød det, at varer, som blev anset for kontrabande, ikke længere måtte indføres til Ærø: “D. 20. juni [1754] udgik en plakat angående den store forandring, som skulle ske med Ærøskøbing og Marstal, nemlig at vores told skulle bortforpagtes tillige under Fyns stifts told, og at alle varer, som i Fyn for kontrabande er erklærede, skulle og tillige være forbudte her at indføre med mere. Der blev da samme år tvende gange afsendt deputerede for at gøre an søgning om at få det afvendt, men udrettede intet og måtte lade det blive ved, hvad engang var resolveret.” Hermed var de gyldne tider for de store købmænd i Ærøskøbing forbi, og flere gik efterfølgende konkurs. Hans Peter Mogensen Weber havde selv problemer med toldvæsnet: “Anno 1768 d. 20. juni havde jeg atter den maleur, at de svendborgske toldbetjente attaquerede mig ved Iholm og tvang mig til at følge med dem til Svendborg. De gjorde da beskyldning, at jeg skulle have lastet fremmed rug, som dog ikke så befandt sig i sandhed. Imidlertid lagde de dog arrest på jagten og uforvarlig opholdt mig, at jeg måtte ligge der med jagten på 6. uge, indtil der endelig kom resolution fra kammeret, at jeg måtte slippe, men uden at erholde nogen satisfaktion over toldbetjentene for deres ulovlige omgang. Kontreir kostede det mig mange penge. Patientie.”

Mindre (politiske) begivenheder

Vi ved ikke, hvor Ærøskøbings gamle kampestenkirke fra omkring 1250 lå. Dens døbefont er bevaret og kan dateres til omkring 1175-1200. En ny kirke blev opført 1756-1758: “Anno 1756 d. 3. marts blev begyndt at lægge grundvold til vores nye kirke, som efter kongelig allernådigst anordning skulle bygges os i stedet for den gamle, som var ganske brøstfældig. Bygmesteren var hr. Seifer af Nordborg og murermesteren Rasmus Simonsen i Fåborg.” Senere samme år opførte man en ny præstegård, og seks år senere indkøbte man et orgel: “Anno 1764 d. 2. september blev det nye orgel i vor kirke indviet og af organisten Hans [Rasmussen] Jessen ved tjenesten spillet derpå, end skønt det ikke var i fuldkommen stand med alle stemmer før søndag derefter, da det i sin rette stand og tonerne lod sig høre med pedal og alting.”

Om skibsbroen Sildegården meddeles følgende: “1767 i samme måned blev her ved Ærøskøbing bro udbygget en bro [...]. Skal [...] efter sigelse have kostet 4-500 mark, om ej mere. Samme bro bliver i almindelighed mest kaldet Sildegården. Og siden jeg såvel som andre, der så oven meldte bygning, ej kunne tro, at den stod længe, da hverken pælene var vel i grunden, ej heller broen forsynet, som den burde være, og om end så havde været dog til ingen nytte, så har jeg på det samme givet rum på næstfølgende side for at notere, om den i min levetid gik op.” Hans Peter Mogensen Webers forudsigelse gik i opfyldelse, da højvande ødelagde broen 30. januar 1769.

I 1780 hjembragte skipper Mathias Pedersen Rabe en last ikke-fortoldede varer fra Lübeck. Da gæstgiver Christen Mortensen Hay angav ham til myndighederne, blev flere af byens købmænd forurettede og besluttede at betale nogle yngre mennesker for at give Christen Mortensen Hay tærsk. Da gerningsmændene var trængt ind i soveværelset, vågnede Christen Mortensen Hay imidlertid, og de tog benene på nakken. En kommissionsdomstol blev nedsat 1781 og beskæftigede sig derefter i seks år med denne sag. Flere af de tiltalte aflagde ed på, at de intet kendte til overfaldet, mens andre vidner blev betalt for at afgive falsk forklaring: "1782 i marts måned blev i denne by en stor opsigt og

Ærøskøbing kirke.

alarm om en sag, som for over tvende år siden var foregået med den gode Christen Mortensen [Hay], et indfødt bysbarn, hvilken beskyldte byens indbyggere for voldsgerninger, tolddefraudation etc., hvorfor mange her for retten blev afhørt, men ej noget bevist. Endelig blev i fjor og i år en del skippere og andre indeliter¹⁶ til Nordborg og der afhørt, men nu en del andre på kongelig befaling her fra til Nordborg afsendt som arresterede. Hvorledes udfaldet bliver, vil tiden lære." Dommen faldt maj 1787, hvorefter nogle måtte betale bøde, mens "andre på en vis tid måtte gå i slaveriet."

Endelig er der den langvarende stridighed (13-14 år) mellem toldforvalter Frederik Ernst Ludvig Denker og strandkontrollør Hans Jeppesen Kehlet. Stridigheden førte til, at sidstnævnte blev suspenderet 1765, og at byfoged Oluf Hannibal Bolt blev konstitueret som ny strandkontrollør. Sidenhen blev Hans Jeppesen Kehlet strandkontrollør på Samsø.

Krige

Den uden sammenligning største krig, der omtales i dagbogen, er den Preussiske Syvårskrig, der blev udkæmpet 1756-1763, og som også omfattede den franske og indianske krig i Nordamerika. Alle vigtige europæiske stormagter blev involveret i krigen. Det var Storbritannien, Preussen og Hannover på den ene side og Frankrig, Østrig, Rusland, Sverige og Sachsen på den anden side. Senere blev også Spanien og Portugal involveret, og en styrke fra det neutrale Nederlandene

blev angrebet i Indien. Mellem 900.000 og 1.400.000 døde under Syvårskrigen, der blev afsluttet 1763: "I dette år [1763] blev freden først sluttet d. 15. februar imellem kongen af Preussen, kejserinden i Ungarn og kongen i Polen, som kurfyrste i Sachsen."

Flere af de krige, hvor Det osmanniske Rige deltog, omtales: "Anno 1769 sidst i maj måned havde man i de altonaiske aviser den efterretning, at den russiske armé havde erlanget en stor victoria over tyrken, slaget og fanget mange tyrkere, erobret hele fæstninger, krigskasse, faner med videre, ruineret og forjaget en stor tyrkisk armé på 40.000 mand og fået et stort bytte." Det ottomanske Riges hovedskib, Corona Ottomana, blev 1760 bemægtiget af blot 70 slaver, som holdtes fanget af hele 300 osmannere, og herefter sejlet til Malta, hvor det blev døbt San Salvatore: "Anno 1760 d. 6. oktober bemægtigede sig 70 stykker kristne slaver det store tyrkiske skib, Den ottomanske Krone kaldet, på 68 metalkanoner [og] 300 stykker tyrker. I skibet var en stor skat, hvilken de 70 kristne slaver med samt skibet lykkelig bragte til Malta. Skatten blev rigtig uddelt imellem de kristne slaver; men skibet og kanonerne tilegnede sig malteserne."

Sygdomme og ulykker

Dagbogen beretter om flere sygdomme, for eksempel pesten, som ramte Østeuropa 1770-1772: "I september [1770] havde man her den efterretning, at der i Polen på adskillige steder grasserede en stærk pest iblandt mennesker." Man skønner, at mellem en sjettedel og en tredjedel af befolkningen omkom i pesten. En anden sygdom er sprinklersyge eller plettyfus, som man kalder denne gruppe infektionssygdomme. Sygdommen hjemsøgte Ærøskøbing flere gange (1716, 1717, 1729, 1747, 1769, 1795 og 1796), og der døde relativt mange indbyggere.

Sygdomme blandt husdyr kunne være økonomisk ødelæggende. En kvægsyge nåede 1744 det danske rige, først Holsten, dernæst Ærø og resten af Danmark, og hundredtusindvis af kvæg døde: "Anno 1745 grasserede oven[nævnte] syge iblandt hornkvæg, jo længere, jo stærkere. I maj måned kom den i Fyn på den gård Trollebørg, hvor de alle bortdøde på en ko nær. Siden greb den altid videre om sig i Fyn, Sjælland, Langeland, Møn og Falster, og døde her i dette år i Holsten og Danmark nogle hundrede tusinde hornkvæg. Hvad denne plages beskaffenhed er angående, kunne ingen mennesker forstå sig på. Den havde adskillige faconer, og ingen kunne kurere den, thi den var som en pest iblandt fæet, som Gud alene sendte, og hans hånd, når ham nådigst behager, ingen kunne borttage." Denne kvægsyge, som i øvrigt ikke må forveksles med mund- og klovesyge, hærgede sidenhen flere gange (1762, 1763, 1765, 1766, 1767, 1773, 1777, 1778 og 1779).

Midt under højprædiken tredje juledag 1742 brød en brand ud hos skrædder Thomas Larsen i Pilebækken: "Anno 1742 d. 27. december, en 3. juledag, var her i byen en farlig ild antændt i det hus i Pilebækken, hvor Thomas Larsen Skrædder da boede. Samme ild antændte midt under højprædiken. Vinden var på en v.s.v. og bar altså

over byen. Da der nu kom anskrig i kirken, gjorde folk udfald og vidste det meste ikke, hvad der var på færde. Nogle mente, at kirken ville falde, andre, at der var ild løs, som og i sandhed befandt, da Folk kom ud af kirken. Det så da farligt ud, siden vinden blæste lige over byen som meldt. En del mennesker søgte da hen til ilden for at udsukke og hjælpe, hvad muligt var; og var da dette mærkværdigt, at den gode Gud i et øjeblik lagde vinden, så det blev mest stille og ilden i en kort tid udslukt. Gud var derfor lovet af os og vore efterkommere. Amen.”

Flere andre ildebrande omtales: ildebranden i København 1728, der lagde omkring en tredjedel af byens huse i aske; ildebranden i Fåborg 1728, hvor 51 gårde og huse nedbrændte, og 306 mennesker blev husvilde; ildebranden i Stubbekøbing 1776, hvor stort set hele strækningen fra Apotekerstræde til Havnegade nedbrændte; og ildebranden i Nordborg 1792, “som lagde det meste by i aske.” Fra udlandet omtales Klarabranden i Stockholm: “1751 d. 19. juni om middagen til d. 21. ditto om aftenen blev der i Stockholm over 600 huse lagt i aske” og den store brand i St. Petersborg: “1771 d. 3. juni var i St. Petersborg en stor ildebrand, hvorved der 140 stykker huse blev lagt i aske, og brændte der så meget hø og hamp op, at skaden i alt beregnet på 150.000 rubler.”

Hamburgs St. Michaeli-kirke blev ramt at lynet og nedbrændte derefter: “Denne ulykkelige ildvåde kom af et tordenslag i tårnet klokken 10 $\frac{3}{4}$ formiddag og brød i fuld lue klokken tre kvarter til 2. Dette prægtige Guds hus, hvorpå mange hundrede mennesker havde arbejdet i fulde 20 år, er nu ved Guds hånd på en times tid blevet gjort til grus og aske.” Et krudttårn røg 1770 i luften i Stralsund, “hvorved skete en stor skade, og blev efter beretning 400 mennesker døde og kvæstet, og foruden den ynkværdige tilstand, store jammer og manges forskrækkelse, som påkom mennesker der, er skaden, som derved skete, skateret omtrent på 200.000 rigsdaler.”

Da Frederik 5. besøgte Amager Fællod for at se ingeniørofficer von Steuben afprøve en ny teknik, hvorved kanoner kunne skyde hurtigere og mere effektivt, kom en af de fire kadetter, der betjente kanonen, ved et uheld til at sætte ild på en klargjort krudtladning, som så eksploderede tæt på kongen, der blot fik afsvedet sin paryk og klædedragt, hvorimod blot en af de fire kadetter overlevede: “Samme år d. 6. august [1750] var den mærkværdige dag, på hvilken Guds forsyn viste sin besynderlige varretægt over hans majestæt, vor allernådigste konges højhellige person, idet hans majestæt slap lykkelig ud af ilden på Amager, hvor en prøve på den nye invention af gesvindeskud skulle gøres.”

Naturfænomener

I 1770 ramte kulden Det sydfynske Øhav hårdt: “Anno 1770 d. 15. og 16. marts havde vi en meget stærk frost og storm af n.ø. vind, hvorved alle havne og fjorde her omkring blev tillagt med is så stærk, at folk gik på den hertil fra Drejø, Langeland og de her omkringliggende øer. Samme is lå fast her til 10. april, da den først gik rent af her hos os.” Kulden kom tilbage flere gange, for eksempel 1771 og 1789: “D. 12. og

13. april [1789] gik folk endnu på isen imellem Svendborg og her, og den 18. april gik isen først rent bort herfor.”

Storme kunne også anrette ødelæggelser: “Anno 1747 d. 17. februar druknede salig hr. Oluf [Olufsen] Tønder og kæreste tilligemed trende drejboere udi en stærk orkan af en n.v. imellem Flæskholm og Drejø,” og “I dette efterår [1774] blev Christen Friis af Marstal ynkelig borte med sin jagt, mandskab og last i Nordsøen.”

Af mere fredsommelige naturfænomener var solformørkelsen 25. juli 1748, “hvis lige ikke nogen, som levede, endnu havde set,” og sommerheden 17. juni 1788, “[hvor der her] var en usædvanlig torskefangst i vigen, hvor der blev taget nogle hundrede om aftenen, som af heden lå halvt i dvale og blev taget i jollerne med hænderne af folk.”

Uden sammenligning er imidlertid jordskælvet og den efterfølgende tsunami, som smadrede Lissabon 1. november 1755, og orkanen og vulkanudbruddet, der hjem-søgte øen Martinique 13. august 1768.

Mellem 15.000 og 70.000 mennesker omkom, og omtrent 17.000 (85 procent) af Lis-sabons bygninger blev lagt i ruiner. Brande hærgede herefter Lissabon i fem dage: “1755 d. 1. november blev Lissabon, St. Yves og andre mere steder i Portugal rent lagt i grunde af et forskrækkeligt jordskælv og ild. Den hørtes og fra andre steder i Spanien, Frankrig, Tyskland, fra den berberiske kyst som og fra Sverige og den derved grænsende norske kyst. Mange forskellige fortegn at være sket med jordskælv, hele steder og byer ruin og ødelæggelse; havet og vandfladerne så vel i den store, vide spanske sø som og på reverer brusede hen og her forskrækkelig gav sig op og ned i få minutter, 15, ja mere alen.”

Øen Martinique rammes af en orkan og et jordskælv 13. august 1768, og 600-1.600 af øens indbyggere døde: “I dette år 1766 under 17. og 18. november berettes fra Martinique, at på samme ejland i mangfoldige kvarterer og distrikter er ved en over-måde grusom orkan d. 13. august fra om aftenen klokken 5 og natten igennem sket så stor en ødelæggelse som aldrig tilforn. Jorden åbnedes, og der udfor mangfoldige ildflammer, hvis mængde udgjorde så stor en ild, så det syntes, at hele verden stod i lue; huse, bygninger, plantationer, [og] frugter af alle slags blev for den største del ødelagte. Skibene, som fandtes på reden, blev alle ved bølgerne, som forenede sig med skyerne, kastet på landet og i stykker slagne nogle få undtagen, som man håbede at bjærge. [...] lå begravet mange hundrede mennesker dels levende og kvæstede og dels døde, iblandt hvilke en mor med tvende små børn, et i hver arm. Børnene var faldet i søvn og fandtes sovende; men moren var død. Et ynkeligt syn! [...] In summa, elendigheden har været så stor, at det hårdeste hjerte måtte absolut bløde ved at læse den efterretning, som derom gives.”

Afsluttende kommentarer

Man bør stille sig det spørgsmål, hvor pålidelig dagbogen nu er. Med hensyn til de genealogiske og personalhistoriske oplysninger for ærøskøbingensere gælder det, at

datoer, der relaterer sig til kirkebøgerne, kun har enkelte fejl. Dagbogens øvrige oplysninger er i hovedtræk tilsvarende korrekte. Det er i øvrigt interessant, at dagbogen ikke nævner noget om den revolte, som fandt sted i Ærøskøbing 1795; men det skyldes, at det var det år, hvor Hans Peter Mogensen Weber efter en tre-år lang rejse kom hjem og erfarede, at både hans kone og far var gået bort, hvilket naturligvis betød, at han som ny dagbogsfører havde andet at tænke på end at føre dagbog.

Det er en stor glæde, at den dagbog, hvor tre generationer af Weber-familien nedfældede deres oplysninger, meddelelser og efterretninger, er blevet opbevaret for eftertiden. Dagbogen giver, som vi har set, et forholdsvist detaljeret indtryk af livet i en større dansk provinsby i 1700-tallet. Optegnelserne førtes fra 1699 til 1813, altså en periode på 114 år, og kan understøtte andre og måske mere kendte skriftlige kilder. Det er håbet, at nærværende artikel har gjort forskere med interesse for slægts- og personalhistorie på Ærø opmærksom på denne dagbog.

Adam Lindgreen, professor og institutleder på Copenhagen Business School. Har opdaget og udgravet bosætninger fra stenalderen, herunder en boplads i Udstolpe samt den eneste større køkkenmødding i Sydøstdanmark. Denne køkkenmødding (Sparregård på Nordfulster) blev på grund af sin betydning senere udgravet af Nationalmuseet og derefter fredet for kommende generationer. Har ført sin egen slægt tilbage til slutningen af 1300-tallet og offentliggjort resultaterne af denne forskning i bøger (To Sakskøbing-drenges tyverier og Røverier 1840-1886 [2006], udgivet af Forlaget Uhrskov, og Visiting a Place that Isn't Anymore [2013], Across the Øresund [2014], Familien Webers dagbog fra Ærøskøbing [2015], Min slægt fra Sønderjylland [2015] og endelig Min slægt fra Ærøskøbing [2015], alle udgivet af T.J. Drakers Forlag) og artikler (Personalhistorisk Tidsskrift, Slægt & Data og The Genealogist). Hans forskning har især koncentreret sig om den metodiske tilgang, befolkningsundersøgelser for større områder og endelig fastlæggelsen af bestemte slægtslinjer. Artikler i Personalhistorisk Tidsskrift: 2002:2, 2003:2, 2004:1, 2005:1, 2005:2, 2006:1 (to artikler), 2007:7 og 2017. Adresse: Adam Lindgreen, Professor og Institutleder, Kontor C 3.03, Copenhagen Business School, Solbjerg Plads 3, 2000 Frederiksberg F. E-mail: adli.marktg@cbs.dk.

Forhenværende direktør Palle Abramsson. Har tidligere offentliggjort Æroske Smede (2005), Søby Værfts 75 års Jubileumsbog (2006) og (sammen med Steffen Hahnemann) "Krongodset på Ærø" (Sønderjyske Årbøger 2002:2) samt oversat og kommenteret J.R. Hübertz beskrivelse over Ærø – 1834 (2005). Adresse: Palle Abramsson, Skovbygade 5, 5685 Søby, Ærø. Telefon: 6258 1535.

Noter

- 1 Hans H. Worsøe: *Politikens håndbog i slægtshistorie*, 4. udg. København 2001, s. 183.
- 2 Karen Schousboe: *Bonedagbøger – kilder til dagliglivets historie*. Brede 1980.
- 3 *Fæstebonde i Nørre Tulstrup Christen Andersens dagbog 1786-1797*. Auning 1967. Ved Jens Holmgaard. Oprindeligt 1969, men genoptrykt af Landbohistorisk Selskab.
- 4 Jvf. Hans H. Worsøe.
- 5 Jvf. Hans H. Worsøe.
- 6 Jvf. Hans H. Worsøe: side 183.
- 7 Nævnes skal dagbøgerne af Madam Hansen, den frisiske forsker Bende Bendsen, drengen Klestrup og kaptajnen og købmanden Peter Wilhelm Dreioe. Jvf. A. Rehde-Nielsen og J. Slettebo: En foretagsom skibsdreng. *Sønderjysk Månedsskrift* 1989:11/12, s. 307-311.
- 8 Følgende kilder er benyttet til dette afsnit: Esben Albrechtsen: "Abelslægten og de schauenburgske hertuger," i Carsten Porskrog Rasmussen, Inge Adriansen og Lennart S. Madsen (red.), *De slesvigske Hertuger*. Åbenrå 2005; Knud Gether: *Middelalder-familier i Flensborg og Nordfrisland og deres efterkommere i Danmark, Tyskland og Norge. Et bidrag til Sønderjyllands Personalhistorie*. København 1981; Niels Nielsen, Peter Skautrup og Povl Engelstoft: *J. P. Trap Danmark*, 5. udgave. København 1957.
- 9 Følgende kilder er benyttet til dette afsnit: Berit Guldmann Hornstrup: "En købstad i stagnation – Ærøskøbing i 1800-tallet," s. 237-263 i Søren Bitsch Christensen (red.): *Den klassiske Købstad: Danske Bystudier*, bd. 2. Århus 2005; Niels Nielsen, Peter Skautrup og Povl Engelstoft: *J. P. Trap Danmark*, 5. udgave. København 1957; og Erich Pontoppidan: *Den danske Atlas*. København 1763-1781.
- 10 Ærøskøbing kirkebog.
- 11 Ærøskøbing kirkebog.
- 12 Hvis intet andet angives, er citater i det følgende fra dagbogen. Vi har i øvrigt valgt at benytte nutidig retstavning i alle bragte dagbogscitater, blandt andet fordi der i dagbogen er mange eksempler på stave- eller sjukskefejl som for eksempel flere måder at stave én og samme persons navn på. Enkelte steder har vi også tilrettet et dagbogscitat for at fremme forståelsen.
- 13 K.K. Henriksen: *Museerne i Ærøskøbing kommunes Årskrift*. Ærøskøbing kommune: Ærøskøbing 2001.
- 14 Ukendt: *Historiske huse i Ærøskøbing*. Nationalmuseet, København 1975.
- 15 Dagbogens oplysninger, meddelelser og efterretninger kommenteres og uddybes i den efterfølgende gennemgang. Til dette formål benyttes Gyldendals *Den store Danske*. Det er ikke henvist, hvornår dette leksikon benyttes, da det umiddelbart fremgår af sammenhængen.
- 16 Det er ikke klart, hvad "indelitter" skal betyde.
- 17 Henning Henningsen: "Somandsliv på langfart og i hjemlige farvande," s. 687-716 i Axel Steensberg (red.): *Dagligliv i Danmark i det Syttende og Attende Århundrede*. København 1969.

Anmeldelser

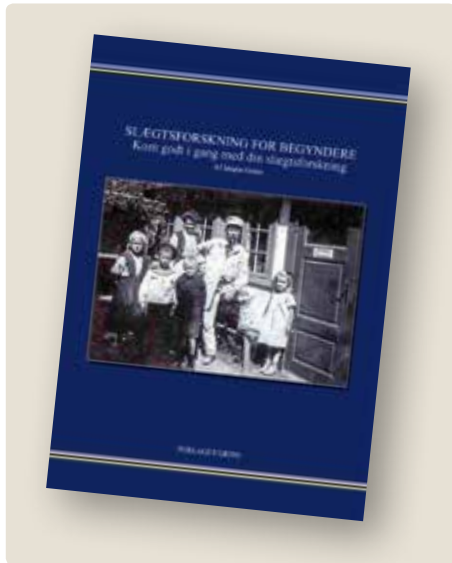
Anmeldelser

Jørgen Green: Slægtsforskning for begyndere. Kom godt i gang med din slægtsforskning. (5. udgave). Forlaget Grifo, 2018. 108 s. Rigt ill. Hft. ISBN 978-87-89466-57-6 (i kolofonen dog 87-89466-57-8). 198 kr.

Umiddelbart skulle man tro, at der er udgivet tilstrækkeligt med håndbøger til den der gerne vil i gang med sin slægtsforskning. Dels er der klassikere, som Hans H. Worsøes *Politikens håndbog i slægtshistorie*. (5. udg.), *På sporet af slægten - arbejdsbog til slægtsforskning* af Charlotte S. H. Jensen eller den omfattende *Find din slægt – og gør den levende. Håndbog i slægtshistorie*. (2. udg.) Af Jytte Skaaning & Bente Klercke Rasmussen. De er dog alle ældre udgivelser (udg. 2005, 2002 og 2006), og således henholdsvis 13, 16 og 12 år gamle håndbøger.

Dels er der kommet nyere udgivelser som Jørgen Markvads *Slægtsforskerens hvem-hvad-hvor?* (5. udg. 2013) og *Slægtsforskning på nettet*. Af Gitte Christensen og Kathrine Tobiasen. (3. udg. 2017). Men som sidstnævnte titel rammende siger det, så er slægtsforskningen i de seneste år også flyttet ud på nettet, og i dag udføres den meste slægtsforskning som det de syd for grænsen kalder "Computergenealogie". Tilsvarende er der god brug for nye håndbøger, der søger at opfange denne udvikling og tilbyde introduktion til hjemmesider, slægtsforskerprogrammer og digitaliserede arkivalier.

Blandt de, der bør fremhæves i den sammenhæng er cand.jur. Jørgen Green, der er vældig aktiv som forfatter, slægtsforsker og underviser i slægtsforskning. Green har udgivet flere titler af interesse for slægtsforskeren: *Slægtsforskning i lægdsruller, søruller og i hærens og søværnets arkiver* (Grifo, 2009), *Slægtsforskerens ABC. En håndbog for alle som beskæftiger sig med slægtsforskning* (Grifo, 3. udg. 2011) samt *Pensioner, invalideforsørgelse og støtte til de efterladte. En vejledning til slægtsforskere og historisk interesserede*. (Grifo 2016). Den forelig-

gende bog er nu ikke et sammenkog af Jørgen Greens tidligere udgivelser, men flere temaer kan læseren selvfølgelig nikke genkendende til: Kap. 16 (s.69-84) omhandler lægdsruller og søruller, kap. 17 (s.85-88) hærens arkiver, kap. 18 (s.89-94) søværnets arkiver. Kap. 19 (s.95-98) pensioner, invalideforsørgelse, aldersrente og støtte til de efterladte.

Den foreliggende udgaves største værdi ligger både i den systematiske inddragelse af computer og digitalkamera til brug i slægtsforskningen, samt bogens mange, gode illustrationer, der gengiver eksempler på arkivalier og hjemmesider, som omtales i teksten. Navnændringer, *Arkivalieronline*, *Daisy*, *Starbas* og *FamilySearch* er eksempler på emner, der behandles, ligesom mindre kendte ting såsom kursmede, logbøger, musikere, opløber, rug-

dreng, sejlmagere, stykjunkere, usøvante og volontører også finder omtale.

Slægtsforskning for begyndere udmærker sig ved af være den 5. udgave, så det må formodes, at de fleste trykfejl er fanget og de sidste forbedringer nu er kommet på plads. Forfatteren oplyser, at der i 5. udgaven er tilføjet oplysninger om historiske kort på nettet, flere oplysninger om Københavns Stadsarkivs arkivalier på nettet og søgefunktionen *Starbas* samt *Danish Family Search* og *Sall Data*. Derimod er billedfortegnelsen (s.4) ikke fyldestgørende, da det for flere af illustrationerne nok oplyses både kunstner og hjemsted for værket, men ikke værkets titel. Trykfejl er der yderst få af (f.eks. AJ-journale og Weilbavhsagen i stikordsregisteret, s.107 og 108), ligesom 5. udgaven har fået et andet ISBN-nr. på omslaget, end i kolofonen (978-87-89466-57-6 og 87-89466-57-8). Pudsigt nok har bogen 21 kapitler, hvorimod bogens indholdsfortegnelse benytter sig af sidetal. Da de enkelte kapitlers omfang er ganske varierende, helt ned til to sider, er kapitelinddelingen nok snarere udtryk for den emneliste, der har været styrende for bogens udarbejdelse og forfatteren må siges at komme vældig godt rundt i de emner, der interesserer en slægtsforsker. Af en eller anden grund har forfatteren valgt at kalde Kekule von Stradonitz's anetavlesystematik for Kekules system, men beskrivelsen af systemet er god nok, selvom der ikke refereres til den generationsvise opstilling, som kan ses

i den tilhørende gengivelse af en anetavle for probanden og tre generationer (s.8).

Gennem hele bogen – der er udkommet i 2018 - har forfatteren ikke haft mulighed for at tage højde for den organisatoriske udvikling i slægtsforskerverdenen, hvor sammenlægningen af *DIS-Danmark* og *Sammenslutningen af Slægts-historiske Foreninger (SSF)* blev endelig vedtaget i foråret, hvilket har betydet, at vi fremover kan glæde os over én samlet forening, der altså nu hedder *Danske Slægtsforskere*. I forbindelse med slægtsforskerverdens organisationer kan man da også notere sig, at *Samfundet for dansk genealogi og Personallhistorie* bliver omtalt (s.26), og det oplyses at Samfundet “afholder foredrag og udgiver bøger om personallhistorie”. At man siden 1880 har udgivet nærværende tidsskrift nævnes dog ikke med et ord! Så der er stadig plads til rettelser og forbedringer i en 6. udg.

Sammenfattende må det siges, at *Slægtsforskning for begyndere* er en yderst aktuel og ganske dækkende håndbog for den, der er begynder - eller mere erfaren - i slægtsforskning. Velvalgte illustrationer, faktamættet tekst, der flere steder nyder godt af forfatterens juridiske baggrund, samt et ganske godt struktureret indhold gør bogen til en yderst anvendelig anskaffelse for de fleste slægtsforskere.

Tommy P. Christensen
MVO & cand.mag. Historie
Elsbøll & Christensen

Johan Heinsen: Det første fængsel. Aarhus Universitetsforlag 2018. 100 s. Hft. ISBN: 978 87 7184 470 s. 100 kr.

Aarhus Universitetsforlag udsender i disse år 100 bøger, som har til formål at servere Danmarks historie i “små og overkommelige bidder”. Forlaget har fået 100 forskere til at skrive hver en bog på 100 sider, hvor de “tager ... fortiden under kærlig behandling og fortæller med vid, humor og kløgt om det, der var. Og det, der er”.

Lektor Johan Heinsen, Aalborg Universitet, der er en af de bedste kendere af 16-1700-tallets kriminalitets- og fængselshistorie, har kaldt sin bog *Det første fængsel*. Titlen refererer til Trunken, fængslet på Bremerholm, der eksisterede fra 1620 til 1741, men i bogens afsluttende afsnit trækker Heinsen trådene op til fængselsreformerne i 1840'erne, der bl.a. førte

til etablering af cellefængslerne i Horsens og Vridsløselille.

Heinsen gør brug af en række ældre og nyere fremstillinger om fængselsvæsen såsom Fr. Stuckenberg's klassiker *Fængselsvæsenet i Danmark: en historisk skildring* (1893-96), der stadig er et uomgængeligt værk om dansk fængsels-historie i 16-1700-tallet, og Jens Engbergs berømte bog *Dansk guldalder eller Oprøret i tugt-, rasp- og forbedringshuset i 1817* (1973). Men Heinsen bidrager også med megen ny forskning,

især om fangekultur og de mange flugtforsøg fra Trunken. Det er for eksempel interessant, at især fanger med soldaterbaggrund var tilbøjelige til at søge friheden. Som Heinsen bemærker, hang det måske sammen med, at mange af dem allerede havde erfaringer med desertion fra deres tid i regimenter med hvervede soldater.

Endnu mere spændende er dog den fyldige beskrivelse af magthierarkiet blandt Trunkens fanger i begyndelsen af 1700-tallet, og hvordan dette blandt andet kom til udtryk gennem særlige indvielsesritualer og sort økonomi (vedr. salg af mad og brændevin m.m.). Det er naturligt at drage paralleller til nutidens debatter om stærke og svage fanger.

I overensstemmelse med forlagets oplæg har Heinsen tilstræbt en let tilgængelig og fængende skriveform. Det lykkes ganske godt, og undervejs får han også tilført det danske sprog et par nye udtryk, bl.a. torturporno. Derimod kan det ærgre, at forlagets koncept åbenbart ikke tillader brugen af noter. Man kan derfor ikke se, hvilke arkivpakker i Rigsarkivet, Heinsen har gjort brug af. Det kunne ellers have været med til at øge anvendelsen af de pågældende kilder, hvor der bl.a. er lange lister over tilfangetagne personer.

Jørgen Mikkelsen
arkivar og seniorforsker
Rigsarkivet

Cecilie Felicia Stokholm Banke, Signe Bergman Larsen, Janne Laursen, Martin Schwarz Lausten og Hanne Trautner-Kromann: En Indvandringshistorie. Jøder i Danmark i 400 år. Dansk Jødisk Museum, 2018, 1. udgave, 180 sider, ill. Hft. ISBN: 978-87-91577-06-2. 185 kr. (særpris på museet: 150 kr.).

Denne bog fra Dansk Jødisk Museum er frem for alt en rigtig god indgang til jøders og jødedømmens historie i Danmark. Gennem lidt mere end en håndfuld instruktive kapitler får læseren en indføring i periodisering af jødisk historie og dertil en oversigtslig præsentation af kulturelle særtræk.

Jødisk historie er lige så kompleks som al anden historie, så det er en god hjælp at få beskrevet hvordan lovgivning og indvandring

har samspillet siden 1600-tallet. Det er nogle af tidens bedste kendere i Danmark af jødedom og jødisk historie som har medvirket med deres specialistviden. Det er også en smukt illustreret bog, hvor illustrationerne næsten kan leve sit eget liv gennem at skabe sine egne fortællinger. Det gælder ikke mindst fotografierne af adskillige for længst forsvundne synagoger i danske købstæder eller f.eks. fotografierne som illustrerer de mange forskellige varemærker i

Danmark som har tilknytning til initiativer fra jøder i landet. Desuden er illustrationerne af rigtig god billedmæssig kvalitet.

Bogen er opbygget i et indledende afsnit samt 6 kapitler, som på den ene side fører den jødiske historie kronologisk fremad fra 1600-tallet til 2000-tallet. På den anden side tillægger hvert kapitel nye dimensioner til beretningen om for eksempel forskellige retninger og grupperinger blandt jøder defineret ved trosretning eller kulturelle traditioner. Indledningen sætter rammen for fortællingen gennem at redegøre for det statslige initiativ med forsøget at udvikle Glückstadt som konkurrent til Hamborg i 1600-tallet. Hvordan jøder i løbet af de kommende næsten 200 år etablerer sig som håndværkere og handelsmænd forskellige steder i Danmark og ikke mindst i København, frem til at jødedom langsomt men sikkert opnår øget accept i Danmark under 1800-årene.

Denne ramme fyldes derefter af fortællinger om organiseringen af jødisk tilværelse i Danmark med anordningen i 1814 med samlingen af mindre jødiske menigheder i en menighed – Mosaik Troessamfund – som et vigtigt omdrejningspunkt kildemæssigt eftersom der derefter findes registre som gør det lettere at finde såvel individer som få indblik i den jødiske menigheds medlemmers liv. Dette kapitel beskriver også hvordan forskellige lovinitiativer trækker forskellig vej for integrationen af den jødiske

befolkning i Danmark. I 1809 bliver unge jødiske mænd pligtige at stille til soldatertjeneste, men så sent som i forbindelse med beslutning om valgret og valgbarhed til stænderforsamlingerne i 1834 regner enevælden ikke jøderne som rigtige medborgere. Først Grundloven få år senere ændrer dette. Et kapitel tilegnes i øvrigt integration gennem 1800-tallets centrale spørgsmål: Kan man være jøde og dansk? Jødefejder – både litterære og voldsomme sådanne – samt debatterne Goldsmith-Grundtvig og Martensen-Wolff illustrerer den lange vej frem til erkendelse af at man kan være dansk jøde, jøde i Danmark eller frem for alt jøde eller frem for alt føle sig som dansk samt respekt for at det er et individuelt valg. Det forbliver en stærk illustration af denne problemstillings styrke i samtiden, at den velkendte skuespillerinde Johanne Luise Heiberg (1812-1890) fra sin fremskudte samfundsstilling skammede sig over sin jødiske afstamning.

Et kapitel helliges det daglige integrationsarbejde som trods alt fandt sted og den enkleste måde at illustrere det på er gennem de mange navne på jødiske succesfamilier: Bing, Hirschsprung, Goldschmidt, Heyman, Dessau, Melchior, Glückstadt, Hannover, Henriques osv. som det lykkedes at opnå fremtrædende positioner i erhvervs- og kulturliv. Kapitlet fortæller også denne succeshistories bagside, nemlig at for mange jøder i Danmark blev integration lig med ikke alene at gifte sig med ikke-jøder men ligefrem at fjerne sig fra sin jødiske arv gennem at lade sig døbe, mens andre igen valgte at følge tidens voksende verdsliggørelse af livet i stort og ikke leve med nogen religion overhovedet. Det Mosaik Troessamfunds medlemstal halveredes i anden halvdel af 1800-tallet.

Antisemitismen er naturligvis en foreteelse som en bog om jødisk historie er tvunget at forholde sig til. I et kapitel beskrives hvordan der skabes en mærkelig sammensmeltning af politik og videnskab i slutningen af 1800-tallet med racebiologien og dennes fatale magtposition under nazismen. Danmark var ikke hårdere ramt af antisemitisk stemning end andre

europæiske lande, men den fandtes også her, og det var nødvendigt for kræfter indenfor Det Mosaiske Troessamfund – frem for alt den utrættelige Marcus Melchior (1897-1969) – at indtage en forsvarsposition. I nyere tid har antisemitismen fremfor alt været synlig i forbindelse med de frygtelige terrorangreb i 1985 og 2015 ved synagogen i Krystalgade. Naturligvis er et kapitel helliget den nok bedst kendte historie om jøders tilværelse i Danmark, nemlig deres situation under krigsårene og især flugten af ca. 7.000 jøder til Sverige i oktober 1943 og næsten 500 jøders internering i KZ-lejren i Theresienstadt samt de overlevendes opsamling og transport til Sverige gennem Bernadottes aktion med de hvide busser. Den historie er fortalt mange gange og der synes ikke være så meget at tillægge, men i alle fald findes her information som jeg ikke er sikker på er alment kendt. At disse skippere ikke bare var filantroper men tog sig godt betalt undergraver en myte. Samtidig er fortællingen balanceret og viser hvordan mange fra alle mulige hjørner af det danske samfund var aktive for at hjælpe til. Kapitlet forsøger også fange stemningen for de mange jøder som spredtes til forskellige steder i Sydsverige hvor de fandt sig en tilværelse frem til de kunne vende tilbage til Danmark efter krigen. Endelig fortælles om de uheldige som havnede i Theresienstadt og om deres „held“ at ikke blive transporteret videre til udryddelseslejrene samt de overlevendes hjemkomst.

Bogens sidste kapitel beretter om tiden efter krigen med fokus på krisehjælp, engagement i opbygningen af staten Israel og nye initiativer i Det Mosaiske Troessamfund som 2014 – hundrede år efter anordningen som (næsten) gav jøder

ligestilling i Danmark med andre medborgere – skiftede navn til Det Jødiske Samfund i Danmark. Tiderne har absolut forandret sig og det gælder også det organisatoriske. Fra i praksis, at omfatte alle jøder i landet som medlemmer af en og samme menighed, er organisationen i dag den største sammenslutning, men der findes andre organisationer som *Machsike Hadas* – som efter at have haft betydning tidligere under 1900-tallet idag stort set er forsvundet og *Shir Hatzafon* som er af nyere dato. Der er desuden mange jøder som ikke er aktive i nogen af disse menigheder.

Det er på mange måder en bog som både Det Jødiske Museum og forfatterne har anledning til at være stolte af. Det er særligt glædeligt at bogen ikke forfalder til at glemme eller undertrykke de problemstillinger som naturligvis findes i egen historie. Det går til eksempel ikke at tro at noget – ikke en gang jødisk kultur – har været konstant samtlige 400 år som bogen dækker. Det forstår forfatterne og det fortjener de ros for, samtidig som de forstår at det er vigtigt at have holdepunkter i beretningen. I denne bog er holdepunktet i en eller anden forstand forestillingen om en jødisk minoritet i Danmark, hvordan denne så ellers har skiftet natur i tidens løb. Denne forestilling er dog ved at blive udfordret af samtidshistorien, når vi i bogen lærer os at op til 70 procent af ægteskaber i hvilken en jøde er involveret er et ægteskab med en ikke-jøde. Bogen erkender klædeligt at dette på en eller anden måde illustrerer hvad integration er, men også skaber udfordringer for opfattelsen af jøderne som gruppe i det danske samfund.

Henrik Zipsane

*Ph.D. Visiting professor, Linköping Universitet
CEO, Jamtli Foundation, Östersund*

Niels Bjørn Hansen: Sørovere på kongens bud. Fortællinger om danske og norske kapere i kamp mod englenderne 1807-14. Forlaget Den Blå Ugle, Brønshøj 2015. 168 s. rigt ill. Indb. ISBN: 978-87-995721-1-3. 250,- kr.

I denne bogs epilog beretter journalisten Niels Bjørn Hansen, hvorledes hans tip-tip-oldefar, lods i Helsingør, Niels Christian Hansen, gift

med Mette Christina Hansen - og far til otte børn, døde som fiskehandler kun 57 år gammel. Ved sin død efterlader han ifølge boopgø-

relsen over 1.000 rigsdaler, og takket være en efterkommers dagbog fra 1932 og mere end tre års studier, kan bogens forfatter give en forrygende historie om kaperskipper Hansen med sit fartøj "Kiek og Hurtig". En af de omkring 600 danske kaperbåde, der gjorde livet surt for englænderne og deres svenske allierede sammen med 280 norske, små og store fartøjer. Niels Christian Hansen var nemlig en af de mange lodser og færgemænd i Helsingør som under Englandskrigene slog sig på det statsautoriserede sørøveri, og det er Christian Hansens liv og skæbne, der har inspireret forfatteren til denne gode, informative og underholdende bog om kapervæsenet.

Englændernes ran af den dansk-norske flåde i efteråret 1807 skabte stor forbitrelse og et ønske om hævn blandt mange danske, og d. 14. september, otte dage efter residensstadens kapitulation, kunne kong Christian d. 7., foranlediget af sin søn kronprins Frederik, underskrive et såkaldt kaperreglement. Kaperreglementet, der blev underskrevet i Rendsborg, hvor kongen og kronprinsen havde opholdt sig efter den engelske invasion på Sjælland, indeholdt betingelserne for at i princippet alle og enhver kunne ansøge om et kaperbrev. Der

skulle oprettes en række priseretter i Danmark og Norge, som skulle afgøre, hvorvidt de erobrede skibe og deres ladning var "en god prise" eller ikke. Afgjorde priseretten, at der ikke var tale om et skib i engelsk tjeneste, eller det ikke sejlede for fjenden, skulle skib og last leveres tilbage og kaperen var pligtig at yde erstatning. Var der tale om en godkendt kapring, kunne skib og last sættes på auktion, og det indkomne beløb tilgik kaptajn, besætning og deres reder. Ved disse auktioner kunne der blive tale om flere hundrede tusinde rigsdaler, så trods det kunne minde om noget af et lotteri at satse sine penge på at udruste og bemane kaperbådene, var der altså også chancen for den store gevinst. N.C. Hansen anfører, at langt de fleste kaperredere var urtekræmmere eller handelsmænd (90), eller deres egen reder (kaperkaptajner, 58 eller sømænd, 44) men 37 kaperbåde var sat på aktier, typisk aktier til 100 rigsdaler pr. stk. Urtekræmmer F.C. Brock på Højbro Plads i København var en af de store fisk med over 20 kaperbåde, der havde en samlet besætning på omkring 400 mand og en udrustning med et halvt hundrede kanoner.

Snyd med skibets dokumenter var ifølge bogen også en udbredt praksis blandt handelskibene, da det skulle sikre man kunne sejle i fred for kaperne. Allerede i december 1807 henleder kronprins Frederik dog Kancelliets opmærksomhed på, at der florerer falske papirer, blandt andet falske danske skibspapirer, søpas, sundhedspas m.m., der benyttes af engelske skibe, ligesom det var sandsynligt, at portugisiske, svenske eller preussiske papirer kunne være forfalskede. Tilmed kunne sådanne papirer skaffes fuldt offentligt på Londons Børs, så det blev almindelig praksis, at mange skibe sejlede med to sæt papirer!

Bogen er disponeret som en række små fortællinger, tretten i alt, hvor forskellige aspekter af kapervæsenet behandles. Kendte kaperkaptajner, som Jens Lind fra Helsingør med det største skib i den danske kaperflåde (93 mand og 20 kanoner), Casper Wolffsen fra Rønne, færgemanden Lars Bache fra Helsingør, den

første kaper, færgemand i Helsingør, Isaac Petersen, Lars Pedersen Raaber fra Hornbæk samt stenfiskeren fra Ålsgårde, Christian Danielsen, får behørig omtale. Fortællingen om Prisonen og de, der blev englændernes krigsfanger får sine 15 sider, hvorimod der ikke levnes mange linjer til de engelske søfolk, der røg ned i Kronborgs kasematter. De engelske prisonskibe er i øvrigt et emne forfatteren er vendt tilbage til i sin seneste bog *"Sorttjærede ligkister"* (2017).

Sammen med hans tidligere bog: *"En visnet blomst i hæderskrandsen" Historien om desertører og mytterister fra slaget på Reden 1801* (2013) skinner det igennem at forfatteren er patriot og stolt af sin egen tid i "Den Kgl. Marine". Lidt påklustret bliver det dog, når vi også skal mindes om Danmarks deltagelse i kampen mod vore dages pirateri ud for Somalia og Ni-

geria. Pirateri, der selvfølgelig må fordømmes af forfatteren!

Bogens indhold løftes yderligere af bogens udformning. Omslaget er grafisk vellykket og indbindingen med garnheftning er god. Trykfejlene er få og ubetydelige, også i bogens navnerregister. Alene de fine, velvalgte farveillustrationer (og kort) er egentlig hele bogen værd.

Sammenfattende må bogen således anbefales til de slægtshistorikere, der vil søge inspiration til at få "den lille historie" i slægten vævet ind i "den store historie" - med eller uden en fædrelandskærlig patos i skildringen af forfædre og -mødre.

Tommy P. Christensen
MVO & cand.mag. Historie
Elsbøll & Christensen

Hans Wolf: Sønderjyder på Østfronten i 1. Verdenskrig. Syddansk Universitetsforlag, Odense, 2017. ISBN 978-87-408-3024-8. 314 s., indb., ill. 350,- kr.

Monografier om dansksindede nordslesvigeres deltagelse i kampene på østfronten under 1. verdenskrig er fortsat en enlig svale i litteraturen. Når bortses fra Chr. P. Christensens beretning med titlen *"8 Mand Savnet"* (1938) om Victor Birkedals oplevelser under kampene i østrigsk Galizien i 1915 og efterfølgende krigsfangenskab i Rusland frem til 1918, retter den altovervejende del af litteraturen sig mod de dansksindede sønderjyders deltagelse på tysk side i 1. verdenskrig på vestfronten, på sæt og vis kulminerende med Claus Bundgård Christensens stort anlagte monografi *"Danskere på Vestfronten 1914-1918"* (2009).

Dette er der nu et langt stykke af vejen rådet bod på med Hans Wolfs monografi om de dansksindede sønderjyders deltagelse i kampene på østfronten. På basis af en brevsamling fra en af disse krigsdeltagere, nemlig Hans Jørgensen Wolf, som faldt på østfronten i 1915, har professor emeritus, dr.med. og cand.mag. Hans Wolf (som selv er barnebarn af Wolf), nu leveret en god indgang til kortlægningen

af de dansksindede sønderjyders deltagelse i kampene i øst. Sammen med andre, hidtil ubenyttede brevsamlinger mellem østfronten og hjemmene i Nordslesvig fra andre familier

lykkedes det ham at udvide kendskabet til denne side af de dansksindede sønderjyders deltagelse i 1. verdenskrig.

I modsætning til Bundgårds monografi er bogen, som Wolf selv nævner (s. 9), ikke en egentlig krigshistorie. Det skyldes, at hovedfortællingen i Bundgårds bog drejer sig om de tre linjeregimenter, som i det tyske kejserrige rekrutteredes fra Sønderjylland. Alle tre blev sendt til vestfronten i 1914 og stort set kun opholdt sig dér under hele verdenskrigen og på den baggrund deltog i de såkaldte "materielslag", som for eftertiden står som de karakteristiske for krigen på vestfronten – for eksempel Somme, Verdun og Flandern. Koncentrationen af dansksindede i blot tre regimenter gjorde, at det danske islæt var særdeles iøjnefaldende, hvilket kommer tydeligt frem i Bundgårds bog. For østfronten forholdt det sig ganske anderledes: de dansksindede, der kom til østfronten, gjorde det som soldater i de reserveregimenter, som blev opstillet efter verdenskrigens udbrud uden den regionale rekrutteringsbasis, som karakteriserede de tre sønderjyske førkrigs-regimenter. Det betød, at der efter Wolfs skøn var dansksindede i i alt 234 regimenter! Et meget højt tal, som betyder, at det ikke vil være muligt at udarbejde en egentlig krigshistorie *ad modum* Bundgårds monografi om de dansksindede i øst, hvor det danske islæt i de enkelte afdelinger var langt mindre end i vest.

I stedet benytter Wolf brevsvekslingen til at analysere noget ganske andet, og det er her, at det metodisk nyskabende kommer frem, nemlig til at analysere interaktionen mellem de dansksindede som krigsdeltagere i øst og kvinderne i deres familier, som var ansvarlige for hjemmene i Nordslesvig. Gennem denne vekselvirkning får Wolf trukket den nordslesvigske bondekultur frem, som var ryggraden i bevarelsen af danskheden i Nordslesvig og den udvikling, som danskheden gennemgik i krigsårenes Tyskland. Dermed leverer han også et solidt bidrag til kulturhistorien i Sønderjylland.

I modsætning til kampene på vestfronten, som mere eller mindre foregik inden for en vesteuropæisk kulturkreds, som ikke var så anderledes end den, de sønderjyske krigsdeltagere kom fra, stillede det sig noget anderledes på østfronten. Der fremgår, at mange af de dansksindede deltog i kampene i Østpreussen, hvor forholdene lignede dem, de kom fra, men det blev anderledes, når de bevægede sig ind i Litauen og Hviderusland, hvor forholdene var langt mere fattige, infrastrukturen dårligt udviklet og afstandene større. Og de dansksindede, som deltog i kampene i Østrigsk Galizien oplevede forhold, som var usigeligt tilbagestående. I sin klassiker "*The Habsburg Empire 1780-1918*" (1969) beskrev C.A. Macartney, hvorledes de galiziske bønder så sent som i 1930'erne modsatte sig installation af skorstene i deres huse, fordi de troede, at vindens hylen gennem skorstene var onde ånders stemmer.

Wolf benytter Vejas G. Liulevicius' epokegørende "*War Land on the Eastern Front – Culture, National Identity and German Occupation in World War I*" (2000) om den tyske oplevelse af besættelsen af de baltiske lande, Hviderusland og Ukraine, herunder det indre billede, som blev skabt af oplevelsen af det militære fremstød ind i de uendelige vidder i øst og væksten af en forestilling om en tysk mission i civiliseringen af dette ødeland. Nu var der jo ingen af de dansksindede nordslesvigere, som i mellemkrigstiden engagerede sig i videreudviklingen af disse teorier, som skulle få så afgørende indflydelse på krigsførelsen under det tyske overfald på Sovjetunionen i 1941, men i en henseende gjorde oplevelse af østrummet et dybt indtryk. Det var i mødet med den russiske, ukrainske og jødiske befolkning, en vinke, som Wolf behandler udførligt.

Et aspekt, som Wolf ikke gør så meget ud af, er danske sønderjyders krigsfangenskab i Rusland; interesserede kan henvises til H.C. Clausens lille bog "*Kejserinde Dagmar – Prinsesse af Danmark. Storfyrstinde af Finland*" med undertitlen "*Finlands og sønderjydernes trofaste ven*" (1991). Kejserinden engagerede sig afgø-

rende i at sikre, at de tilfangetagne sønderjyder blev samlet i en særlig lejr og også i, at der blev skaffet dem en dansk præst. Bogen indeholder en liste over 175 sønderjyske krigsfanger med angivelse af deres hjemsted. En forening af forhenværende fanger i Rusland blev stiftet i Sønderborg 1918 og opløst i 1968.

Der er tale om en solid og grundig fremstilling af dansksindede nordslesvigere deltagelse i kampene på østfronten under 1. verdenskrig.

Den er forsynet med et stort antal fotos samt godt gengivne og farvelagte kort fra 1920'ernes stort anlagte tyske skriftserie "*Schlachten des Weltkrieges*," suppleret med kort af privat proveniens.

Peter Hertel Rasmussen

Seniorprojektforsker, cand.phil., M.A.

Institut for Militærhistorie, Kulturforståelse og Krigsteori, Forsvarsakademiet

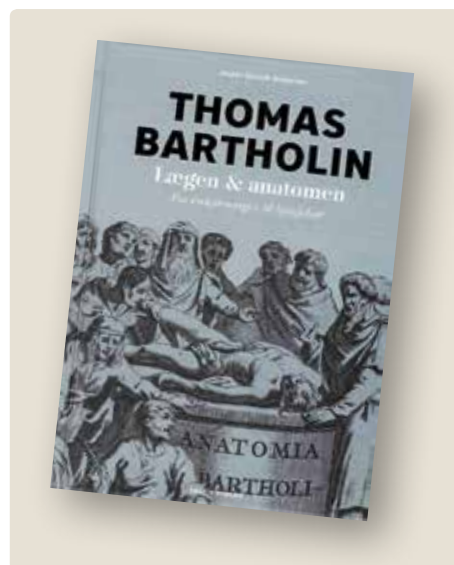
Jesper Brandt Andersen: Thomas Bartholin. Lægen og anatomen. Fra enhjørninger til lymfekar. FADL's Forlag, København, 2017. 415 s. ill. i s/h. og f. Indb. ISBN: 978-87-91-359-61-3. 399,95 kr.

Speciallæge i pædiatri, Jesper Brandt Andersen, har med dette værk begået en flot biografi om en af 1600-tallets mest betydningsfulde læger og anatomer, nemlig danske Thomas Bartholin (1616-1680). Jesper Brandt Andersen har primært skrevet bøger om pædiatri, og det var i den forbindelse, at han fandt et pædiatrisk skrift forfattet af Bartholin, hvilket førte ham længere ind i Bartholins videnskabelige arbejde.

Formålet er dels at kaste nyt lys over Bartholins liv og karriere i en tid, hvor store dele af videnskaben stadig var baseret på overtro og læren om de fire væsker, og hvor en sporadisk viden fra antikkens førende læge, Galen (130-210 e.Kr.), stadig var fremherskende, hvilket Bartholin og hans kolleger foretog et opgør med.

Forfatterens målgruppe er læsere med en vis grundlæggende viden om medicin, filosofi og videnskabshistorie. Bartholins korrespondance samt naturligvis de videnskabelige udgivelser er skrevet på latin, og en stor del af æren for bogen tilfalder som nævnt i forordet Niels W. Bruun, som har bidraget til oversættelsen til dansk. I flere tilfælde er der tale om første-gangsoversættelse, og derfor åbner værket op for nye tilgange og forståelser af Bartholins arbejde til et bredere publikum.

Bogen er bygget op med forord, indledning samt seks kronologiske kapitler. Derefter føl-

ger et omfattende noteapparat, der tillige har uddybende kommentarer til brødteksten, samt fire tillæg og et personregister.

Det første kapitel omhandler Thomas Bartholins far, Caspar Bartholin den Ældre, der i lighed med sønnen var læge og anatom samt blev rektor for Københavns Universitet. Sønnen byggede videre på hans anatomiske arbejde, og næste kapitel handler om den over ni år lange udlandsrejse til bl.a. Leiden og Padua, hvor Thomas Bartholin skabte fundamentet for sit vi-

denskabelige arbejde og udgav adskillige bøger. Tredje kapitel handler om hans år som professor og senere rektor ved Københavns Universitet. Fjerde kapitel er helliget Bartholins vigtigste opdagelse, brystgangen og lymfekarrene, samt den videnskabelige disput, der i den forbindelse var med samtidige tvivlere af opdagelsen og den svenske læge Olof Rudbeck, der selv mente at have æren for denne. Femte kapitel behandler Bartholins sidste årtier, hvor han helligede sig andre skriverier og overlod anatomien til efterfølgerne, blandt andre Niels Steensen samt sønnen Caspar Bartholin den Yngre. Sidste kapitel er en vurdering af Bartholins videnskabelige betydning for samtiden og eftertiden.

Tillæggene består af en tidstavle over Bartholins liv, en bibliografi over hans samlede værker, en litteraturliste over udvalgte værker om ham, samt til sidst en lægefaglig vurdering af disputen om, hvorvidt Bartholin eller Rudbeck var den første, der opdagede lymfekarrene og brystgangen. Striden er ud fra Jesper Brandt Andersens kapitel til denne bog blevet vurderet af Udvalget til Beskyttelse af Videnskabeligt Arbejde (UBVA), der afgør sagen til Bartholins fordel. En kritisk svensker ville måske argumentere for, at UBVA ikke har fået alt forhåndenværende materiale fremlagt i forbindelse med afgørelsen af denne omtrent 370 år gamle sag samt stille spørgsmål ved, hvordan Jesper Brandt Andersen har udvalgt sit materiale. Argumentationen for at tildele Bartholin æren for brystgangen og lymfekarrenes opdagelse er dog endegyldig, idet æren ifølge videnskabstraditionen tilfalder den, der første gang offentliggør sine observationer til åben vurdering af andre fagfæller, og det var Bartholin.

Bogens layout er smukt og gennemført, men der er mindre orddelingsfejl flere steder, og bogens første undertitel skrives med “&” på forsiden, men “og” på titelbladet. Dette er dog detaljer.

Værket er den første større sammenhængende udgivelse om Thomas Bartholin, og forfatteren formår med sit grundige arbejde

at sætte ham ind i en europæisk videnskabs-historisk sammenhæng, som illustrerer, at han var en af de største i sin samtid. Bartholins forfatterskab begyndte allerede under hans udlandsrejse, hvor han første gang genudgav en revideret udgave af faderens anatomibog, en bog om enhjørninger og andre hornede levende væsener, herunder også mennesker med hornvækst, samt en bog om pygmæer, dvs. nissefolk, i forskellige lande. 1600-tallet var præget af videnskabelig overgang fra antikens lære til renæssance og oplysningstid, og Bartholin arbejdede ihærdigt med det, vi i dag ville kalde evidensbaseret forskning. Han dis-sekerede både dyr og mennesker, og han havde ingen respekt for de anatomer, der ikke selv foretog dissektion. Han havde blandt andet en uoverensstemmelse med matematikeren og filosofen René Descartes, som skrev om anatomi uden ifølge Bartholin at besidde den nødvendige faglige ballast. Desuden var han i mange år i opposition til franskmændene Jean Riolan, der bekendte sig til Galens lære, og som skrev nedrige breve om stort set alle, der anerkendte fremskridtet.

I sine sidste år udgav Bartholin bøger med læsevejledninger til studerende, og han indførte som den første en jordmodereksamen for at øge kvindernes faglighed og at undgå for mange dødsfald under fødslerne, hvorved også dokumenteres, at Bartholin ønskede at give sin viden videre.

Bartholin vendte alle videnskabelige diskussioner og publikationer med sine ligesindede; i de første mange år med onklen Ole Worm, der skabte Museum Wormianum og blev formynder for Bartholin efter faderens død. Både Bartholin og Worm var polyhistorer, det vil sige spredte deres interesse over flere videnskaber, og derfor er deres brevveksling et interessant studium over både Bartholins faglige udvikling og begges samtidige videnskabelige netværk.

Dette er også bogens styrke, for vi får ikke blot en biografi om Bartholin, men en helhedsskildring af det europæiske videnskabelige

miljø i 1600-tallet. Bartholin førte livet igennem en omfattende korrespondance og udgav 400 af sine breve fra tiden 1639 til 1664. Flere brevudgivelser var under planlægning, men en brand på hans herregård Hagestedgård i 1670 ødelagde både disse samt planlagte videnskabelige publikationer.

Samlet giver bogen en grundlæggende indføring i lægen og videnskabsmanden Thomas Bartholins karriere og samtid, og både medi-

cinsk og historisk er kilderne godt formidlede. Fremover vil dette værk stå som en af grundpillerne inden for 1600-tallets medicinske historie, og det får hermed de bedste anbefalinger.

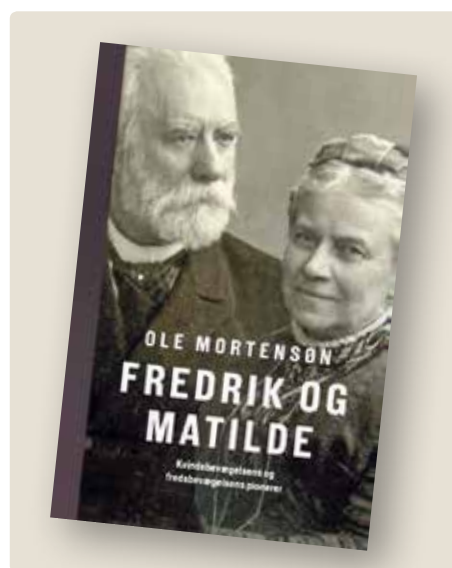
*Charlotte Lindhardt
Cand.mag. (lokalhistorie og semiotik)
Konsulent og forlægger (UBIREX) og
Christian Lindhardt. Cand.med.
Speciallæge i øre-næse-hals-sygdomme
ved Ørelinikken Herning*

Ole Mortensøn: Fredrik og Matilde. Kvindebevægelsens og fredsbevægelsens pionerer. Gads Forlag, 2015. 348 s., ill. Indb. ISBN 978-87-12-05525-9. 299,95 kr.

Selv om Fredrik Bajer (1837-1922) er den eneste dansker, der har modtaget Nobels fredspris, er han i dag stort set ukendt. Det samme gælder hans hustru, der var en af de mest fremtrædende forkæmpere for kvindernes ligeberettigelse fra 1870'erne til sin død i 1934. Hun gjorde sig bl.a. bemærket som den første formand i Dansk Kvindesamfund (1871) og som en af stifterne af Kvindelig Fremskridtsforening (1886).

Bogen Fredrik og Matilde er en dobbeltbiografi om en præstesøn og en proprietærdatter, der lærte hinanden at kende allerede som børn. I deres 55 år lange ægteskab, der beskrives som usædvanligt harmonisk, opdrog de ikke blot seks børn, men engagerede sig også begge stærkt i samfunds- og organisationsspørgsmål, og selv om de havde hvert sit aktivitetsområde, var de gode til at bakke hinanden op. Ole Mortensøn fremhæver især Fredriks støtte til Kvindesagen. Dette kom blandt andet til udtryk ved, at han som folketingsmedlem i 1880 tog initiativ til en lov, der gav gifte kvinder rådighed over selverhvervede midler.

Fredrik Bajer repræsenterede Venstre på tinge fra 1872 til 1895, men selv om partiets folketingsgruppe dengang havde en ganske betydelig holdningsmæssig bredde, må man sige, at han var en temmelig atypisk Venstre-mand. Han var for eksempel republikaner. Mortensøn betegner da også Bajer som "nærmest en enegænger og særling" i politisk henseende,

men han tilføjer, at der stod respekt om Bajers person på grund af hans omhu og dygtighed som parlamentariker.

I sine unge år havde Fredrik Bajer været officer, og i denne egenskab havde han oplevet krigen i 1864 på nært hold. I slutningen af århundredet udviklede han sig imidlertid til at blive en central aktør inden for den internationale fredsbevægelse, og efter at have mistet posten i Folketinget koncentrerede han sig i stigende grad om dette arbejde, som blandt andet bestod i at organisere store konferencer,

hvor man drøftede muligheden for at bilægge internationale konflikter ved voldgiftsdomstole i stedet for at gå i krig med hinanden. Der var tale om et langt, sejt træk, men Mortensøn bemærker, at flere af konferencerne i årene omkring 1900 mandede ud i væsentlige konventioner om konfliktløsning og regelsæt for krigsførelse. På denne måde kom Fredriks idealistiske arbejde til at sætte vedvarende spor – ligesom det var tilfældet med Matildes indsats i kvindesagen.

I betragtning af ægteparrets stærke engagement i politik og organisationsarbejde, er det

naturligt, at disse emner fylder meget i denne bog, men læserne får også en god beskrivelse af Fredriks og Matildes slægtsforbindelser og af det sociale netværks betydning. Der er tale om en letlæst og bredt anlagt bog, som fortjener mange læsere, om end bogen nok har mest appel til læsere med interesse for kvindesag, fredsbevægelse og politisk historie i slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet.

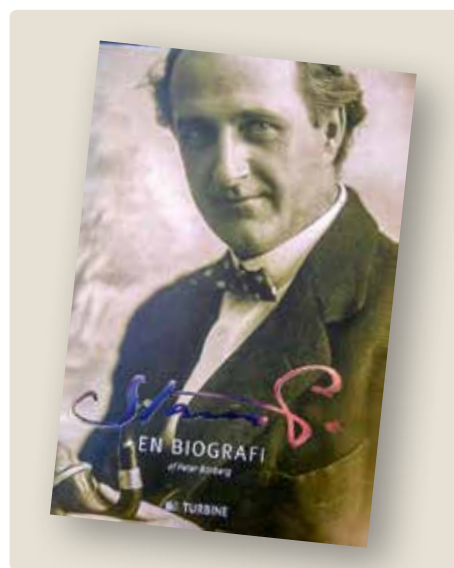
Jørgen Mikkelsen
Arkivar og seniorforsker,
Rigsarkivet

Peter Borberg: Storm P. – en biografi. Turbine forlaget 2017. 594 s. Indb. ISBN: 978-87-406-1479-4. 399,95 kr.

”Historien om Storm P. er historien om en sjælden, sammensat personlighed, hans altid nagende tvivl og hans hemmeligheder.” Sådan sammenfatter Peter Borberg sin mammut-biografi om en af de mest fremtrædende danske kulturpersoner i det 20. århundrede, Robert Storm Petersen (1882-1949).

Borberg, der er mag.art. i dansk og tidligere har skrevet bøger om så forskellige emner som Odense Boldklub og minerydning, har gennemgået og bearbejdet en imponerende mængde af litteratur og utrykte kilder (herunder Storm P.’s dagbøger og scrapbøger), og resultatet er blevet en særdeles velskrevet og fængende fremstilling, hvor læserne både får et nuanceret indblik i kunstnerens mange aktiviteter og inspirationskilder og hans private forhold.

Det spænder lige fra skildringer af vilkårene for filmproduktion i Nordisk Films tidligste år og af Storm P.’s personlige relationer til Edvard Munch og flere andre udenlandske kunstnere til indgående beskrivelser af hans unikke evner som improviserende cabaretkunstner og en omtale af det nazi-orienterede Nordische Gesellschaft, som Storm P. var medlem af fra 1937 til 1944, hvor selskabet mere eller mindre gik i opløsning. Sidstnævnte har givet an-

ledning til en del undren, siden det blev dokumenteret i et universitetsspeciale for 10 år siden. Borberg argumenterer for, at Storm P. ikke var “skabsnazist”, men blot meldte sig ind i selskabet i håb om, at dette kunne fremme hans muligheder for at nå ud til et større internationalt publikum med sine tegninger. Storm P. var nemlig ikke bare kunstner, men havde også sans for forretning, reklame og selvpro-

movering. Og da mange af hans tegninger ikke er sted- eller tidsbundne, men har en almenmenneskelig karakter, var der ganske rigtigt basis for en større geografisk udbredelse af dem.

Selv om Peter Borberg har prøvet at følge Storm P. ud i alle krinkelkroge, er der tale om en bog med en rød tråd. Det handler om, at Storm P. aldrig rigtig blev kunstnerisk forløst. Han vadede ellers i succes lige fra 1910'erne, hvor han blev berømt for sin monolog "13 øre" og for sine tegninger i flere aviser og blade, og til sin død i 1949 – kort efter, at han var blevet Ridder af Dannebrog, og Frederik 9. havde benyttet den efterfølgende audiens til at takke ham for "alt", hvad han havde "været for nationen". Storm P. var da for længst blevet et nationalikon, der var afholdt overalt i Danmark på grund af de humorfyldte tegninger og de mange timers underholdning på scenen og i radioen. Men i virkeligheden ønskede Storm P. først og fremmest at være maler, og det ærgrede ham, at de daglige deadlines med avistegninger og de mange optrædener kun sjældent gjorde det muligt at finde tid til at arbejde med lærredet. Og selv om han naturligvis glædede sig over de mange positive tilkendegivelser, følte han, at han ikke blev taget helt alvorligt. Han blev bare anset for at være en morsom

mand – ikke en "rigtig", seriøs kunstner. Dertil kom, at det var hårdt at være "tvangs-kreativ". Eller som Storm P. engang selv formulerede det: "at skulle være morsom er ikke morsomt". Ikke desto mindre blev han ved med at arbejde på højtryk lige til det sidste. Ifølge Borberg efterlod han sig i alt ca. 60.000 tegninger. Og selv om malearbejdet gang på gang blev fortrængt, fordi pligten kaldte ham til skrivebordet eller på scenen, nåede han trods alt at lave 100-150 oliemalerier og endnu flere akvareller.

Borbergs rigt illustrerede bog giver et godt indtryk af Storm P.'s kunstneriske spændvidde. Fra hans ungdomsår er der for eksempel flere Edvard Munch-inspirerede malerier og en række satiriske tegninger. Et af de bedste eksempler på sidstnævnte er en tegning, der blev lavet i november 1914 som en kommentar til verdenskrigen, der havde været i gang et par måneder. Man ser en olding skue ud over slagmarkerne, mens han bønfalder "Manden med leen" med disse ord: "Tag mig, Død, jeg holder ikke dette Syn ud". Svaret lyder: "Du maa vente, Gamle, jeg har travlt med de unge Mennesker for Tiden!"

*Jørgen Mikkelsen
arkivar og seniorforsker
Rigsarkivet*

Claus Lildholdt: På valsen med Carl F. Rosenvold. Breve fra en vandrende svend 1900-1908. (Tillæg til årsskrift for Aabenraa Byhistoriske Forening). Aabenraa 2016. ISSN: 1903-0959. 84 s. Ill. i f. Indb. Gratis for foreningens medl.

Sadelmagersvend Carl F. Rosenvold (1881-1966) blev født, var i lære og drev sin virksomhed i Aabenraa. Men inden han faldt til ro i Aabenraa, var han på valsen i årene 1900-1908. På sine lange rejser skrev han mange breve til sine forældre hjemme i Aabenraa, hvor faderen drev sin sadelmagervirksomhed. Aabenraa var i årene 1864-1920 tysk, men Carl var dansksindet og opsøger under sine rejser normalt de skandinaviske miljøer hvor han kommer frem. Men som tysk statsborger måtte han undervejs aftjene sin værnepligt i

Nürnberg og det har også været en hjælp i forbindelse med at få arbejde, at han talte tysk.

Carl komme længere end de fleste: Tyskland, Østrig, Schweiz, Italien, Grækenland, Ægypten og Palæstina. Han var glad for at se verden, møde nye mennesker og dygtiggøre sig. Der er 80 breve bevaret og de er trykt i denne bog. Derudover findes der også en del postkort og fotografier, og alt befinder sig nu på Museum Sønderjylland, Lokalhistorisk Institut.

Brevene er sjov læsning – med personlige holdninger og beretninger om arbejdsforhold, rejse-

vilkår og personlige relationer. De kan læses hvis man ønsker øjnevidneberetninger, for eksempel fra Jerusalem 1904, eller fra rekruttiden i den preussiske hær 1902-1903. De kan også bruges til at blive klogere på håndværkere på valsen, hvilket er yderst nyttigt, hvis man har kendskab til en slægtning som rejste ud de år, hvor Carl var på valsen.

Afhensyn til slægtshistorisk interesserede kan det nævnes, at der er en fin indledning omhandlende familien Rosenvold i flere generationer.

Claus Lildholdt skal have ros for bogen. Den er meget læsevenlig – brevene er transkriberet til læsbart dansk, da Carl med sin ”tyske” baggrund ikke skrev et lydefrit dansk og brevene med årene er blevet beskadiget. Bogen indledes med et kort kapitel om navere og vandrede håndværkere og et kapitel om familien Rosenvold og andre personer som nævnes i brevene. Den er endvidere fint illustreret med både farve og sort/hvid foto; Carl var en flot fyr som gerne lod sig fotografere og der er også nogle af hans postkort. Gode rammer om en god historie, som bliver fortalt gennem hovedpersonens egne ord – og det gør faktisk historien lidt mere nærværende.

*Lisa Elsbøll
cand.phil. Historie
Kursuskonsulent i AOF*

Chris Holmsted Larsen: Den folkekære stalinist. En biografi om Carl Madsen. Gyldendal 2017. 544 s., ill. Indb.ISBN: 978-87-02-22035-3. 349,95 kr.

Havde man spurgt Carl Marius Madsen (1903-1978) om personlighedens rolle i Historien havde han antagelig henvist til G.V. Plechanovs lille bog (*Personlighedens rolle i historien*), som det kommunistiske forlag Tiden udsendte på dansk i 1958, og i andet oplag 1976. Han var partisoldat (og stalinist), der først på sin gamle dage selv blev ramt af den udemokratiske centralisme, som kendetegnede Danmarks Kommunistiske Parti (DKP) under betegnelsen ”demokratisk centralisme”.

I sidste halvdel af 1960’erne kom han i stigende grad på konfliktkurs med partilinjen og Ib Nørlund (1917-1989) måtte påpege, at han var forpligtet til at følge partilinjen, eller i det mindste holde sin utilfredshed ude af medierne. I forbindelse med DKP’s 24. partikongres i januar 1973 kunne dagbladet *Information* berette, at partiledelsen ville give ham mundkurv på, og med udgivelsen af sine

erindringer på Stig Vendelkærs Forlag *Fortids møre mure* (1973) og debatbogen *Når bladene falder* (1975) på forlaget Demos, følte DKP sig tvunget til at ekskludere ham og nedgøre ham i partiorganet *Land og Folk*.

Det er således en kontroversiel person ph.d. og lektor i historie ved RUC, Chris Holmsted Larsen (f. 1973) har valgt at riste en minderune. Opgaven er vanskelig, men ganske berettiget modtog forfatteren i 2017 Arbejderhistorieprisen for sin ph.d.-afhandling, der ligger til grund for denne udgivelse. Med afsæt i koldkrigsforskningen og forskningsprojektet "Komintern og de dansk-sovjetiske relationer" har forfatteren gode forudsætninger for at skrive denne veldokumenterede biografi, om kommunisten, juristen, forfatteren, systemkritikeren og mennesket, der i sin levetid udgjorde et dementi af den sovjetiske idé om det enkelte menneskes betydningsløshed i forhold til Partiet. Folkekær var han nu kun i sine sidste leveår, hvor han trods kræften langsomt og ubønhørligt åd ham op kæmpede for christianiternes sag. I 1978 – få måneder før sin død – kom en afgørelse fra Højesteret der juridisk set var et nederlag, men på karakteristisk vis vandt han sagen i den offentlige mening. Folketinget valgte efterfølgende – de facto – at frede Christiania, og i stedet kom snakken om en "normalisering" til at præge den politiske dagsorden.

Forfatteren har overordnet valgt en kronologisk tilgang i de otte kapitler og en epilog. Han starter således med degnesønnen fra Mors, Carl Marius, der blev borgerligt opdraget og fik en gymnasial uddannelse i København – på Vestre Borgerdyd, hvor fra han blev student i 1922. Politisk var han søgende og nærmest antiautoritær. Blandt hans ungdomsvenner i 20'erne fandt man Hans Jørgen Skeby (1905-1940), der få år senere stod som forlover ved C.F. Schalburgs bryllup med Helga Frederikke Freiin von Bülow - og en færing, S.P. Fornjotour, der var en ledende fascistisk skikkelse i Det Danske Spejderkorps, hvor han bl.a. lå i strid med korpsets stifter, ritmester Cay Lem-

bcke (1885-1965), om den rette udformning af fascismen (s.28ff.). Carl Marius var til gengæld medlem af socialdemokratiet i et par år, inden han d. 1. december 1928 gik ind i DKP.

Vendepunktet kommer i studieårene, hvor Carl Marius læser jura på universitetet, og som historikeren Morten Thing har påpeget, kommer dermed med i mellemkrigstidens lille gruppe af venstreorienterede jurister, såsom Moritz Wreschner (1879-1935), Hans Richard Brøcker (1898-1972), Robert Mikelsen (1902-1970) og forfatteren Hans Kirk (1898-1962), der også var uddannet jurist.

I bogens andet kapitel skildres de interne magtkampe blandt kommunisterne, bl.a. i forbindelse med Mondegruppen, der rummede folk som forfatterne Broby-Johansen, Hans Kirk og Hans Scherfig, arkitekten Edvard Heiberg, departementschefen Erik Ib Schmidt, økonomiprofessoren Mogens Bose-rup og direktøren for Statens Filmcentral Ebbe Neergaard. DKP søgte at diktere Mondegrup-pens ledelsesmæssige sammensætning, og Carl Madsen var den nådesløse håndlanger. Det tredje kapitel fokuserer på besættelsen og kommunisternes internering, der var grundlovsstridig, og blev flittigt brugt i efterkrigstidens agitation for at skabe sympati for de forfulgte kommunister.

Med det fjerde kapitel er vi nået frem til retsopgøret og Carls job som partiets statsadvokat, der skal få dømt såvel de store, som de små fisk; - en historie, der ikke endte efter hans eget hoved, da en dom for spritkørsel satte punktum for tiden som statsadvokat og efterfølgende medførte en afskedigelse fra stillingen som fuldmægtig i Finansministeriet. Forestillingen om at stille Højesterets dommerstand til ansvar for interneringerne af de danske kommunister og toppen af dansk erhvervsliv for værnemageri var vel nærmest urealistisk i lyset af den førte samarbejds politik. Eller med Ditlev Tamms ord i forbindelse med dødsstraffens genindførelse (med tilbagevirkende kraft) og eksekveringen af de 46 dødsdomme: [det er] "let nok at se i dag, hvor vi kan vurdere retsopgørets forløb bag-

læns. Men som alt andet i livet oplevedes det forlæns, og i det perspektiv er det ofte karakteristisk, at aktørerne netop mangler perspektiv”.

Det femte kapitel fastslår indledningsvis: “Carl Madsen gik ind i den kolde krig med samme hårdhed og fanatisme, hvormed han havde grebet retsopgøret an. Han var en loyal stalinistisk partisoldat, der satte partiet over alt andet”. Udover at demonstrere hvor fyndigt forfatteren evner at udtrykke sig, er det også karakteristisk at vi fortsat har over 2/3 af biografien til gode på dette sted (s.173). Hertil kommer, at bogen er udstyret med mere end

60 velvalgte illustrationer, forkortelser, arkivfortegnelse, omfattende litteraturliste, noter og et fyldigt personregister, der øger bogens værdi yderligere for personal- og slægtshistorikere. Har man den mindste interesse i det 20. århundredes Danmarkshistorie vil man få udbytte af denne medrivende biografi om en mærkelig mand og en tid som vi - eller vore nærmeste forfædre - har været en del af.

Tommy P. Christensen
MVO & cand.mag.
Elsbøll & Christensen

John V. Jensen: Danmark en god mand? Hitler-officer, menneskesmugler, Kold-kriger. Historien om Günter Toepke. Syddansk Universitetsforlag, Odense 2017. 321 s. Ill. Hft. Pris:ISBN: 978-87-7674-993-4. 249,- kr.

I historien om den tyske besættelse af Danmark 1940-1945 er begrebet “Danmark en god mand” blevet synonym for betegnelsen for en repræsentant for den tyske besættelsesmagt i Danmark, som uanset dette tilhørsforhold gjorde Danmark store tjenester. Den skibsfartssagkyndige Duckwitz, som i 1943 var med til at redde de dansk jøder fra deportationen til udryddelseslejrene, står som den fornemste repræsentant for dette begreb, og i sin nylige bog om den tyske stabsofficer ved Wehrmachtbefehlshaber Dänemark, oberstløjtnant Günter Toepke, søger museumsinspektør John V. Jensen fra Varde Museerne at afdække, om denne betegnelse også kan udstrækkes til hær-officeren Toepke. Det gør han med stor entusiasme, men det kan ikke nægtes, at bogen på en række områder om netop de år efter 1945, hvor Toepke skulle have været Danmark en god mand, er problematisk.

Günther Toepke, som blev født i 1914, gik i 1933 ind i den tyske hær som officersaspirant og gjorde den 2. verdenskrigs første år med som kompagnichef. I september 1942 blev han som uddannet generalstabsofficer forsat til en af de hårdest prøvede infanteridivisioner i gadekampene under slaget om Stalingrad, som han

således oplevede på nærmeste hold. Herefter fulgte forfremmelsen til 1. kvartermester, dvs. forsyningschef ved den omringede 6. armé, i december 1942, og på dette års sidste dag fløj han efter ordre ud af Stalingrad-kedlen for at tale 6. armés sag over for feltmarskal Manstein, som kort forinden havde forsøgt at undsætte armeen. Af ukendte grunde vendte Toepke

imidlertid ikke tilbage til Stalingrad, hvilket blev hans redning. I stedet blev han i efteråret 1943 sendt som 1. generalstabsofficer til den tyske værnemagts hovedkvarter i Danmark, Wehrmachtbefehlshaber Dänemark, i Silkeborg. Toepke tilbragte resten af krigen i Silkeborg i nøglepositionen som stabschef i et område af det tyskbesatte Europa, hvor faren for en allieret landgang på den tyske vestkyst blev vurderet som reel. Jensen giver et interessant billede af dagliglivet i Silkeborg, herunder den selskabelige omgang med bl.a. ægteparret Best.

Efter den tyske kapitulation i maj 1945 forblev Toepke i Danmark som chef for den organisation, Dienstgruppe Dänemark, som englænderne oprettede for at få afviklet den tyske tilstedeværelse i Danmark, herunder som det mest kendte minerydning til lands og til søs. Men også hjemtransporten af den store gruppe på ca. 250.000 civile tyske flygtninge, som i krigens sidste måneder var blevet evakueret til søs til Danmark fra de tyske østprovinser. Til de danske politikeres og den danske offentligheds grænseløse irritation fulgte de ikke med den tyske hærs hovedstyrke, da den forlod Danmark i maj-juni 1945, men forblev i Danmark nogle år endnu.

I en tid, hvor det gennemgående ønske i Danmark var så hurtigt som muligt at vende tilbage til en normal og fredelig hverdag, udgjorde den fortsatte tyske tilstedeværelse efter befrielsen en betydelig anstødssten. Oven på fem års besættelse og med fornemmelsen af, at Danmark, når det drejede sig om tyskere i Danmark efter 1945, ikke var herre i eget hus, opstod der en frodig modfortælling, som postulerede et fordækt samarbejde mellem tyskere, englændere og danskere. Det drejede sig om kreative hjemsendelser af tyske flygtninge, om uds mugling gennem Danmark af tyske videnskabsmænd til Sydamerika og samarbejde på efterrettningsområdet mellem danske og tyske officerer. Det virker som om, at Jensen ikke helt kan sige fri af en vis sympati for disse konspirationsteorier, hvilket kommer frem på s.150, hvor det anføres, at Toepke efter sin ud-

rejse fra Danmark "bevarede en tilknytning til indflydelsesrige kredse i Danmark, som han ikke ønskede at lægge sig ud med." Det følges op i kapitlet om uds mugling af tyske videnskabsmænd Sydamerika (s.192), hvor Jensen - efter loyalt at have citeret konklusionerne fra både den danske rigspolitichef og den engelske ambassadør om, at der ikke var noget at komme efter - alligevel nages af tvivlen: for "politi- og efterretningstjenester kan tage fejl eller have fået besked på det!"

Som eksempel på forfatterens håndtering af denne problematik skal to forløb trækkes frem. Det første drejer sig om hjemtransporten af tyske flygtninge. Med udgangspunkt i en sensationelt opsat artikel i Jyske Tidende fra 1948 blev det postuleret, at to danske modstandsfolk (med bistand fra Toepke) i en tid, hvor repatrieringen af tyske flygtninge i offentlighedens øjne gik for langsomt, på egen hånd fik hjemsendt ca. 55.000 tyske flygtninge, hvorved den danske stat blev sparet for et betydeligt beløb. Med udgangspunkt i et notat, udarbejdet af Werner Best, mener Jensen, at der var tale om flygtninge, som inden flugten havde haft en tilknytning til den tyske værnemagt, og som på den baggrund kreativt kunne hjemsendes som militært personel til glæde for den danske statskasse (s. 164ff.). Men det er næppe hele sandheden. Det er korrekt, at mange flygtninge i eftersommeren 1944 og inden flugten blev udskrevet til skansesarbejde i Østpreussen, men det gør dem ikke til Wehrmachtsangehörige i formel forstand. Hertil kommer et andet forhold; ud over evakueringen af de tyske flygtninge op til krigsafslutningen i maj 1945 fulgte også evakueringen af et betydeligt antal såret, tysk, militært personel fra kampene på østfronten til Danmark. Ved befrielsen befandt der sig ca. 60.000 mand såret værnemagtspersonel i Danmark. Som medlemmer af værnemagten forblev de i Danmark på tyske lazaretter, indtil deres helbredstilstand gjorde, at de kunne hjemsendes. Oven i kommer det forhold, at ud over tilstedeværelsen af tysk hærpersoneel til bl.a. minerydning,

opholdt der sig efter befrielsen et større antal personel fra det tyske luftvåben på de fire store tyske flybaser, hvor de efter engelsk ønske var beskæftiget med destruktion af de ca. 1.100 fly, som Luftwaffe efterlod i Danmark, klargøring af fly, der skulle til England til tekniske undersøgelser, og ydede bistand ved øvelser med tysk radar- og radioopklaring. I takt med at destruktionen af de tyske fly skred fremad, blev dette personel repatrieret til Tyskland. Noget tilsvarende gjorde sig gældende for personel fra tyske krigsmarine på dens tidligere støttepunkter i Danmark. En konklusion kunne være, at der også efter befrielsen befandt sig et stort antal tysk, militært personel i Danmark, og at deres gradvise hjemsendelse i efterkrigsårene kan forklare det officielle danske tal på hjemsendte Wehrmachtsangehörige på 53.317 personer (s.166).

Det andet forløb drejer sig om den senere efterretningschef, oberst Hans Lundings deltagelse i begyndelsesstadierne af samarbejdet med tyske efterretningsfolk efter 1945. En indgangsvinkel til denne problematik kunne være Hans Lundings egne erindringer *“Stemplet Fortroligt”* (1970) og William Christmas-Møllers monografi om både Lunding og Mørch i *“Obersten og Kommandøren”* (1995). Mens Jensen kort henviser til sidstnævnte arbejde, får en anden kilde, nemlig forfatteren Hans Drostrups referat af en samtale med Lunding i 1970 en langt mere central placering. Det er imidlertid uklart, om der er tale om et ordret referat af samtalen eller om der er tale om Drostrups egen bearbejdning. Hvorom alting er, efterlades læseren med det indtryk, at Lunding “straks efter kapitulationen” (s.209) indledte et samarbejde med tyske officerer med erfaring fra østfronten på baggrund af den kolde krig og således ubesværet kunne udskifte “det gamle fjendebillede, med det, der blev fremtidens.” Den hastige omstilling blev ifølge Jensen hjulpet godt på vej af det forhold, at “knap var Anden Verdenskrig afsluttet, før Den Kolde Krig begyndte” (s. 261), men dette er jo ikke korrekt. I de allerførste efterkrigsår var der i

Danmark et ærligt ønske om at samarbejde med alle sejrsmagterne fra 2. verdenskrig, herunder Sovjetunionen, og man skal nok frem til Prag-kuppet i februar 1948, før det dæmrede, at en ny sikkerhedspolitisk virkelighed var ved at indfinde sig.

Hertil kommer, at i det konkrete tilfælde halter kronologien, for sagen er den, at Lunding ved den tyske kapitulation befandt sig i Norditalien. Efter at være blevet befriet af amerikanske styrker i Sydtyrol fra en transport af prominente fanger på vej sydpå fra koncentrationslejren Flossenbürg, hvor Lunding ventede på at blive henrettet, vendte han tilbage til Danmark i juli 1945.

Efter et meget kort mellem spil som chef for en af hærens skoler blev Lunding i januar 1946 udsendt til militærmissionen i Flensborg som dansk forbindelsesofficer til de engelske besættelsesmyndigheder i Tyskland. Her forblev han til 1950, hvor han udnævntes til chef for den nydannede Forsvarets Efterretningstjeneste. Denne kronologi fremgår klart af Lundings erindringer, men Jensen bruger dem ikke i denne sammenhæng. Af erindringerne fremgår det endvidere, at Lunding i 1945 var beskæftiget med visse specialopgaver i forbindelse med det danske retsopgør, og det er da muligt, at han i den forbindelse har mødt Toepke.

Hvad angår chefen for den tyske hærs efterretningsorganisation på østfronten, Fremde Heere Ost, general Gehlen, er det konkret at de to ledere af de militære efterretningstjenester, oberstløjtnant Nordentoft og orlogskaptajn Mørch, indledte eftersøgningen af ham allerede i efteråret 1945, men det forekommer yderst tvivlsomt, om Lunding allerede på det tidspunkt blev underrettet herom. Drostrups samtalerreferat forekommer i højere grad at være Lundings sene erindring over udviklingen fra 1945 til op i efterkrigstiden på efterretningsområdet og ikke, som man godt kunne få indtryk af, et øjebliksbillede fra situationen i 1945.

Man kunne således godt have ønsket sig en større sans for disse års kronologi, tilsat lidt

almindelig kildekritisk, sund fornuft. Til Jensens spørgsmål om, hvorvidt Toepke var Danmark en god mand, bør Toepke få det sidste ord; som han så det, var han Danmark en god mand i perioden fra sidst i 1950'erne, hvor han var officer i det nyoprettede Bundeswehr på et tidspunkt, hvor samarbejdet mellem Danmark og Vesttyskland om forsvaret af den jyske halvø var ved at komme i gang. For en

tysk officer, som overlevede slaget om Stalingrad og efterfølgende sad i en nøglepost i den tyske besættelse af Danmark, var det vel næppe en dårlig afslutning på en lang officerskarriere.

Peter Hertel Rasmussen

Seniorprojektforsker, cand.phil., M.A.

Institut for Militærhistorie, Kulturforståelse og Krigsteori, Forsvarsakademiet

Sven Refslund Poulsen: En ronkedors bekendelser. Rydendahl Forlag, Stenløse, 2017. 176 s. Ill. i s/h. og f. Paperback. ISBN: 978-87-998251-7-2. 249 kr.

Den gamle, stædige hanelefant, ronkedoren, har altid været et symbol på forfatterens selvopfattelse, og det er også en tegning af forfatterens silhuet, der går over i et elefanthoved, som pryder forsiden. Undervejs bliver det dog klart, at det langt fra er et forstokket fortidslevn, der har sat sig for at beskrive verden, som den burde se ud.

Sven Refslund Poulsen (f. 1939), er uddannet kirurg, og han har bl.a. arbejdet i Sverige, Grønland, Zaire, Forenede Arabiske Emirater og Spanien. En ronkedors bekendelser er ikke en traditionel erindringsbog med redegørelse for slægtens historie og relationer. Forfatterens familie fylder ganske lidt og nævnes kun, hvis de spiller en rolle i kapitlet. I stedet har forfatteren valgt at bygge bogen op om sine livserfaringer – primært i forbindelse med lægegerningen. Barndommen i Esbjerg er kun kort beskrevet, og han fokuserer på de begivenheder, der formede ham som menneske og bestemte hans karrierevalg.

Forlaget beskriver målgruppen som alle, der lyst til at læse om et spændende lægeliv, men også unge læger og medicinstuderende, der ønsker at vide mere om den utraditionelle og mere usikre del af lægegerningen uden sikkerhedsnet. Det er ikke en forudsætning at være medicinsk uddannet for at uddrage nyttig læring af bogen; især i en tid med stor pressefokus på balancegangen mellem sundhedspersonalets arbejdsvilkår og patienternes rettigheder har den sin berettigelse.

Bogen er bygget nogenlunde kronologisk op og beskriver i hvert kapitel afgørende situationer eller beslutninger i forfatterens karriere, og derved kommer læseren rundt i hele verden fra grønlandske bygder til afrikanske krigszoner og arabiske oliemilliarder. I Abu Dhabi lærte Sven Refslund Poulsen for første gang, hvad det ville sige at skrive en defensiv journal af frygt for søgsmål fra patienten, hvilket var en helt ny verden i forhold til oplevelserne i yderområderne i Sverige og Grønland, hvor det i højere grad havde handlet om overlevelse og akutkirurgi.

Bekendelserne handler også om overvejelser og efterrefleksion i forskellige situationer, for eksempel da Sven Refslund Poulsen har opereret en dømt barnemorder, og da han har været ude for at tilse et nyfødt grønlandsk barn, der måske var resultatet af incest. På det politiske plan har han også holdninger til det danske sundhedsvæsen, dansk-grønlandske forhold og ulandshjælp – uden at det bliver en prædiken, men baseret på erfaringer og konkrete oplevelser, for eksempel da han konstaterer, at ulandshjælp måske ikke nødvendigvis er løsningen i et korrupt modtagerland.

Layoutet er elegant og indbydende, og illustrationerne viser steder og situationer fra Sven Refslund Poulsens karriere. Sven Refslund Poulsen er en engageret og velskrivende fortæller, og jeg var som lægmand godt underholdt. Han er belæst, hvilket giver bogen et bredt perspektiv. En lille faux pas er dog udeladelsen af “de” i Simone de Beauvoirs navn (s. 31). Denne detalje kan heldigvis rettes i næste oplag.

Sven Refslund Poulsen var læge og kirurg i en tid, hvor lægens autoritet i kraft af embedet

og uddannelsen ikke blev betvivlet, og i områder, der manglede både udstyr og fagpersonale, fik han derfor som ung læge et større ansvar, end kvalifikationerne på det tidspunkt berettigede ham til. Hans oplevelser og refleksioner i den forbindelse er tankevækkende, netop i forhold til vore dages stigende krav om sikkerhed og kontrol. Poulsen beskriver selv diskrepansen mellem sin erfaring og den tillid, han fik fra patienter og det øvrige sundhedspersonale, men samtidig var det med til at modne ham som menneske og læge, og han valgte i sin karriere generelt stillinger med stor risiko og stort lægefagligt ansvar. Min efterrefleksion er, om det havde været tilfældet, hvis han var blevet uddannet inden for nutidens sundhedsvæsen, hvor sikkerheden er større, men kontrollen også er det? På den måde fungerer bogen også som et indspark i den aktuelle debat om lægeansvar og patientsikkerhed.

*Charlotte Lindhardt
cand.mag. (lokallhistorie og semiotik)
Konsulent og forlægger (UBIREX)*

Orientering fra bestyrelsen

Generalforsamling 2018

228

Samfundet for dansk Genealogi og Personahistorie afholdt generalforsamling tirsdag den 24. april 2018 i Harsdorffsalen, Rigsarkivet.

1. Valg af dirigent
2. Valg af referent
3. Bestyrelsens beretning
4. Regnskab og fastsættelse af kontingent
5. Valg af formand
6. Valg af bestyrelse
7. Valg af revisorer og revisorsuppleant
8. Indkomne forslag
9. Eventuelt

Valg af dirigent

Bestyrelsen foreslog Poul Steen, der blev valgt.

Dirigenten konstaterede, at generalforsamlingen er lovligt indkaldt og at dagsordenen er i overensstemmelse med vedtægterne.

Valg af referent

Bestyrelsen foreslog Ronny Andersen, der blev valgt.

Bestyrelsens beretning v. formanden

Samfundet for Dansk Genealogi og Personahistorie – eller Samfundet, som vi hedder i daglig tale – er en forening i fremgang. Den 31. december 2014 talte vi 532 medlemmer. Ved sidste årsskifte var tallet steget til 621 medlemmer, dvs. en stigning på rundt regnet 100 nye i løbet af 3 år. Vi er i gang med mange nye tiltag og håber at se flere nye – og selvfølgelig også gamle – medlemmer i løbet af 2018.

I løbet af 2017 har Samfundet for Dansk Genealogi og Personahistorie udgivet 1 årbog, afholdt 8 foredrag og udsendt ca. 1 nyhedsbrev om måneden. Det bringer os lidt tættere på vores medlemmer, og det bringer vores medlemmer lidt tættere på os. Selv om vi er en gammel forening, og selv om der er løbet meget sand gennem timeglasset siden vores start i 1879, er vi bestemt ikke så gamle, at vi ikke forstår at følge med tiden.

Personalhistorisk Tidsskrift

Samfundets flagskib er Samfundets årbog, og intet Samfund uden *Personalhistorisk Tidsskrift*! Sidste år kunne vi fortælle, at Det kongelige Bibliotek i fællesskab med Samfundet har lagt alle årgange af *Personalhistorisk Tidsskrift* fra 1880 til 1964 på www.tidsskrift.dk. Bestyrelsen arbejder på, at perioden 1965-2000 også skal på nettet, så de ældre numre når ud til alle.

Årbogen 2017 indeholder et væld af artikler og anmeldelser og er på 229 sider. Det overordnede tema er “Dansk-Vestindiske skæbner”, der behandles i fire større artikler. Artiklerne er meget forskelligartede, lige fra den vestindiske arbejderleder David Hamilton Jackson, til sundhed og socialforsorg og til slut en pudsig historie om en vestindisk kirkeklokke og dens skæbne.

Efter temaartiklerne følger tre genealogiske og personalhistoriske artikler. Den første omhandler Griffenfeldts våbenføring, hvor der sættes spørgsmålstegn ved hans adling. Dernæst kommer læseren med konstabel Christian Hansen på rejse til det nederlandske Ostindien. Og til sidst – i en artikel af mere teoretisk karakter – diskuteres forskellige grader af dokumentation for barnforældreforhold.

Personalhistorisk Tidsskrift har også en lang række anmeldelser, der holder læserne ajour med den nyeste litteratur.

Jeg vil benytte lejligheden til at takke Samfundets redaktion – herunder redaktør Ronja Vejdegren og anmelderredaktør Tommy P. Christensen – for det store arbejde og de mange timer, de har lagt i denne vanskelige og tidskrævende proces. Også en stor tak til vores mange skribenter.

Fondsstøtte fra Dansk Lokalhistorisk Forening

Det er dejligt at kunne fortsætte en gammel tradition og fortsat udgive *Personalhistorisk Tidsskrift*. Men det er dyrt at udgive tidsskrifter! Og det havde ikke ladet sig gøre uden vore mange medlemmer eller den økonomiske støtte, vi har modtaget. På foreningens vegne skal jeg derfor takke Statens Kunstfond for deres økonomiske bidrag til *Personalhistorisk Tidsskrift* 2017.

Nye tiltag: Vejledningsvideoer

Som noget nyt har Samfundet i december lagt en lille julegave ud på hjemmesiden: 24 vejledningsvideoer, der behandler en lang række emner af relevans for slægtsforskere og personalhistorikere. Her er bl.a. vejledninger om lægdsruller, udlændingesager, opslagsværker og fattigarkivalier. Hele tiltaget sker med udgangspunkt i Samfundets love, hvor det fremgår, at Samfundets formål er „at vække og vedligeholde interessen for det genealogiske og personalhistoriske studium. Formålet søges opnået ved udgivelsen af *Personalhistorisk Tidsskrift* og andre publikationer samt ved foredrags- og oplysningsvirksomhed“. Indtil videre har videoerne været vist 12.000 gange!

Som vores kasserer vil berette her om lidt, så går det strygende med Samfundets økonomi. Og det betyder, at vi kan begynde at bruge penge på andet end de mest

fundamentale ting, herunder udgivelsen af årbogen. Vi har derfor for nylig indkøbt nyt videoudstyr og er i gang med at fortsætte rækken af vejledningsvideoer. Hvis I har forslag til emner, så send mig en mail.

Foredragsvirksomhed

Som mange af jer selvfølgelig ved, er vi også godt i gang med foredragsrækken, og den 22. maj afslutter vi foredragssæsonen med et foredrag af Anders Mørup-Petersen og Jacob H. Gren, der giver en "Introduktion til brug af DNA i slægtsforskning". I efteråret fortsætter vi med nye foredrag, der annonceres på Samfundets hjemmeside www.genealogi.dk og på Rigsarkivets hjemmeside www.sa.dk. Hvis man tilmelder sig de respektive nyhedsbreve, får man automatisk besked, når foredragene slås op.

Foredragene har vist sig at være en stor succes, og fra flere sider har det været et ønske at få spredt dem til resten af landet. Vi er derfor i gang med at indgå et samarbejde med Rigsarkivet om at lave en foredragsrække i Rigsarkivet i Viborg. Desuden har vi planer om at optage og offentliggøre udvalgte foredrag – ligesom vejledningsvideoerne – så de kan nå ud til en større kreds. Selv om vi har mange medlemmer, der er bosiddende i København og Storkøbenhavn, så har vi også mange medlemmer rundt omkring i landet.

Historiske Dage og Gorm den Gamle

Historiske Dage blev afholdt 10. og 11. marts 2018 i Øksnehallen i København, og Samfundet deltog igen i år i den fælles slægtsforskerstand sammen med en lang række beslægtede foreninger og firmaer: DIS-Danmark, SSF, Slægtshistorisk Forening for Storkøbenhavn, Dansk Lokalhistorisk Forening, Ellsbøll & Christensen Multimedia I/S og Genealogisk Forlag.

Lørdag den 12. maj 2018 samler Nationalmuseet igen så mange af Gorms efterkommere som muligt til Gorms store familietræf i Jelling. Her kan man også møde gode folk fra bestyrelsen.

Samarbejde med DIS-Danmark

Samfundet og DIS-Danmark har i flere år samarbejdet omkring en fælles kontingentopkrævning, hvor DIS-Danmark opkræver medlemmerne på vegne af Samfundet. Som noget nyt har vi fra i år rykket opkrævningstidspunktet til 1. juni i stedet for 1. februar, så hvis nogen har undret sig over den manglende opkrævning, så skyldes det, at den endnu ikke er sendt ud. Jeg skal takke DIS-Danmark for samarbejdet, samt vores kasserer Henriette Høeg for hendes flotte indsats.

Hvad fremtiden bringer

Både foredragsrækken og vejledningsvideoerne er en stor succes, som mange drager nytte af, og vi fortsætter ufortrødent arbejdet i efteråret 2018.

Vi har også planer om at vække Samfundet som udgiverselskab til live igen. Det sker med Jørgen Mikkelsens vejledning om indfødsretsarkivalier og udlændinge. Når

bogen udkommer, sendes der en nyhedsmail ud, og bogen vil kunne købes til foredragene og via hjemmesiden.

Også arbejdet med *Personalhistorisk Tidsskrift* 2018 er i proces, og i år bliver temaet “Børneskæbner”, der i bund og grund favner mange spændende emner for slægtsforskere og personalhistorikere. Tænk bare på faderskabssager. *Personalhistorisk Tidsskrift* indeholder selvfølgelig meget mere end årets skiftende temaer, og jeg håber, I vil tage godt imod det, når det udkommer. Om lidt vil redaktøren fortælle lidt mere om den kommende årbog.

Som I sikkert har bemærket, så har Samfundet også fået ny hjemmeside. Efter redaktøren har været på, vil vores webmaster Poul Wachmann demonstrere den nye side.

Afslutning

Samfundet har fortsat mulighed for at benytte disse smukke omgivelser til vores foredrag og til aftenens generalforsamling. Jeg vil derfor slutte af med at takke Rigsarkivet for samarbejdet og deres fortsatte goodwill, og desuden takke alle jer, der er mødt op her i dag. Tak skal I have.

Ros til Samfundets vejledningsvideoer fra en deltager i salen.

Redaktør Ronja Hougner Vejdegren fortalte om det kommende nummer af *Personalhistorisk Tidsskrift*. Arbejdstitlen er “Børnestemmer” og temaet er valgt ud fra et ønske om at give stemmer til dem, der ikke selv har kunnet komme til orde i historien. Der er kommet overvældende mange artikler ind til årbogen, og det har været et stort arbejde at vælge mellem de mange artikler. Årbogen er som altid opdelt mellem temaartikler og mere generelle artikler og derudover anmeldelser. Temaartiklerne handler i år om blandt andet finnebørn, børn i arkivet - hvordan man finder børneskæbner i arkiverne og om drengen Ludvig fra Løitofte. Fodnoter er kommet med i årbogen igen. Alle er altid velkomne til at kontakte redaktionen.

Næstformand Poul Wachmann fortalte om den nye hjemmeside og digitaliseringen af *Personalhistorisk Tidsskrift*. Der arbejdes kraftigt på at udvide antallet af digitaliserede udgaver af *Personalhistorisk Tidsskrift* på hjemmesiden. Langt de fleste digitaliserede numre af *Personalhistorisk Tidsskrift* ligger på Det Kongelige Biblioteks hjemmeside. Der er indført et nyhedsbrev, vores arrangementer ligger i Rigsarkivets arrangementskalender, vi er på YouTube og Facebook.

Regnskab og fastlæggelse af kontingent

Kasserer Henriette Høeg gennemgik det reviderede regnskab. Se bilag.

Kontingent opkræves fortsat af DIS Danmark (Danske Slægtsforskere, nyt navn) og der opkræves 1. juni.

Samfundet modtog 25.000 kr. i fondsstøtte fra Statens Kunstfond til *Personalhistorisk Tidsskrift*. Samfundet lægger regnskab til samarbejdet om Historiske Dage.

Der er et stigende medlemstal. Hovedparten er danske medlemmer. Regnskabet for 2017 viser et overskud på ca. 46.000 kr. Medlemmer opfordres til at indsende deres mailadresse.

Fastsættelse af kontingent for 2019

Bestyrelsen foreslog at kontingentet fastholdes på 275 kr./310 kr. (Europa)/350 kr. (resten af verden) på baggrund af, at det til stadighed er svært at skaffe fondsmidler til udgivelse af *Personalthistorisk Tidsskrift*.

Regnskabet og kontingent blev godkendt af generalforsamlingen.

Valg af formand (formanden vælges særskilt)

Den nuværende formand, Michael Dupont, blev genvalgt uden modkandidater.

Valg af bestyrelsesmedlemmer

Ronja Hougner Vejdegren, Tommy P. Christensen og Henriette Høeg er på valg. De blev alle tre genvalgt.

Valg af revisorer og revisorsuppleant

Lena Sørensen var villig til genvalg og blev genvalgt, mens Jette Selbach ikke genopstillede. Nuværende revisorsuppleant Jørn Dietrich valgt som revisor.

Ny revisorsuppleant: Georg Brandt Christensen valgt.

Indkomne forslag

Ingen indkomne forslag.

Eventuelt

Jørgen Mikkelsen gjorde opmærksom på de bøger, der er til salg ved generalforsamlingen.

Til slut takkede dirigenten Poul Steen for god ro og orden.

Referent: Ronny Andersen

Årsregnskab 2017

Indtægter	2016	2017
Kontigenter	147.805	169.175
Salg af bøger m.v.	6.826	4.456
Porto	1.746	375
Renter og gebyr	0	0
Tilskud Fonde	6.254	27.026
Historiske Dage (netto)	1.480	22.500
I alt	164.111	223.532
Årets resultat overskud	-12.010	-68.737
	152.101	154.795

Udgifter	2016	2017
Personalhistorisk Tidsskrift Tryk	75.441	81.937
Forsendelse	33.425	30.772
Øvrige omkostninger	3.868	5.965
PR	1.013	3.477
Bogkøb samt opbevaring	4.184	4.192
Møder og rejser	14.546	10.241
Administration	8.136	6.681
Gebyrer	888	650
Opkrævningsgebyr til DIIS	9.220	10.480
Kontingenter	400	400
I alt	152.101	154.795

Aktiver	
Likvid beholdning	288.102
Tilgodehavender: Moms	3.349
Tilgodehavende: Historiske Dage 2018 m.m.	18.000
	309.451

Medlemstal pr. 31.12.2016: **605**

Medlemstal pr. 31.12.2017: **621**

Passiver	
Egenkapital pr. 01.01.2017 (Heraf 1.480 kr. fra Historiske Dage)	224.738
Årets overskud	68.737
Egenkapital pr. 31.12.2017 (Heraf 23.980 kr. fra Historiske Dage)	293.475
Forudbetalt kontingent	984
Skyldige omkostninger	6.422
Offentlige myndigheder: Moms	0
Skyldig: DIS m.m.	8.570
	309.451

Regnskabet er revideret og afstemt med de foreliggende bilag.

Henriette Høeg, *kasserer (sign)*

Lena Sørensen, *revisor*

Jette Selbach, *revisor*

Indkaldelse til Samfundets ordinære generalforsamling

Sted: Harsdorffsalen, Rigsarkivet, Tøjhusgade 1, 1218 København K

Tirsdag den 16. april 2019, kl. 16.30

Dagsorden

1. Valg af dirigent
2. Valg af referent
3. Bestyrelsens beretning
4. Regnskab og fastsættelse af kontingent
5. Indkomne forslag
6. Valg af formand
7. Valg af bestyrelse
8. Valg af revisor og revisorsuppleant
9. Eventuelt

Foredrag

I forbindelse med generalforsamlingen vil der være foredrag. Foredragets titel vil blive offentliggjort på www.genealogi.dk.

For at sikre en nemmere, hurtigere og billigere kontakt mellem foreningen og dens medlemmer bedes alle medlemmer med en mailadresse sende den til kasserer@genealogi.dk.

Med venlig hilsen
Bestyrelsen

Medlemstilbud

Samfundet for dansk genealogi og Personalhistories medlemmer tilbydes den nye lærebog:

Styr på Rødderne? Introduktion til slægtsforskning

**For 100,- kr. frem til årsskiftet.
(Vejl. udsalgspris i boghandlen 175,- kr.)**

Styr på Rødderne? Introduktion til slægtsforskning er en lille, letlæst lærebog, der benyttes ved weekendkurser hos AOF rundt omkring i Danmark. Bogen baserer sig på en tretrinnsmodel, der efter en introduktion til den grundlæggende systematik og hvordan du får skabt din egen anetavle, gennemgår den proces, der kan bringe styr på dine rødder (aner).

Først den indledende materialeindsamling hos søskende, forældre, bedsteforældre, kusiner og fætre samt øvrige slægtninge (og andre?), der kan bidrage med viden om din slægts historie. Hvordan holder man styr på det hele og læser „de krøllede bogstaver“? Dernæst kommer indsamlingen af oplysninger fra biblioteker, arkiver og museer samt brugen af nettet. Hvordan kommer du i gang med disse gigantiske samlinger af slægtsdata, og hvilke hjælpemidler findes der til deres benyttelse?

Endelig afrundes med nogle betragtninger over din slægts rolle og betydning i den store historie samt en række registre og indeks du har brug for i forbindelse med din nye hobby! (64 s. i f. Indb.)

Styr på rødderne?

Introduktion til slægtsforskning

— ved Tommy P. Christensen

Register

Register

til Personalhistorisk Tidsskrift 2018

Af Ronny Andersen

Personerne anføres som hovedregel på deres slægtsnavn, således som det er anført i teksten. Sammensatte navne, f. eks. Lente-Adler, sættes på første dels begyndelsesbogstav, altså i det nævnte tilfælde på L. Partikler som von, de, des, de la, zum o.s.v. ses der bort fra; f. eks. sættes des Vignes under V. Som hovedregel kan det ikke påregnes at finde navne, der alene optræder i noter og litteraturlister.

- Abildgaard, Nicolai**, maler, professor, s. 158, 159
Abramsson, Palle, fhv. direktør, s. 183, 200
Adolph, hertug af Slesvig og Holsten, s. 185
Ahlefeldt-Laurvig, greve, s. 106, 120
Ahnfeldt-Rønne, Ragna, s. 152
Alexander 3., russisk kejser, s. 129
Alexandrine, dronning, s. 131
Andersdatter, Ane Kathrine, s. 55
Andersdatter, Ele Marie, s. 58, 59
Andersen, Christen, s. 183
Andersen, Jens Peder, stenhugger, s. 59
Andersen, Jens, murer, s. 50
Andersen, Jesper Brandt, speciallæge, s. 213, 214
Andersen, Maren Marie, s. 50
Bache, Lars, kaperkaptajn, s. 210
Bajer, Frederik, s. 215, 216
Bajer, Mathilde, s. 215, 216
Banke, Cecilie Felicia Stokholm, s. 207
Barr, Kaj, værgerådsdreng, s. 119, 120, 121, 122, 123
Bartholin, Casper (den yngre), anatom, s. 214
Bartholin, Casper (den ældre), læge, s. 213
Bartholin, Thomas, læge, s. 213, 214, 215
Basballe, s. 188
Baudis, Hela, s. 164
Baunbak-Jensen, Asger, s. 86
Bay, Carl Axel, tidligere Carl Julius Nielsen, plejebarn, s. 14, 20, 21, 22, 29
Bay, Carl Helge, tidligere Carl Julius Nielsen, plejebarn, s. 14, 22, 23, 29
Bay, Elise, skolebestyrerinde, s. 13, 14, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 37
Bay, Johannes, se Nielsen, Ludvig
Bay, Joi, cand.mag., kriminolog, s. 13, 39
Beauvoir, Simone de, s. 224
Beck, Ludvig, forstander, s. 100, 109, 111, 113, 115, 117, 119, 120
Bertelsdatter, Rigborg Christine, s. 190
Best, Hilde, s. 146, 221
Best, Werner, tysk rigsbefuldmagtiget, s. 146, 221
Birkedal, Victor, s. 211
Bissen, H.V., s. 167
Bjerregaard, Ritt, s. 86, 92
Bjørnholm, Agnes Klara, s. 129
Bjørnholm, Harry Lorenz, lejrchef, oberstløjtnant, s. 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153
Bjørnholm, Iran, s. 153
Bjørnholm, Sven, s. 130, 132, 133, 134, 136, 145, 147, 153
Bjørnholm, Jytte, s. 130
Blicher, St. St., s. 170
Bolt, Oluf Hannibal, byfoged, strandkontrollør, s. 196
Borberg, Peter, mag.art., s. 216, 217
Boserup, Mogens, professor, s. 219
Brandt, Enevold, greve, s. 193
Brandt, Peter Thorvald, s. 49, 51
Brandt, Rasmus Vilhelm, s. 49, 51
Bremer, Maria Magdalena, se Lund, Maria Magdalena
Bremerstent, Nora, inspektør, s. 142, 144, 145, 150
Broby-Johansen, R., s. 219
Brock, F.C., urtekræmmer, s. 210
Brun, Friederike, s. 158, 159, 160, 161, 165, 166, 173, 174
Brun, Ida, s. 159, 166
Bruun, Hans Wandal, lærer, s. 47, 49
Bruun, Niels W., s. 213
Bryderup, Inge M., s. 102, 103
Brøcker, Hans Richard, s. 219
Brøndsted, P.O., s. 160
Braasch, Frederikke, s. 48
Braasch, Jacobine, s. 47, 48, 49

- Braasch, Johan Ditlev Jochum Diderich, bager, s. 47**
Bundsén, Axel, arkitekt, s. 162
Bunkeflod, Hans Christian, kapellan, s. 193
Bülow, Helga Frederikke Freiin von Bülow, s. 219
Carlsson, Jørgen, s. 138
Caroline Amalie, dronning, s. 166, 168
Caroline Mathilde, dronning, s. 192
Christensen, Chr. P., s. 211
Christensen, Claus Bundgaard, s. 211, 212
Christensen, Gitte, s. 205
Christensen, Hans Christian (Minor), kaptajn, s. 191
Christensen, Nicolai, gårdmand, s. 50
Christensen, Peder, sognerådsformand, luftværnschef, s. 135
Christensen, Svend, skoleinspektør, s. 89
Christensen, Tommy P., MVU, cand.mag., anmelder-redaktør, s. 7, 206, 211, 220
Christian 7., s. 192, 210
Christian 8., s. 159, 160, 161, 166, 168, 173
Christian 8., s. 189
Christian 9., s. 60
Christian 10., s. 131
Christiansen, Peter, fattigbestyrer, s. 13, 15
Christmas-Møller, William, s. 222
Clausen, H.C., s. 212
Clausen, H.N., s. 167
Clausen, Hans, tingskriver, s. 187
Cridland, frk., tilsynsværge, s. 109, 110
Danielsen, Christian, kaperkaptajn, s. 211
Danielsen, Ellen Hansdatter, s. 187
David, Jacques-Louis, maler, s. 158, 159, 166
Degn, Christen Hansen, s. 189
Denker, Frederik Ernst Ludvig, toldforvalter, s. 196
Descartes, René, filosof, s. 214
Dideriksen, Kristian Emil Hermann Braarup, værgerådsdreng, s. 106, 107, 108, 109
Drostrup, Hans, s. 222
Duckwitz, s. 220
Dupont, Michael, cand.mag., formand, s. 7
Eckermann, Mary, s. 14, 17
Eckersberg, C.W., maler, professor, s. 157, 159, 161, 162, 166, 167, 168, 171, 174, 175, 177
Elsbøll, Lisa, cand.phil., s. 218
Engberg, Jens, s. 207
Fick, Johan Christian, justitsråd, s. 174
Fohr, Carl Philipp, maler, s. 164, 165, 175
Folkmann, Hans Brede, tømmermand, s. 55
Folkmann, Hans, s. 56, 57, 58
Folkmann, Hansigne, s. 56
Folkmann, Harald, s. 56, 57, 58
Folkmann, Johanne Marie, s. 56
Fornjotour, S.P., s. 219
Frederik 5., s. 185, 188, 192, 194
Frederik 6., s. 45, 159, 210
Frederik 9., s. 217
Frederik, arveprins, s. 192
Frederik, hertug af Slesvig og Holsten, s. 194
Friedrich, Caspar David, maler, s. 158, 160
Friis, Christian, s. 199
Friis, Hans Christensen, s. 187
Gade, Niels Christen, pastor, værgerådsformand, s. 109
Garde, skoleinspektør, s. 56
Gebert, Peder Rasmussen, s. 188
Gehlen, tysk general, s. 222
Gejl, Ib, s. 103, 104
Gertner, J.V., maler, s. 162, 169, 170, 172
Green, Jørgen, cand.jur., slægtsforsker, s. 205
Grundtvig, N.F.S., s. 18
Gudmansdatter, Marie, s. 47, 48, 49
Göricke, Christian Georg Wilhelm, legationspræst, s. 158
Hallas, Harald Høge, s. 108
Halmøe, Anna Lucia, s. 193
Hanneken, Hermann von, tysk general, s. 131
Hannover, direktør, s. 120
Hansen, Christian, gartner, s. 61
Hansen, Constantin, maler, s. 170, 171, 173
Hansen, Hans, husmand, sognerådsmedlem, s. 50
Hansen, Jens, s. 190
Hansen, Mette Christina, s. 209
Hansen, Niels Bjørn, journalist, s. 209
Hansen, Niels Christian, lods, s. 209, 210
Hansen, Otto Helmon, grosserer, s. 129
Hansen, Peder, skomagervend, s. 59
Hanssen, H.P., rigsdagsmand, s. 183
Hartling, Poul, seminarieførstander, politiker, statsminister, s. 77
Havelund Rasmussen, førstelærer, s. 92
Hay, Christen Mortensen, gæstgiver, s. 196
Hay, Claus Philipsen, s. 187
Hay, Marie Philipsdatter, s. 191
Heiberg, Edvard, arkitekt, s. 210
Heiberg, Johanne Louise, s. 208
Heinsen, Johan, lektor, s. 206, 207
Helveg Petersen, Kristen, undervisningsminister, s. 75
Henningsen, Poul, s. 142, 150
Henriques, Arthur, s. 102
Hetsch, G.F., s. 167
Hillerup, Axel, godsejer, s. 130
Hillerup, Inger, gift Bjørnholm, s. 130, 133, 135, 153
Holm, Anna, s. 61
Holm, Hans Christian Kofod, arbejdsmand, s. 61
Holm, Hans, kapellan, s. 193
Holm, Valdemar, s. 61
Humboldt, Caroline von, s. 159, 173, 174
Høyen, N.L., s. 167, 168, 170
Hastrup, Tage, s. 91, 92
Ingemann, B.S., s. 161, 174
Jacobsen, brygger, s. 21
Jacobsen, Victoria, s. 116
Jensen, adjudant, s. 128
Jensen, Anders, arbejdsmand, s. 59
Jensen, Anna, s. 59, 61
Jensen, Charlotte, S.H., s. 205

- Jensen, Christen**, skomager, s. 49
Jensen, Christine, s. 59
Jensen, Fie Aggerholm, s. 153
Jensen, Georg, maler, s. 186
Jensen, Jensigne, s. 59
Jensen, John V., cand.mag., museumsinspektør, s. 127, 154, 220, 221, 222, 223
Jensen, Marie, s. 59
Jensen, Torben, journalist, s. 148, 150
Jeppesen, Eiler, arbejdsmand, s. 20
Jessen, Hans Rasmussen, organist, s. 195
Jessen, Jørgen, organist, s. 193
Jessen-Hansen, Hans, assistent, cand.polit., s. 120, 121, 122
Johan 1., markgreve af Brandenburg, s. 185
Johansdatter, Ane Marie, s. 47
Juliane Marie, enkedronning, s. 192
Just, Eva, s. 147
Jørgensen, Albert, inspektør, s. 142, 144, 145
Jørgensen, Carla Christine, plejebarn, s. 20, 22, 29, 30
Jørgensen, Hansine, tjenestepige, s. 18, 19, 20, 21, 22
Jørgensen, Jens Chr., murer, s. 112
Jørgensen, Johan Henrik, s. 190
Jørgensen, Lars Vilhelm, s. 62, 63, 64
Jørgensen, lærer, s. 14
Jørgensen, Victor Emil, værgerådsdrenge, s. 111, 112, 113, 114, 115, 119
Kampmann, Tage, s. 85, 92
Kehlet, Hans Jeppesen, strandkontrollør, s. 196
Kirk, Hans, s. 219
Kirkebye, Peter Jensen, murersvend, s. 56
Kjærboel, Johannes, chef for Flygtningeadministrati-
 onen, s. 137, 138, 139, 140, 141, 149
Knudsen, Margrethe Pedersdatter, s. 187
Kock, Niels Nielsen, s. 189
Krarup, læge, s. 137
Kaalund, H.V., s. 175
Larsen, Chris Holmsted, s. 218, 219
Larsen, Christian, arkivar, seniorforsker, s. 45, 66
Larsen, Erik B., journalist, s. 127, 150
Larsen, L., lærerinde, s. 55
Larsen, Signe Bergman, s. 207
Larsen, Tage, seminarieforstander, s. 78, 79, 81, 84, 91, 92
Larsen, Thomas, skrædder, s. 197
Lauersen, Janne, s. 207
Lausten, Martin Schwarz, s. 207
Leger, Johan, maler, s. 160
Lehmann, Edvard, maler, s. 167, 168, 170, 176
Lembcke, Cay, ritmester, s. 219
Lildholdt, Claus, s. 217, 218
Lind, Anders, avlsbruger, s. 61
Lind, Jens, kaperkaptajn, s. 210
Lind, Peter Engel, s. 174
Lindgreen, Adam, professor, institutleder, s. 183, 200
Lindhardt, Charlotte, cand.mag., s. 215, 224
Lindhardt, Christian, cand.med., speciallæge, s. 215
Liulevicius, Vejas G., s. 212
Lorentz, Augusta, se Lund, Augusta
Louise, dronning, s. 60
Lous, Christian Carl, professor, s. 191
Ludvig 16., s. 192, 193
Lund, Agnes, s. 175
Lund, Augusta, f. Lorentz, s. 175
Lund, Bertha Maria Wilhelmine, s. 175
Lund, Hans Giewert, malermester, s. 158
Lund, Hans Pedersen, klokker, s. 193
Lund, Johan Ludvig Gebhard, maler, professor, s. 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177
Lund, Maria Magdalena, f. Bremer, s. 158
Lund, O.H., sekretær, s. 50
Lunding, Hans, oberst, s. 222
Løkke, Anne, s. 103, 104
Macartney, C.A., s. 212
Madsen, Carl Marius, jurist, s. 218, 219, 220
Madsen, Christian, sognerådsformand, s. 14, 15
Madsen, Gudman, skomager, s. 47
Malm, A.P., skibsfører, s. 61
Malm, Adriane, s. 61
Malm, Jenny, s. 61
Marie, madam, s. 190
Markvad, Jørgen, s. 205
Matthies, husholderske, s. 135
Melbye, afdelingslæge, s. 117, 118, 119
Melchior, Marcus, s. 209
Meyer, Karl Otto, s. 90
Mikkelsdatter, Anna, s. 187
Mikkelsen, Jørgen, arkivar, seniorforsker, ph.d., s. 99, 123, 207, 216, 217
Mogensdatter, Karen, s. 187
Mogensen, Hans, fuglefangere, s. 58, 59
Mogensen, Svend, forstander, s. 92
Moltke, greve, s. 50
Moltke, Thusnelda komtesse, skolebestyrerinde, s. 13, 14, 17, 28, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 26, 28, 37
Monrad, D.G., s. 174
Mortensøn, Ole, s. 215, 216
Most, Peter, fotograf, s. 171, 176, 177
Munch, Edvard, kunstner, s. 216, 217
Munck, Jørgen Peter, gårdmand, s. 61
Mundt, Jodechus Henrik, s. 15, 16
Møller, J.P., s. 167
Mørch, orlogskaptajn, s. 222
Maaz, Bernhard, s. 173
Neergaard, Ebbe, direktør for Statens Filmcentral, s. 219
Neser, Christina Sophia Anna Marie, s. 47
Niebuhr, Barthold Georg, gesandt, s. 159, 172
Nielsen, Carl Julius, se Carl Axel og Carl Helge Bay
Nielsen, Christian, s. 21, 22
Nielsen, Ejner Johannes, værgerådsdrenge, s. 107, 108, 109
Nielsen, Frederik Vilhelm, s. 49, 51

- Nielsen, Ludvig**, senere Ludvig Johannes Nielsen Bay, plejebarn, s. 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 31, 32, 35, 36, 38, 39
- Nielsen, N.C. Thomsen**, leder af Danmarks Lærerfor-
enings vikarkontor, s. 73, 77, 78
- Nielsen, Niels Peter**, s. 108, 109
- Nordentoft**, oberstløjtnant, s. 222
- Nyholm, Christine Adolphine**, s. 54
- Nyholm, Georg Wilhelm**, skoleinspektør, s. 54
- Nyholm, Georgine**, s. 54, 55
- Nyholm, Jane**, s. 54
- Nørlund, Ib**, s. 218
- Nørr, Erik**, dr.phil., seniorforsker, s. 71, 95
- Oehlschläger, Adam**, s. 162, 173
- Overbeck, Friedrich**, maler, s. 160
- Pedersen, Anker**, lejrchef, s. 128, 152, 153
- Pedersen, Claus**, kaptajn, s. 193
- Pedersen, Knud Børge**, dr.med.vet., cand.theol., s. 157, 177
- Pedersen, Mathilde Amalie**, s. 129
- Persdotter, Boel**, s. 61
- Persson, Hansine Marie**, s. 109, 110
- Persson, Ketty**, s. 109
- Persson, Otto Leo William**, værgerådsdreng, s. 109, 110, 111
- Persson, Per**, arbejdsmand, s. 109, 110
- Petersen, Isaac**, kaperkapajn, s. 211
- Petersen, Nic.**, muremester, s. 21
- Petersen, Robert Storm**, tegner, s. 216, 217
- Philip**, hertug af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Glücks-
borg, s.186
- Philipsen, Claus**, se Hay
- Plechanov, G.V.**, s. 218
- Poulsen**, politimester, s. 132
- Poulsen, Sven Refslund**, kirurg, s. 223, 224
- Paaskesen, Holger**, seminarieforstander, s. 73, 74
- Rabe, Mathias Pedersen**, skipper, s. 196
- Ramus, Christian**, biskop, s. 193
- Rasmussen, Anders**, bolsmand, s. 194
- Rasmussen, Bente Klercke**, s. 205
- Rasmussen, Christian**, arbejdsmand, s. 59
- Rasmussen, Peter Hertel**, seniorprojektforsker, cand.
phil., M.A., s. 213, 223
- Rasmussen, V.**, lærer, s. 116
- Rauch, Christian Daniel**, billedhugger, s. 160, 164,
173
- Riolan, Jean**, læge, s. 214
- Roed, Jørgen**, maler, professor, s. 162
- Rohden, J.M.**, maler, 162, 163, 164
- Rosenvold, Carl F.**, sadelmagersvend, s. 217, 218
- Rudbeck Olof**, læge, s. 214
- Raaber, Lars Pedersen**, kaperkaptajn, s. 211
- Salto, Axel**, s. 167
- Schack, Sophus**, maler, s. 166, 168
- Schalburg, C.F. von**, s. 219
- Scherfig, Hans**, s. 219
- Schick, Christian Gottlieb**, maler, s. 159
- Schiøtt, August**, maler, s. 168, 169, 171, 176, 177
- Schiøtt, Christine**, s. 64, 65, 66
- Schiøtt, F.C.**, gæstgiver, s. 64
- Schiøtt, Frederikke**, s. 64
- Schmidt, Erik Ib**, s. 219
- Schmidt, Frederik**, provst, s. 161
- Schousboe, Claudine**, s. 27
- Schrøder, Rasmus Pedersen**, s. 188
- Schubart, Herman**, baron, diplomat, s. 158
- Seifer**, s. 195
- Simonsen, Philip**, s. 187
- Simonsen, Rasmus**, muremester, s. 195
- Skeby, Hans Jørgen**, s. 219
- Skjerbæk, Oluf J.**, s. 102
- Skjoldager, Henning**, s. 153
- Skaaning, Jytte**, s. 205
- Smidth, Hans**, maler, s. 46
- Sofie**, datter af Valdemar Sejr, s. 185
- Sonne, Jørgen**, maler, s. 166, 167, 176
- Steen, Christiane Marie**, s. 191
- Steensen, Niels**, anatom, s. 214
- Steffensen, Christian**, gårdmand, s. 59
- Stein, Theobald**, billedhugger, s. 172
- Steuben, von**, ingeniørofficer, s. 198
- Stramboe, Frederik Christian**, billedhugger, s. 172
- Struensee, Johann Friedrich**, livlæge, greve, s. 192,
193
- Stuckenberg, Fr.**, s. 207
- Suhrland, Rudolph**, maler, s. 157, 162, 163, 164, 175
- Sørensen, Erik**, forstander, s. 100
- Sørensen, Svend Harald Edvard**, værgerådsdreng, s.
115, 116, 117, 118, 119
- Sørensen, Thomas Lund**, s. 55
- Tamm, Ditlev**, professor, dr.phil.&cjur., s. 219
- Thing, Morten**, s. 219
- Thomsen, Poul**, inspektør, s. 142, 145, 150
- Thomsen**, proprietær, s. 115
- Thorvaldsen, Bertel**, billedhugger, s. 158, 159, 160,
161, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 175
- Thott, Otto Tagesen**, gehejmeråd, s. 188
- Tileman, Johan Georg**, landfoged, s. 190
- Tobiasen, Kathrine**, s. 205
- Toepke, Günther**, tysk officer, s. 220, 221, 222, 223
- Toldstrup, Anton**, løjtnant, s. 132
- Torp, Anne Margrethe Jensdatter**, s. 191
- Trautner-Kroman, Hanne**, s. 207
- Tønder, Oluf Olufsen**, s. 199
- Valdemar 2. Sejr**, s. 185
- Vejdegren, Ronja Hougner**, cand.mag., arkivar,
redaktør, s. 7, 9
- Vinderen, Ingeborg**, s. 22, 23, 24, 25, 26, 28
- Væver (Weber), Hans Hansen den ældre**, s. 187
- Walkhoff, J.W.**, maler, 162, 163
- Wandler, Jørgen**, løjtnant, s. 129, 134, 135, 136, 137,
150, 152
- Warndorff, Walter**, teaterdirektør, s. 147, 148

- Weber, Bertel Hansen**, dagbogsskriver, s. 184, 190, 191, 192
Weber, Bodil, s. 187
Weber, Ellen, s. 187
Weber, Hans Hansen den yngre, s. 187
Weber, Hans Peter Mogensen, dagbogsskriver, s. 184, 190, 193, 195, 200
Weber, Mogens Hansen, dagbogsskriver, s. 184, 187, 188, 189
Wendt, Joch M., s. 190
West, Hans, s. 159, 173
Wilhelm, Preben, s. 86
With, Carl, s. 52, 53
With, Nicolai Rasmus, s. 51, 52, 53
With, Peter, s. 52
- Wolf, Hans Jørgensen**, s. 211
Wolf, Hans, prof.emer., dr.med., cand.mag., s. 211, 212
Wolffsen, Casper, kaperkaptajn, s. 210
Worm, Ole, s. 213
Worsøe, Hans H., cand.mag., fhv. landsarkivar, s. 183, 205
Wreschner, Moritz, s. 219
Wøkhmann, Karoline Juliane, s. 129
Zahle, Natalie, skolebestyrerinde, s. 13, 17, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 37, 54, 55
Zipsane, Henrik, Ph.D., visiting professor, s. 209
Zoëga, Emilia Maria, kaldet Mimma, s. 159, 160
Zoëga, Georg, arkæolog, s. 164
Øllgaard, H.F., s. 102

I 2018-udgaven af Personalhistorisk Tidsskrift er temaet „Barnestemmer“. Du kan her læse nogle meget spændende artikler om afståelse og videregivelse af forældremyndighed i 1880'erne, om børneskæbne i protokollerne, om den katastrofale lærermangel 1945-70 og om værgerådsbørn der med børneloven i 1905 kunne blive fjernet fra hjemmet. Derudover er der øvrige artikler om Oksbøllejrens første chef, om portrætter af maleren J.L. Lund og om familien Webers dagbog fra Ærøskøbing.

Traditionen tro vil der være en mangfoldig anmeldelsektion til inspiration for alle med en hang til historie.

ISSN 0300-3655